

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС

**Г. М. КАНЦАВАЯ
В. М. ШАВЕЛЬ
М. В. ШВЕД**

**МАРФАЛОГІЯ:
ІМЕННЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ**

ДЛЯ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦЕЙ: 1-02 03 03 БЕЛАРУСКАЯ МОВА
І ЛІТАРАТУРА. ЗАМЕЖНАЯ МОВА (АНГЛІЙСКАЯ);
1-01 02 01 ПАЧАТКОВАЯ АДУКАЦЫЯ

Іменныя часціны мовы

НАЗОЎНІК

ПРЫМЕТНІК

ЛІЧЭБНІК

ЗАЙМЕННІК

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ

УСТАНОВА АДУКАЦЫІ «БАРАНАВІЦКІ ДЗЯРЖАЎНЫ ЁНІВЕРСІТЭТ»

Факультэт славянскіх і германскіх моў
Кафедра філалогіі

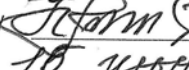
УЗГОДНЕНА

Загадчык кафедры філалогіі

 /Т. М. Пучынская/
15 чэрвеня 2016 г.

УЗГОДНЕНА

Дэкан факультэта славянскіх
і германскіх моў

 /Н. М. Круглякова/
16 чэрвеня 2016 г.

**ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ
«МАРФАЛОГІЯ: ІМЕННЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ»
ДЛЯ СПЕЦЫЯЛЬНАСЦЕЙ: 1-02 03 03 БЕЛАРУСКАЯ МОВА
І ЛІТАРАТУРА. ЗАМЕЖНАЯ МОВА (АНГЛІЙСКАЯ);
1-01 02 01 ПАЧАТКОВАЯ АДУКАЦЫЯ**

Аўтары: Г. М. Канцавая, В. М. Шавель, М. В. Швед

Разгледжаны і зацверджаны на пасяджэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета
16 чэрвеня 2016 г., пратакол № 2.

ПРАДМОВА

Настаўнік павінен быць адукаваным чалавекам з адпаведнай тэарэтычнай падрыхтоўкай па мове, якая мае статус нацыянальнай мовы і статус дзяржаўнай мовы. Курсы «Беларуская мова» і «Сучасная беларуская мова» займаюць важнае месца сярод асноўных вучэбных дысцыплін у падрыхтоўцы настаўнікаў пачатковых класаў, настаўнікаў беларускай мовы і літаратуры. Вывучэнне беларускай мовы носіць нарматыўны характар, які прадугледжвае засваенне сукупнасці правілаў сучаснай беларускай мовы, што забяспечвае правільнае авалоданне ёю.

Курсы «Беларуская мова» і «Сучасная беларуская мова» маюць на мэце сфарміраваць у студэнтаў навуковы погляд на беларускую мову як сацыяльную (грамадскую) з'яву, як форму выражэння культуры і сродак выражэння нацыянальнай самасвядомасці, прывіць практычныя навыкі самастойнага аналізу разнастайных моўных фактаў, супастаўлення іх з адпаведнымі фактамі ў рускай мове.

Будучыя настаўнікі пачатковых класаў і настаўнікі беларускай мовы павінны ведаць ролю мовы і маўлення ў працэсе сацыялізацыі асобы; месца і ролю беларускай мовы ў славянскім свеце; канцэпцыі паходжання і развіцця беларускай мовы; сістэмы лексічных, граматычных і стылістычных сродкаў беларускай мовы, іх камунікатыўныя крыніцы; персаналі заснавальнікаў беларускай лінгвістыкі. У працэсе засваення курса студэнты павінны авалодаць уменнямі: характарызаваць лексічныя групы, асаблівасці тэрміналагічнай лексікі, асаблівасці функцыянальных стыляў, тэксты розных жанраў; вызначаць паняцці, параноўваць, абагульняць, канкрэтызаваць, класіфікаваць моўныя факты і з'явы; выдзяляць галоўнае, аргументаваць уласныя думкі; праводзіць розныя віды лінгвістычнага аналізу (лексічны, фразеалагічны, фанетычны, арфаграфічны, марфемны, словаўтваральны, марфалагічны, сінтаксічны).

Электронны вучэбна-метадычны комплекс «Марфалогія: іменныя часціны мовы» адпавядае патрабаванням вучэбных праграм для спецыяльнасцей 1-02 03 03 Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (англійская), 1-01 02 01 Пачатковая адукацыя (дзённая форма навучання), 1-01 02 01 Пачатковая адукацыя (завочная форма навучання).

Комплекс змяшчае тэарэтычныя звесткі, практычныя, тэставыя заданні па асноўных тэмах раздзела «Марфалогія»: «Назоўнік як часціна мовы», «Прыметнік як часціна мовы», «Лічэбнік як часціна мовы», «Займеннік як часціна мовы». Змештавае нападўненне тэставых заданняў, прапанаваных пасля кожнай тэмы, ахоплівае пераважную большасць тэарэтычных пытанняў, якія замацоўваюцца праз выкананне практычных заданняў.

Г. М. Канцавая

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

РАЗДЗЕЛ 1 НАЗОЎНІК

Тэма 1.1 Назоўнік як часціна мовы

Тэма 1.2 Катэгорыі роду і ліку назоўнікаў

Тэма 1.3 Катэгорыя склону назоўнікаў

РАЗДЗЕЛ 2 ПРЫМЕТНІК

Тэма 2.1 Прыметнік як часціна мовы

Тэма 2.2 Скланенне і ўтварэнне прыметнікаў

РАЗДЗЕЛ 3 ЛІЧЭБНІК

Тэма 3.1 Лічэбнік як часціна мовы

Тэма 3.2 Скланенне лічэбнікаў

РАЗДЗЕЛ 4 ЗАЙМЕННІК

Тэма 4.1 Займеннік як часціна мовы

Тэма 4.2 Скланенне і правапіс займеннікаў

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Практычныя заданні па раздзелам

РАЗДЗЕЛ КАНТРОЛЮ ВЕДАЎ

Пытанні для самападрыхтоўкі па раздзелам

Пытанні да экзамену

Аўтаматызаваныя тэставыя заданні па раздзелам

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

Слоўнік тэрмінаў і азначэнняў

Вучэбная праграма па дысцыпліне «Беларуская мова» для спецыяльнасцей: 1-01 02 01 Пачатковая адукацыя; 1-01 02 02 Пачатковая адукацыя. Дадатковая спецыяльнасць

Вучэбная праграма па дысцыпліне «Сучасная беларуская літаратурная мова» для спецыяльнасцей: 1-02 03 01 Беларуская мова і літаратура; 1-02 03 03 Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (з указаннем мовы)

БІБЛІАГРАФІЧНЫ СПІС

Спіс рэкамендаваных крыніц

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

РАЗДЗЕЛ 1 НАЗОЎНІК

Тэма 1.1

НАЗОЎНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

1.1.1 Назоўнік як самастойная часціна мовы

Назоўнік займае адно з цэнтральных месцаў у сістэме часцін мовы. Гэта самы шматлікі і найбольш ужывальны клас слоў: агульная частотнасць назоўніка ў тэкстах складае ў сярэднім 20—30%.

Назоўнік — самастойная часціна мовы, якая характарызуецца значэннем прадметнасці. Назоўнікі называюць канкрэтныя прадметы рэчаіснасці (*кажух, стол, кветка*), асоб (*дзіця, жанчына, чалавек*), жывыя і міфічныя істоты (*вавёрка, камар, русалка, чорт*), рэчывы (*вада, пясок, соль*), факты, падзеі, з’явы прыроды (*канікулы, сход, вецер*), а таксама ўласцівасці, якасці, дзеянні, стан, што разумеюцца абстрактна (*дабрыва, бег, чырвань, хадзьба*). Назоўнікі, якія маюць значэнне якасці і дзеяння, абазначаюць апрадмечаную прымету ці дзеянне або стан, якія не суадносяцца з утваральнікам і не ўказваюць на час. Падобнага тыпу назоўнікі лексічна прадметаў не называюць.

Значэнне прадметнасці назоўнікаў вызначаецца пры дапамозе лагічных пытанняў *хто?, што?* і выяўляецца ў тым, што назоўнікі належаць да аднаго з трох родаў (мужчынскага, жаночага, ніякага), маюць форму адзіночнага або множнага ліку і змяняюцца па склонах.

У сказе назоўнікі выконваюць розную сінтаксічную функцыю. Часцей за ўсё яны выступаюць у ролі дзейніка або дапаўнення: *Звініць, пяе, іскрыцца вясёлы ручаёк, жывой вадою поіць травінку, каласок* (А. Русак). У гэтым сказе *ручаёк* — дзейнік, *травінку, каласок* — прамыя дапаўненні, а *вадою* — ускоснае дапаўненне.

Назоўнікі могуць выступаць у сказе таксама ў ролі выказніка: *Увесь лес у расе* (Б. Сачанка); недапасаванага азначэння: *Неяк адразу пацяжэлі ад церпкага крывянога соку гронкі каліны* (М. Паслядовіч); прыдатка: *Сёння возера Свіцязь з навакольным лесам аб’яўлена помнікам прыроды: там расце мноства рэдкіх парод раслін і дрэў, якія нават занесены ў Чырвоную кнігу* (Я. Сіпакоў). *Густая асенняя цеплыня, ужо напоеная свежасцю, напамінае, што самая пара адишкаць у бярэзніку яблыню-дзічку, выкапаць і перанесці ў агарод на вясновыя прышчэпы* (І. Пташнікаў); акалічнасці: *Ад марозу хутка пашарэлі шыбы...* (Г. Далідовіч). Даволі часта назоўнік ужываецца ў ролі зваротка (членам сказа ў такім выпадку ён не з’яўляецца): — *Давайце, хлопцы, сходзім да мяне, — раптам сказаў Сяргейка, нібы прачытаўшы Ігаравы думкі* (У. Шахавец).

Назоўнікі могуць азначацца прыметнікамі (*серабрыстае павуцінне*), дзеепрыметнікамі (*надрыхтаваны студэнт*), займеннікамі (*наш сябар*), парадкавымі лічэбнікамі (*другі курс*). Нездарма назоўнік параўноўваюць з дырыжорам аркестра, за якім пільна сочаць аркестранты — залежныя словы — і прыпадабняюцца да яго па форме, дапасуюцца да яго.

У словазлучэннях назоўнікі могуць залежаць ад дзеясловаў (*дзякаваць настаўніку*), прыметнікаў (*цёмны ад загару*), прыслоўяў (*задоўга да сесіі*), лічэбнікаў (*восем дапаможнікаў*), займеннікаў (*нехта са студэнтаў*), саміх назоўнікаў (*дарога праз лес*).

Назоўнік як часціна мовы мае сваю сістэму склонавых канчаткаў. Для словаўтварэння назоўнікаў выкарыстоўваюцца суфіксы, якія не ўдзельнічаюць ва ўтварэнні іншых часцін мовы: *збіральнік* ← *збіраць*, *верталётчык* ← *верталёт*, *смеласць* ← *смелы*, *параходства* ← *параход*.

У разрад назоўнікаў могуць пераходзіць прыметнікі: *Вопратка ў паляўнічага далёка не асенняя* (Р. Ігнаценка); лічэбнікі: *Шасцёра аднаго не чакаюць* (Прыказка); займеннікі: *Мае паехалі ў вёску да бабулі*; дзеепрыметнікі: *Паранены зараз на працэдурах*; прыслоўі: *Не адкладвай гэту справу на потым*; прыназоўнікі: *З-на-над — гэта наводле структуры састаўны прыназоўнік*; выклічнікі: *Гучнае «ўра» даносілася з плошчы*; гукапераймальныя словы: *Мернае «тук-тук-тук» чуецца ў прыціхлым лесе*; часціцы: *Не — адмоўная часціца*.

Назоўнікі могуць пераходзіць у прыслоўі: *Ехаць у аўтобусе зайцам*; прыназоўнікі: *У сувязі з дрэнным надвор'ем паход адмяняецца*; безасабова-прэдыкатывыя словы: *Бяда мне з вамі!*; выклічнікі: *Дудкі! Нічога вы не атрымаеце*; няпэўна-колькасныя словы: *Мора кветак цвіце каля бабулінай хаты*.

Выкарыстанне назоўнікаў у тэксце надае яму прадметна-апісальны, статычны характар: *Узгоркі зусім перасохлі, і на сонечным баку засвяціліся першыя кветкі падбелу. А побач карагод ружовых і сініх медуниц, чубатак, жоўтага і белага кураслепу, блакітных пралесак. Выкінула свае чырвонакарычневыя завушнічкі вольха. Запыліў арэшнік, і вакол яго расплываюцца воблачкі жаўтавата-зялёнага пылку. Радуюць вочы буйныя вербы* (А. Курскоў). Прадметнасць, якая ўласціва назоўніку, дае магчымасць чытачу ўявіць зрокава малюнак, створаны аўтарам.

1.1.2 Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў: агульныя і ўласныя

Агульныя назоўнікі абазначаюць цэлыя класы аднародных прадметаў, з'яў прыроды, жывых істот і г. д. (*акно, дождж, цяжкасць, чалавек*), а ўласныя з'яўляюцца індывідуальнымі назвамі асоб (*Валянціна, Мікола*), прадпрыемстваў (фабрыка *«Спартак»*), устаноў, арганізацый (ААТ *«Прамень»*), геаграфічных і адміністрацыйна-тэрытарыяльных адзінак (*Брэст, Брэстчына, Еўропа*). Да ўласных назоўнікаў таксама належаць клічкі жывёл (сабака *Шарык*, кот *Васька*, карова *Рагуля*), астранамічныя назвы (*Млечны Шлях, Венера*), назвы газет, часопісаў, літаратурных твораў (газета *«Народная трыбуна»*, часопіс *«Малодосць»*, трылогія *«На ростанях»*).

Да ўласных назоўнікаў адносяцца і назвы марак, гатункаў вырабаў: тэлевізары *«Віцязь»*, *«Гарызонт»*; пральная машына *«Атлант»*; цукеркі *«Чырвоны каптурок»*, *«Лявоніха»*, *«Знічка»* і інш. Такія назоўнікі абазначаюць не адзінкавыя прадметы, а вылучаюць з шэрага агульных цэлыя класы прадметаў, якія маюць агульныя прыметы.

Спецыфічная асаблівасць уласных назоўнікаў — гэта адсутнасць у іх лексічнага значэння. Яны толькі называюць асобу ці прадмет, але нічога не абазначаюць.

Ад агульных уласныя назоўнікі адрозніваюцца тым, што ўжываюцца звычайна ў адзіночным ліку, выключэнне складаюць словы, якія маюць толькі форму множнага ліку: *Альпаны, Гімалаі, Саяны*. І толькі зрэдку ўласныя назоўнікі могуць утвараць форму множнага ліку. Гэта назіраецца пры абазначэнні асоб, якія маюць агульныя рысы, агульныя асаблівасці: *Матросавы, гарлахвацкія*; аднолькавыя прозвішчы: *у групе тры Раманюкі, у класе чатыры Снарскія*, знаходзяцца паміж сабой у сваяцкіх адносінах: *браты Пятровы, сям'я Івановых*.

У некаторых выпадках агульны назоўнік можа стаць уласным: *бязроза* і горад *Бязроза, камень* і вёска *Камень*. У выніку пераходу агульных назоўнікаў ва ўласныя ўзніклі шматлікія прозвішчы: *Бусел, Муха, Ліс, Пушча*; геаграфічныя назвы: *пасёлак Мір, горад Арол*. Калі агульныя назоўнікі пераходзяць ва ўласныя, то яны канкрэтызуюцца, становяцца індывідуальнымі назвамі, змяняюць свае граматычныя катэгорыі.

Некаторыя ўласныя назоўнікі могуць пераходзіць у агульныя. Гэта назіраецца тады, калі яны набываюць абагульняльны сэнс і выкарыстоўваюцца для абазначэння шэрагу аднародных прадметаў: *Ватман* (англійскі прамысловец) і *ватман* (папера для чарчэння і малявання); *Галіфэ* (французскі генерал) і *галіфэ* (штаны спецыяльнага крою); *Бастон* (горад) і *бастон* (тонкая шарсцяная тканіна); *Камелія* (французскі місіянер) і *камелія* (дэкаратыўная расліна); *Ампер* (французскі фізік) і *ампер* (адзінка вымярэння

сілы электрычнага току); *Дызель* (нямецкі інжынер-вынаходнік) і *дызель* (рухавік унутранага згарання, які працуе на вадкім паліве); *Наган* (бельгійскі збройнік) і *наган* (рэвальвер). Пры пераходзе ўласных назоўнікаў у агульныя змяняюцца іх лексічныя значэнні (яны набываюць больш шырокі, абагульнены характар), а таксама граматычныя катэгорыі.

1.1.3 Адушаўлёныя і неадушаўлёныя назоўнікі

Адушаўлёныя назоўнікі з'яўляюцца назвамі людзей і жывых істот, а неадушаўлёныя — гэта назвы прылад, рэчаў, дрэў, раслін, з'яў прыроды, абстрактных паняццяў.

Адрозненне адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў граматычна выражаецца ў форме вінавальнага склону. Вінавальны склон адушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду супадае з родным склонам у адзіночным і множным ліках: *бачыў сябра — няма сябра; бачыў сяброў — няма сяброў*. Адушаўлёныя назоўнікі жаночага і ніякага роду маюць агульныя формы вінавальнага і роднага склону толькі ў множным ліку: *сустракаць дзяцей — група дзяцей, віталі студэнтак другога курса — сотня студэнтак*.

Некаторыя адушаўлёныя назоўнікі пры спалучэнні з дзеясловамі *адправіцца, накіравацца, уступіць, пайсці, выйсці* набываюць форму вінавальнага склону, суадноснаю з формай назоўнага: *адправіцца ў партызаны, накіравацца ў партызаны, уступіць у скаўты, пайсці ў настаўнікі, выйсці ў людзі*.

У неадушаўлёных назоўнікаў вінавальны склон супадае з назоўным: *прынеслі парты — парты ў класе новыя, закупілі вёдры — вёдры з вадою стаяць на вуліцы*. Назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць жывых істот (*народ, табун, рой, натоўп* і г. д.) выступаюць у мове граматычна неадушаўлёнымі, таму што ў іх вінавальны склон супадае з назоўным: *бачу народ каля дарогі — сабраўся народ*.

Граматычнае паняцце «адушаўлёнасць — неадушаўлёнасць» не супадае з біялагічным паняццем «жывое — нежывое». Так, назоўнікі *мярцвяк, тапелец, нябожчык* успрымаюцца як адушаўлёныя, так як у іх вінавальны склон супадае з родным: *бачу мерцвяка — няма мерцвяка*.

У якасці адушаўлёных ужываюцца назвы фантастычных і міфалагічных істот: *лясун, чорт, вадзянік*; назвы фігур, карт у шахматных і картачных гульнях: *слон, туз, дама, валет*; назвы некаторых танцаў: *казачок, гапак*; назвы цацак: *лялька, матрошка, зайчык*; назвы страў: *карп пад маянэзам, запечаны налім* і інш.

Неадушаўлёныя назоўнікі пры іх выкарыстанні ў пераносным значэнні набываюць граматычныя прыметы адушаўлёнасці: *дастаць языка, сустракаць гэтага тыпа, бачыла вашага арыгінала*. Як адушаўлёныя выступаюць

і назоўнікі, якія служаць для характарыстыкі адмоўных якасцяў чалавека і маюць сінтаксічна абмежаванае значэнне (*пень, лапаць, ануча, мяшок*):
Чаму можна навучыць гэтага пня?!

1.1.4 Канкрэтныя і абстрактныя, зборныя, адзінкавыя, рэчыўныя назоўнікі

Усе агульныя назоўнікі падзяляюцца на канкрэтныя і абстрактныя.

Канкрэтныя назоўнікі абазначаюць прадметы рэчаіснасці і з'явы прыроды: *бязроза, гром, дом*. Канкрэтнымі лічацца і назоўнікі, якія абазначаюць дзеянне, стан, час, грамадскія падзеі і некаторыя іншыя з'явы рэчаіснасці, калі яны ўяўляюцца як канкрэтныя і паддаюцца лічэнню: *адказ, запаленне, рана, мітынг*.

Канкрэтныя назоўнікі маюць формы адзіночнага і множнага ліку (*таполя — таполі, мароз — маразы, адказ — адказы, кніга — кнігі*), а таксама спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі (*тры ліпы, пяць гадоў, восем сталоў, адзін падручнік*). Не змяняюцца па ліках нескланяльныя назоўнікі (*пано, таксі, кашнэ*) і словы, якія ўжываюцца толькі у множным ліку (*вароты, акуляр*). Канкрэтныя назоўнікі могуць быць адушаўлёнымі і неадушаўлёнымі: *хата, вучань, горад*.

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць адцягненныя паняцці, якасць, дзеянне, стан: *рэалізм, чырвань, касьба*. Яны звычайна ўтвараюцца ад асноў назоўнікаў, прыметнікаў і дзеясловаў пры дапамозе суфіксаў: **-ств-** (*хараство* ← *харошы, геройства* ← *герой, падхалімства* ← *падхалім*), **-асць** (**-осць**) (*маладосць* ← *малады, смеласць* ← *смелы, ветлівасць* ← *ветлівы*), **-ат-(-от-)** (*сумота* ← *сум, пустата* ← *пусты, гаркота* ← *горкі*), **-н-** (*стракатня* ← *стракатаць, грукатня* ← *грукатаць, траскатня* ← *траскатаць*), **-ізм (-ызм)** (*дэмакратызм* ← *дэмакрат, капіталізм* ← *капітал, гератзм* ← *герой*), **-ін-(-ын-)** (*гарачыня* ← *гарачы, даўжыня* ← *доўгі, цеплыня* ← *цёплы*), **-б-** (*касьба* ← *касіць, мальба* ← *маліць, служба* ← *служыць*), **-нн-** (*складанне* ← *складаць, плаванне* ← *плаваць, сталенне* ← *сталець*), **-эйн-(-ейн-)** (*павышэнне* ← *павысіць, праслаўленне* ← *праславіць*), **-к-** (*падпіска* ← *падпісаць, праверка* ← *праверыць, разведка* ← *разведаць*), **-ік-(-ык-)** (*педагогіка* ← *педагог, пантаміміка* ← *пантаміма, дыпламатыка* ← *дыпламат*), **-аж** (*літраж* ← *літр, метраж* ← *метр, падхалімаж* ← *падхалім*), **-эч-(-еч-)** (*макрэча* ← *мокры, сінеча* ← *сіні, пустэча* ← *пусты*), **-ізн-** (*белізна* ← *белы, круцізна* ← *круты, крывізна* ← *крывы*), **нулявога суфікса** (*чырвань* ← *чырвоны, павага* ← *паважаць, напамін* ← *напамінаць*).

Сустрадаюцца выпадкі, калі канкрэтны ці абстрактны характар таго ці іншага назоўніка можна вызначыць толькі ў кантэксце. Напрыклад:

У Гродне ў некаторых месцах захавалася брукаваная дарога. — Дзяўчына ўдала выбрала сваю жыццёвую дарогу.

Абстрактныя назоўнікі мужчынскага роду ў форме роднага склону адзіночнага ліку маюць канчатак **-у**: *смеху, гумару, поспеху*.

Абстрактныя назоўнікі могуць спалучацца толькі з няпэўна-колькаснымі словамі (*многа радасці, шмат гумару*), ад іх звычайна не ўтвараюцца формы множнага ліку. Утварэнне формаў множнага ліку магчыма толькі ад тых назоўнікаў, якія набываюць значэнне канкрэтнасці: *бяды — усе беды зваліліся*.

Некаторыя абстрактныя назоўнікі з'яўляюцца множналікавымі (*абставіны, радзіны, заручыны, хованкі, дажынкi, жмуркі*) або маюць форму множнага ліку, якая сваёй семантыкай адрозніваецца ад аднакарэнных назоўнікаў адзіночнага ліку (*жыццёвы выбар — датэрміновыя выбары*).

Абстрактнымі назоўнікамі могуць быць толькі неадусаўлёныя назоўнікі: *слава, смутак, руплівасць*.

Зборныя назоўнікі — гэта словы, якія абазначаюць сукупнасць людзей, жывых істот, аднародных прадметаў як адно непадзельнае цэлае. Характэрная прымета гэтых назоўнікаў — гэта адсутнасць у іх формы множнага ліку: *студэнцтва, карэнне, ядловец*. Сінтаксічна зборныя назоўнікі могуць спалучацца з дробавымі лічэбнікамі і з няпэўна-колькаснымі словамі: *дзе трэцяя чалавецтва, шмат птаства, многа сучча*. У родным склоне адзіночнага ліку зборныя назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак **-у**: *хмызняку, бярэзніку, ядлоўцу*.

У некаторых зборных назоўніках значэнне зборнасці можа быць выражана чыста лексічна — асновай слова: *посуд, мэбля*. Але часцей за ўсё яно выражаецца з дапамогай словаўтваральных суфіксаў: **-ств-** (*настаўніцтва* ← *настаўнік*, *птаства* ← *птаха*, *афіцэрства* ← *афіцэр*), **-й-** (*звяр'ё* ← *звер*, *пер'е* ← *пяро*, *хлам'ё* ← *хлам*), **-ат-** (*бедната* ← *бедны*), **-ур-** (*агентура* ← *агент*, *апаратура* ← *апарат*, *кліентура* ← *кліент*), **-ар-** (*дзятвара* ← *дзятва*, *машкара* ← *мошкі*), **-ін-(-ын-)** (*садавіна* ← *садовы*, *дзічына* ← *дзікі*), **-нік** (*бярэзнік* ← *бяроза*, *сасоннік* ← *сасна*), **-няк** (*дубняк* ← *дуб*, *хмызняк* ← *хмыз*, *лазняк* ← *лаза*), **-як** (*вішняк* ← *вішня*, *сасняк* ← *сасна*), **-в-** (*дзятва* ← *дзеці*, *братва* ← *брат*), **-от-** (*лістота* ← *ліст*), **-ішч-** (**-ышч-**) (*пакосішча* ← *пакосіць*, *іржышча* ← *іржа*), **-ец** (*ядловец* ← *ядловы*), **нулявога суфікса** (*сучча* ← *сук*, *калоссе* ← *колас*, *каменне* ← *камень*).

Значэнне зборнасці з адценнем абагульненасці ў кантэксце могуць набываць назоўнікі, ужытыя ў форме адзіночнага ліку: *Нiвы пладавітыя шэпчуць грузным коласам* (Я. Колас).

Адхіленнем ад літаратурнай нормы з'яўляецца выкарыстанне формаў множнага ліку (*лісці, калоссі, каменні*): *Пастушок выглядаў не то сярэбраным, не то залатым. Праменні красавалі, як агнёвыя васількі, на яго галаве. Праменні пырскалі яму ў твар дыямантавымі снапамі* (З. Бядуля). Падобныя зборныя

назоўнікі маюць форму толькі адзіночнага ліку: *лісце, калоссе, каменне*. Канкрэтныя назоўнікі *ліст, колас, камень* маюць адпаведныя формы множнага ліку: *лісты, каласы, камяні*. Гэтыя формы адрозніваюцца семантыкай, бо адзіночны лік зборных назоўнікаў абазначае непадзельнае мноства як адно цэлае, якое не паддаецца пералічэнню, а множны лік канкрэтных назоўнікаў называе мноства, якое лёгка распадаецца на асобныя часткі і паддаецца пералічэнню: *пер'е, пёры — пярэ*.

Ад зборных назоўнікаў неабходна адрозніваць словы, якія абазначаюць сукупнасць прадметаў ці асоб: *калектыў, народ, натоўп*; частку ад цэлага: *група*; дакладна вызначаную колькасць адзінак: *рота, полк*. Такія назоўнікі ўтвараюць формы множнага ліку: *калектывы, групы, палкі*; спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі: *тры роты, дзве групы, два брацкія народы*; не маюць суадносных назваў для абазначэння адной асобы ці прадмета.

Рэчыўныя назоўнікі абазначаюць назвы рэчываў аднароднага саставу. Такія рэчывы можна дзяліць на часткі. Да іх належаць назвы хімічных элементаў: *цынк, азот, вадарод*; тканін: *шоўк, паркаль, бавоўна*; прадуктаў харчавання: *алей, сыр, малако*; карысных выкапняў: *вугаль, нафта, торф*; лякарстваў: *анальгін, аспірын, валідол*; розных матэрыялаў, адходаў вытворчасці: *пясок, бетон, апілки*; сельскагаспадарчых культур: *авёс, пшаніца, гарох*. Рэчывы, абазначаныя такімі назоўнікамі, могуць быць вымераны, але не падлічаны.

Характэрная асаблівасць рэчыўных назоўнікаў — ужыванне іх у форме адзіночнага ліку. Невялікая колькасць рэчыўных назоўнікаў мае форму толькі множнага ліку: *дрожжы, духі, кансервы, апілки, круппы*.

У кантэксце некаторыя рэчыўныя назоўнікі могуць набываць форму множнага ліку пры ўмове, што яны абазначаюць гатункі ці віды рэчываў, вырабы з пэўных матэрыялаў: *калійныя солі, мінеральныя воды, лячэбныя гразі, рознакаляровыя алмазы*.

Адметнай асаблівасцю рэчыўных назоўнікаў мужчынскага роду з'яўляецца наяўнасць у родным склоне адзіночнага ліку канчатка *-у (-ю)*: *мёду, вугалю, цукру, пяску, гароху*.

Рэчыўныя назоўнікі спалучаюцца з няпэўна-колькаснымі словамі або з метрычнымі адзінкамі, а таксама з дробавымі лічэбнікамі: *мала нафты, літр малака, кілаграм цукру, дзве пятае цэменту*.

Асабовыя назоўнікі з'яўляюцца назвамі пэўных асоб. Гэта адушаўленыя назоўнікі. Яны абазначаюць асоб паводле іх сацыяльнай ці і нацыянальнай прыналежнасці: *бядняк, беларус, іспанец*; роду дзейнасці: *спявак, брыгадзір, настаўнік*; сваяцкіх адносін: *родзіч, сваяк*; месца жыхарства: *браслаўчанін, гараджанін, афрыканец*; розных якасцей: *гаварун, весялун, чысцёха, плакса, ціхоня*. Асабовыя назоўнікі ў асноўным маюць вытворную аснову. Большасць з іх утварылася ад назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў: *мінчанін ← Мінск, выкладчык ← выкладаць, бядняк ← бедны*,

аптэкар ← *аптэка*, *банкір* ← *банк*, *масажыст* ← *масаж*, *фельетаніст* ← *фельетон*, *кватарант* ← *кватэра*, *лясун* ← *лес*, *цыганчук* ← *цыган*, *князёўна* ← *князь*, *цыркач* ← *цырк*, *касцюмер* ← *касцюм*, *зямлянін* ← *зямля*, *марсіянін* ← *Марс*, *палітыкан* ← *палітыка*, *акцы[йа]нер* ← *акцыя*, *дзівак* ← *дзіва*, *аршанец* ← *Орша*, *кастраміч* ← *Кастрама*, *кранаўшчык* ← *кран*, *палкоўнік* ← *полк*, *дыпломнік* ← *дыплом*, *білецёр* ← *білет*.

Не асабовыя назоўнікі служаць для абазначэння іншых жывых істот: *вавёрка*, *шпак*, *камар*; прадметаў і з’яў: *неба*, *гром*, *хата*.

Адзінкавыя назоўнікі — гэта словы, якія называюць адзінкавыя прадметы, вылучаныя з сукупнасці аднародных прадметаў або з масы аднароднага рэчыва. Утвараюцца такія назоўнікі ад рэччэйных ці зборных назоўнікаў з дапамогай суфіксаў **-ін-(-ын-)**, **-інк-(-ынк-)**: *пушынка* ← *пух*, *гарошына* ← *гарох*, *сняжынка* ← *снег*, *пячынка* ← *пясок*, *вінаградзіна* ← *вінаград*, *бульбіна* ← *бульба*, *жамчужына* ← *жэмчуг*, *фасоліна* ← *фасоля*, *саломіна* ← *салом*, *пылінка* ← *пыл*, *травінка* ← *трава*, *дажджынка* ← *даждж*.

Тэма 1.2
КАТЭГОРЫІ РОДУ І ЛІКУ НАЗОЎНІКАЎ

**1.2.1 Катэгорыя роду назоўніка,
сродкі яе выражэння. Спосабы вызначэння
граматычнага роду назоўніка**

Род назоўнікаў — гэта марфалагічная катэгорыя, якая паказвае на здольнасць назоўнікаў спалучацца з пэўнымі формамі звязаных з імі слоў. Катэгорыя роду для назоўнікаў з’яўляецца класіфікацыйнай (несловазмяняльнай) і сінтаксічна незалежнай.

Марфалагічная катэгорыя роду праяўляецца толькі ў формах адзіночнага ліку. Назоўнікі, якія маюць форму толькі множнага ліку, пазбаўлены катэгорыі роду: *акуляры, Баранавічы, суткі*.

У залежнасці ад семантычных і марфалагічных прымет назоўнікі адносяцца да аднаго з трох родаў: жаночага (*чырвань, краіна, сястра*), мужчынскага (*боль, студэнт, бацька*), ніякага (*неба, дзіця, акно*).

Род назоўнікаў вызначаецца трыма спосабамі: марфалагічна, сінтаксічна, семантычна.

Марфалагічна род вызначаецца па склонавых канчатках.

Да мужчынскага роду адносяцца назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць наступныя канчаткі: **нулявы** (*лес, гай, чарадзеі*) — у родным — **-у(-ю), -а(-я)** (*лесу, гаю, чарадзея*); **-а(-я)** (*мужчына, дзядуля, бацька*) — у родным — **-ы(-і)** (*мужчыны, дзядулі, бацькі*). Назоўнікі мужчынскага роду, утварэння ў выніку субстантывацыі прыметнікаў і дзеепрыметнікаў, маюць у назоўным склоне канчатак **-ы**: *рабочы, ранены, дзяжурны*.

Да жаночага роду адносяцца назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць **нулявы канчатак** (*соль, смеласць, мышы*), у родным — **-і(-ы)** (*солі, смеласці, мышы*); канчатак **-а(-я)** (*сасна, таполя, мяжа*), а ў родным — **-ы(-і)** (*сасны, таполі, мяжы*). Субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі жаночага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ая**: *курсавая, хворая, маладая*.

Да ніякага роду адносяцца назоўнікі, якія ў назоўным склоне маюць канчаткі **-а(-я), -о(-ё), -е** (*жыта, бярэмя, жыццё, сяло, поле*), у родным — **-а(-я)** (*жыта, бярэмя, жыцця, сяла, поля*). Субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі ніякага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ае** (*марожанае, пірожнае, шампанскае*).

Паказчыкам роду ў некаторых назоўніках з’яўляецца суфікс. Для назоўнікаў мужчынскага роду характэрны суфіксы **-ір, -чык, -ар(-яр), -ічык, -іст(-ыст)**: *камандзір, выкладчык, гандляр, барабаничык, цымбаліст, гітарыст*. У складзе назоўнікаў жаночага роду вылучаюцца суфіксы

-осць(-асць), -об-, -к-: *маладосць, смеласць, хвароба, студэнтка*. Суфіксы **-ств-, -нн-, -енн-, -анн-** характэрны для назоўнікаў ніякага роду: *птаства, кіраванне, узбраенне, узнагароджанне*.

Аднак канчаток не можа лічыцца надзейным паказчыкам фармальнага выражэння роду, так як, напрыклад, нулявы канчаток маюць назоўнікі мужчынскага і жаночага роду: *зайздрасць, радасць, сын*. У такім выпадку род вызначаецца **сінтаксічна** (па форме дапасаванага да назоўніка азначэння ці выказніка, выражанага дзеясловам прашлага часу): *твой новы падручнік, твая новая сукенка, тваё новае паліто; сястра падышла, брат падышоў, зубраня падышло*. Сінтаксічным спосабам вызначаецца род нескланяльных назоўнікаў: *новае паліто, смачная саямі, ружовы фламінга*.

Род асабовых назоўнікаў вызначаецца **семантычна** (у залежнасці ад полу асобы). Назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу, адносім да мужчынскага роду: *брат, патрыёт, бацька*; асоб жаночага полу — да жаночага: *сястра, дачка, паэтэса*.

Некаторыя асабовыя назоўнікі, якія абазначаюць сваяцкія адносіны, у залежнасці ад полу носбіта маюць формы мужчынскага і жаночага роду. Утвараюцца яны шляхам суплetyвацыі асноў: *брат — сястра, сын — дачка, дзед — баба*. Пры ўтварэнні родавых пар таксама могуць удзельнічаць суфіксы: *артыст — артыстка, акцёр — актрыса, беларус — беларуска, чэркес — чэркешанка, граф — графіня, прынец — прынецса, сінёр — сіньярыня, поп — пападдзя*. Некаторыя родавыя пары ўтвараюцца нулясуфіксальным спосабам: *Валянцін — Валянціна, Алесь — Алеся, Аляксандр — Аляксандра*.

Суадносныя родавыя пары назоўнікаў, якія з'яўляюцца назвамі жывёл і птушак, маюць суплetyўныя асновы: *певень — курыца, баран — авечка, бык — карова*. Некаторыя назоўнікі ўтвараюць родавыя пары пры дапамозе суфіксаў: *гусь — гусак, воўк — ваўчыца, асёл — асліца, індык — індычка, бусел — бусліха, качка — качар*. Аднак многія назвы жывёл, рыб, птушак, паўзуноў выкарыстоўваюцца толькі ў форме мужчынскага ці толькі ў форме жаночага роду: *шчупак, камар, вожык; муха, вавёрка, ластаўка*. Форму ніякага роду маюць назоўнікі, якія абазначаюць назвы маладых істот. Яны ўтвараюцца пры дапамозе суфікса **-ян(-ан-)**: *кацяня ← кот, медзведзяня ← мядзведзь, зязюляня ← зязюля, ласяня ← лось, зайчаня ← заяц*.

Некаторыя назоўнікі выкарыстоўваюцца ў дзвюх родавых формах: *замша і замш, клавиш і клавиша, перыфраз і перыфраза, мангуст і мангуста, падмена і падмен, рэпрыза і рэпрыз, прышчэп і прышчэпа* і інш.

Варыянтнасць у родзе некаторых назоўнікаў прыводзіць да ўтварэння семантычна розных назоўнікаў: *гваздзік і гваздзіка; дынамік і дынаміка; гранат і граната; базілік і базіліка; кар'ер і кар'ера* і інш.

Нazoўнікі, якія абазначаюць асоб паводле роду іх дзейнасці, па характары пасады, па ўдзеле у грамадскім і палітычным жыцці, маюць форму

толькі мужчынскага роду, хоць могуць абазначаць і асобу жаночага полу: *рэдактар, дацэнт, трэнер, інжынер, адміністратар, хірург, рэктар, дырэктар, адвакат, канструктар, скульптар, тэрапеўт, дэкан, аграном, прафесар, доктар, лектар, акадэмік, мадэльер, апанент, асістэнт, дэпутат, адвакат, архітэктар* і інш. Ужытыя пры такіх назоўніках азначэнні маюць форму мужчынскага роду: *вядомы хірург, знаёмы дырэктар, заслужаны архітэктар*. Пол жа ўтваральніка дзеяння вызначаецца па прозвішчы ці па дзеясловавыказніку, ужытым у прошлым часе: *рэдактар Пятрова, рэдактар Пятроў, выступіў прафесар, выступіла прафесар*.

Словы *тамада, суддзя, ваявода, слуга, старшыня, старшыня, стараста, юнга, творца, мовазнаўца* — гэта назоўнікі мужчынскага роду.

Ад назоўнікаў, якія абазначаюць прафесію, род заняткаў, неабходна адрозніваць назоўнікі агульнага роду, якія абазначаюць асобу мужчынскага або жаночага полу паводле характэрнага дзеяння або прыметы: *падпявала, ціхоня, плакса, чысцёха, сірата, задавака, размазня*. Канкрэтная прыналежнасць да мужчынскага ці жаночага роду вызначаецца ў кантэксце з улікам дапасаванага азначэння: *малы плакса, малая плакса*.

Назоўнікі агульнага роду характарызуюць асобу па знешнім выглядзе: *чысцёха, мурза*; па звычках, манеры паводзін: *задавака, ціхоня, адзіночка, выскачка*; па інтэлектуальных уласцівасцях: *зубрыла, недавучка, самавучка*; па маральных якасцях: *беларучка, лежабока, рабацяга*; па родзе заняткаў: *пісак, кніганоша, лістаноша*.

Да назоўнікаў агульнага роду адносяцца словы *нямка, крыўко, гняўко, хвалько*, а таксама бытавыя формы ўласных імён *Саша, Шура, Жэня, Валя*.

Назоўнікі агульнага роду маюць вытворную аснову. Большасць з іх утварылася ад дзеясловаў ці прыметнікаў з дапамогай суфіксаў: **-к-** (*выхваляка* ← *выхваляцца*, *пісак* ← *пісаць*, *задавака* ← *задавацца*), **-с-** (*плакса* ← *плакаць*, *крыкса* ← *крычаць*), **-л-** (*аб'ядала* ← *аб'ядаць*, *запявала* ← *запяваць*, *заграбала* ← *заграбаць*), **-яг-** (*туляга* ← *туляцца*), **-уг-(-юг-)** (*хітруга* ← *хітры*, *спрытнога* ← *спрытны*, *валацуга* ← *валачыцца*), **-ул-** (*чысцюля* ← *чысты*, *кывуля* ← *кывы*), **-эч-(-еч-)** (*галеча* ← *голы*, *прастэча* ← *просты*, *пустэча* ← *пусты*), **-іц-** (*п'яніца* ← *п'яны*, *тупіца* ← *тупы*), **-юк-** (*манюка* ← *маніць*, *злюка* ← *злы*). Некаторыя назоўнікі агульнага роду ўтвораны нульсуфіксальным спосабам: *падліза* ← *падлізацца*, *прыдзіра* ← *прыдзірацца*, *разява* ← *разявіцца*, *румза* ← *румзаць*, *непаседа* ← *непаседлівы*, *праныра* ← *пранырлівы*. Ёсць сярод назоўнікаў агульнага роду і словы, утвораныя складана-суфіксальным (*самавучка* ← *вучыцца самому*, *беларучка* ← *белая рука*) і складана-нульсуфіксальным (*пустамеля*, *кніганоша*) спосабамі.

Назоўнікі агульнага роду характарызуюцца часцей адмоўнай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай: *праныра, няўмека, задзіра*. Толькі некаторыя назоўнікі агульнага роду маюць нейтральную або станоўчую ацэначную характарыстыку: *кніганоша, сірата, цэзка, малайчына*.

Семантычна вызначаецца род **запазычаных нескланяльных** назоўнікаў. Да мужчынскага роду адносяцца назоўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу ці сукупнасць асоб: *аташэ, маэстра, дэндзі, янкі, ранцье, парцье, мафіёзі, кулі, буржуа, канферансье, мікада, кюрэ, куцюр'е, фігаро, круп'е, шансанье*. Да жаночага роду належаць назоўнікі, якія абазначаюць асоб жаночага полу: *фрау, міс, місіс, пані, мадам, лэдзі, мадэмуазэль, мілэдзі*.

Нескланяльныя назоўнікі, якія абазначаюць жывёл, птушак, насякомых, рыб адносяцца да мужчынскага роду: *кенгуру, фламінга, зебу, какаду, поні, грызлі, дынга, шымпанзэ, марабу, акані*; **але** назоўнікі *івасі, цэцэ, гупі* адносяцца да жаночага роду. Паводле «Беларускага арфаграфічнага слоўніка» пад рэдакцыяй А. А. Лукашанца (Мінск, 2010), назоўнік *калбры* аднесены да жаночага роду, некаторыя нескланяльныя назоўнікі падаюцца як двухродавыя: *хіпі, візаві, інкогніта, пратэжэ* (мужчынскі і жаночы род).

Назоўнікі, якія абазначаюць неадушаўлёныя прадметы, адносяцца да ніякага роду: *алібі, жэле, фае, самба, сальта, інтэрв'ю, паліто, пюрэ, жабо, рагу, эскімо, рэзбі, кепі, брута, канфеці, эмбарга, мулінэ, манга, ампула, барбекю, халі-галі, бурымэ і інш.* Назоўнікі *кальрабі, салямі, брокалі, фейхоа, беры-беры*, а таксама назоўнікі, якія з'яўляюцца назвамі моў (*фіджы, хіндзі, урду і інш.*), адносяцца да жаночага роду. Да мужчынскага роду належаць словы *пенальці, карт-блани, гран-пры, сірока, салана, тарнада, бры, сулугуні, торы*. Запазычаныя нескланяльныя словы *бігудзі, сабо* з'яўляюцца множналікавымі назоўнікамі.

Род нескланяльных уласных геаграфічных назваў вызначаецца па граматычным родзе агульных назоўнікаў, якія з'яўляюцца родавымі паняццямі: *горад Баку, возера Антарыа, рака Місуры, пустыня Калахары*.

Род некаторых назоўнікаў з аднолькавым лексічным значэннем у беларускай і рускай мовах не заўсёды супадае. Напрыклад, словы *боль, жаль, медаль, шынель, шампунь* у беларускай мове адносяцца да мужчынскага роду, а ў рускай — да жаночага. Група слоў мужчынскага роду пашырана ў беларускай мове за кошт назоўнікаў з нулявым канчаткам, якія адрозніваюцца ад рускіх слоў цвёрдасцю канцавога зычнага асновы: *руканіс, жывапіс, дроб, палын, подпіс, насып, стэп, пыл, накіп, поступ, россып, гар і інш.* Некаторыя назоўнікі ў беларускай мове ўжываюцца ў жаночым родзе (*гусь, апенька, фасоля, таполя, кафля, зала, жырафа, пратока, камода, ухаба*), а ў рускай мове — у мужчынскім. Назоўнікі *пачак, ахапак, продаж* у беларускай мове маюць форму мужчынскага роду, а ў рускай — жаночага. Назоўнікі *капыт, яблык* у беларускай мове адносяцца да мужчынскага роду, а ў рускай — да ніякага. У форме мужчынскага роду ў беларускай мове выступае назоўнік *сабака*, а ў рускай мове ён ужываецца ў форме жаночага роду. Назоўнікі, што з'яўляюцца назвамі маладых істот (*кацяня, ласяня, маржаня, тыграня і інш.*), у беларускай мове ўжываюцца ў форме ніякага роду, а ў рускай — мужчынскага роду.

1.2.2 Род складанаскарочаных агульных і ўласных нескланяльных назоўнікаў

Граматычны род нескланяльных літарных абрэвіатур вызначаецца па родзе апорнага слова: *СКБ* (н. р.) — спецыяльнае канструктарскае **бюро**; *АТК* (м. р.) — адзел тэхнічнага кантролю; *ТБМ* (н. р.) — **Таварыства** беларускай мовы; *АТС* (ж. р.) — аўтаматычная тэлефонная **станцыя**. Па апорным кампаненце вызначаецца род некаторых нескланяльных гукавых абрэвіатур: *НАН* (ж. р.) — Нацыянальная **акадэмія** навук; *ГЭС* (ж. р.) — гідраэлектра**станцыя**. Так вызначаецца род і іншых нескланяльных абрэвіатур: *гарСЭС* (ж. р.) — гарадская санітарна-эпідэміялагічная **станцыя**; *БелТА* (н. р.) — Беларускае тэлеграфнае **агенцтва**.

Складанаскарочаныя словы, якія ўтвораны шляхам спалучэння пачатковай часткі першага слова з назоўнікам у форме роднага склону, маюць той жа род, што і слова, ад якога ўзята першая частка абрэвіатуры: *кампалка* (м. р.) — камандзір палка, *камроты* (м. р.) — камандзір роты, *начштаба* (м. р.) — начальнік штаба.

Скланяльныя гукавыя абрэвіатуры, якія заканчваюцца на цвёрды зычны гук, належаць да мужчынскага роду: *БАМ* (быў на *БАМе*, *прыехаў з БАМа*), *ВАК*, *ЛіМ*, *лясгас*, *ЗАГС*. Род іх не суадносіцца з родам апорнага слова, а вызначаецца па структуры скарачэння.

1.2.3 Катэгорыя ліку назоўнікаў, формы яе выражэння

Лік назоўнікаў — гэта граматычная катэгорыя, якая выражае адносіны прадметаў да іх колькасці: *стол* — *столы*, *горад* — *гарады*, *лес* — *лясы*.

Формы адзіночнага ліку ўказваюць на адзін прадмет, з'яву або на сукупнасць, непадзельнасць: *стол*, *мёд*, *студэнцтва*.

Формы множнага ліку ўказваюць на раздзельную множнасць прадметаў, з'яў: *алоўкі*, *шыткі*, *часопісы*. Назоўнікі, якія маюць форму множнага ліку, абазначаюць прадметы, што паддаюцца лічэнню: *хлопчык* — *тры хлопчыкі*, *дзяўчынка* — *дзве дзяўчынкі*.

Форма множнага ліку ўтвараецца ад формы адзіночнага ліку пры дапамозе канчатка **-ы(-і)**: *возера* — *азёры*, *сусед* — *суседзі*, *сябар* — *сябры*. Група назоўнікаў мужчынскага роду ўтварае форму множнага ліку з дапамогай канчатка **-е**: *грамадзянін* — *грамадзяне*, *сялянін* — *сяляне*, *брасаўчанін* — *брасаўчане*; **але**: *тры селяніны*, *два грамадзяніны*.

Утварэнне формаў множнага ліку можа суправаджацца чаргаваннем гукі у аснове: *сусед* — *суседзі*; усячэннем асновы: *курыца* — *куры*; чаргаваннем суфіксаў: *мінчанін* — *мінчане*; нарошчваннем асновы: *неба* —

нябёсы, дзіва — дзівосы, зубраня — зубраняты; суплетывізмам асноў: чалавек — людзі; перамяшчэннем націску ў межах слова: мароз — маразы, волас — валасы.

Лік назоўнікаў можа вызначацца па склонавых канчатках: *поле* — *палі*, *расіянін* — *расіяне*; па форме дапасавання з прыметнікамі, дзеепрыметнікамі, парадкавымі лічэбнікамі, займеннікамі: *новае паліто* — *новыя паліто*, *трэці дзень* — *трэція суткі*, *гэты дзень* — *гэтыя дні*, *паранены баец* — *параненыя байцы*; па сувязі з асабовымі формамі дзеясловаў: *аташэ заходзіць* — *аташэ заходзяць*.

У старабеларускай мове існавала яшчэ форма **парнага ліку**, якая ўказвала на два аднародныя ці парныя прадметы. У працэсе развіцця мовы формы парнага ліку былі выцеснены формамі множнага ліку. У сучаснай беларускай мове ўжываюцца былыя формы творнага склону парнага ліку: *дзвярыма*, *плячыма*, *грашыма*, *вачыма*. У беларускіх гаворках сустракаюцца формы: *абедзве назе*, *тры вясне*, *дзве зіме*.

1.2.4 Назоўнікі з суадноснымі і несуадноснымі формамі ліку

Далёка не ўсе назоўнікі маюць суадносныя формы ліку. Значная колькасць назоўнікаў ужываецца ў форме толькі аднаго ліку — толькі адзіночнага ці толькі множнага.

Да адзіночналікавых належаць рэчывыя назоўнікі: *азот*, *малако*, *кісель*; зборныя назоўнікі: *бярэзнік*, *калоссе*, *радня*; абстрактныя назоўнікі: *натхненне*, *мараль*, *гумар*; уласныя імёны: *Венера*, *Свіцязь*, *Мінск*; назоўнікі, якія абазначаюць напрамкі свету: *усход*, *поўнач*, *запад*.

Да множналікавых належаць канкрэтныя назоўнікі, якія абазначаюць парныя ці састаўныя прадметы: *вароты*, *нажніцы*, *акуляры*; некаторыя рэчывыя назоўнікі, якія абазначаюць аднародную масу, некаторыя віды ежы, рэшткі чаго-небудзь, матэрыялы: *лекі*, *дрожджы*, *кансервы*, *крупы*, *румяны*, *памыі*, *зразы*, *мазгі*, *апількі*, *абоі*; некаторыя абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць дзеянні, працэсы, што адбываюцца працягла або выконваюцца многімі, бытавыя абрады, гульні, адрэзкі часу: *спевы*, *дажынкі*, *хованкі*, *перагаворы*, *суткі*; уласныя назоўнікі, якія з'яўляюцца геаграфічнымі найменнямі: *Баранавічы*, *Філіпіны*, *Бараўляны*; назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць чаго-небудзь як мноства, а таксама сукупнасць асоб і грамадскія пласты: *кадры*, *нізы*, *фінансы*, *аліменты*.

Ад множналікавых назоўнікаў неабходна адрозніваць словы, якія ўжываюцца пераважна ў множным ліку, але маюць і форму адзіночнага ліку: *гантэлі* (*гантэль* — жаночы род), *гетры* (*гетра* — жаночы род), *туфлі* (*туфель* — мужчынскі род), *чаравікі* (*чаравік* — мужчынскі род), *боты*

(*бот* — мужчынскі род), *блізняты* (*блізня(-ё)* — ніякі род), *буцы* (*буца* — жаночы род), *ініцыялы* (*ініцыял* — мужчынскі род), *кеды* (*кед* — мужчынскі род), *шпалы* (*шпала* — жаночы род), *басаножкі* (*басаножка* — жаночы род), *сандалеты* (*сандалета* — жаночы род), *галёшы* (*галёш* — мужчынскі род), *жабры* (*жабра* — жаночы род), *бронхі* (*бронха* — жаночы род), *кеглі* (*кегля* — жаночы род), *бакенбарды* (*бакенбарда* — жаночы род) і інш.

У беларускай мове ёсць словы, катэгорыя ліку якіх не супадае з катэгорыяй ліку адпаведных слоў рускай мовы: у беларускай мове словы *дзверы*, *грудзі*, *крупы*, *каноплі* маюць форму толькі множнага ліку, а словы *бяліла*, *чарніла* — форму толькі адзіночнага ліку.

Неабходна адрозніваць формы множнага ліку назоўнікаў *пёры*, *камяні*, *карані*, *прамяні*, *бярэньны*, *каласы*, утвораныя ад формаў адзіночнага ліку *пяро*, *камень*, *корань*, *прамень*, *бервяно*, *колас*, ад зборных назоўнікаў *пер'е*, *каменне*, *карэнне*, *праменне*, *бярвенне*, *калоссе*, якія маюць толькі форму адзіночнага ліку.

Тэма 1.3
КАТЭГОРЫЯ СКЛОНУ НАЗОЎНІКАЎ

**1.3.1 Сістэма склонаў у сучаснай беларускай мове.
Роля прыназоўнікаў пры выражэнні склонавых значэнняў**

Катэгорыя склону — гэта словазмяняльная катэгорыя назоўніка, якая паказвае на адносіны назоўніка да іншага слова ў словазлучэнні ці сказе. Склонавыя формы назоўнікаў выражаюць сваё значэнне з дапамогай канчаткаў.

Традыцыйна ў сучаснай беларускай мове налічваецца шэсць склонаў. Назоўны склон лічыцца прамым, а ўсе астатнія — ускоснымі. Форму назоўнага склону адзіночнага ліку называюць *п а ч а т к о в а й ф о р м а й* назоўніка. Словаформы меснага склону ўжываюцца толькі з прыназоўнікамі, а словаформы ўсіх астатніх склонаў — як без прыназоўнікаў, так і з прыназоўнікамі. Прыназоўнікі ўдакладняюць значэнне склонавай формы. Значэнне, якое перадаецца прыназоўнікамі, залежыць не толькі ад склонавай формы назоўніка, але і ад семантыкі галоўнага і залежнага кампанентаў словазлучэння. Таму адна і тая ж прыназоўнікавая канструкцыя можа перадаваць розныя значэнні. Напрыклад, прыназоўнік *пад* ужываецца з двума склонамі (вінавальным і творным), але ён можа перадаваць накіраванасць дзеяння куды-небудзь уніз: *нырнуць пад ваду*; месца: *спыніцца пад Брэстам*; прастору: *падняцца пад воблакі*; час: *выехаць пад раніцу*; мэту: *падрыхтаваць пад кветкі*.

Значэнне месца ў беларускай мове можа перадавацца родным, вінавальным і месным склонамі: *выехаць з Брэста*; *прывезці ў магазін*, *пайсці на выстаўку*; *жыць у горадзе*, *пабываць у вёсцы*. Аднак мы бачым з прыведзеных прыкладаў, што словазлучэнні паводле сэнсу адрозніваюцца паміж сабой. Гэта абумоўлена семантыкай склонаў і ўжываннем розных прыназоўнікаў: *родны* склон з прыназоўнікам з абазначае накірунак руху з якога-небудзь месца; *вінавальны* склон з прыназоўнікамі *на*, *у* — накірунак руху ў якое-небудзь месца; значэнне *меснага* склону з прыназоўнікамі *на*, *у* звязана са знаходжаннем у якім-небудзь месцы.

Сістэма склонавых формаў назоўнікаў называецца *парадыгмай*, якая прадстаўлена шасцю формамі адзіночнага ліку і шасцю формамі множнага ліку.

Асноўныя значэнні склонаў назоўнікаў: *аб'ектнае* (словаформа абазначае аб'ект, на які накіравана дзеянне); *суб'ектнае* (словаформа абазначае самога ўтваральніка дзеяння); *азначальнае* (словаформа абазначае прымету прадмета); *акалічнаснае* (словаформа абазначае, *як?*, *дзе?*, *калі?*, *якім чынам?* адбываецца дзеянне). Значэнне склонавай формы можна выявіць толькі ў кантэксце.

Склонавыя формы назоўніка з суб'ектным і аб'ектным значэннем удзельнічаюць (звычайна разам з формамі дзеяслова) у фарміраванні граматычнай асновы сказа: **Вясна набірала моц**. Калі ж склонавая (прыназоўнікава-склонавая) форма назоўніка мае акалічнаснае ці азначальнае значэнне, то яна звычайна выкарыстоўваецца ў іншай функцыі — удакладняе, развівае, канкрэтызуе сінтаксічную структуру сказа: **Па каменні каля рэчкі не скачуць жвавыя пліскі** (В. Вольскі).

Для **назоўнага** склону характэрна суб'ектнае значэнне (*дырэктар у школе*); для **роднага** склону — суб'ектнае (*выступленне дэкана*), аб'ектнае (*будаўніцтва інтэрната*), акалічнаснае значэнне месца, часу, мэты, прычыны (*сустрэцца каля ўніверсітэта, чакаць да вясны, жыць дзеля дзяцей, пабляець ад страху*), азначальнае (*дом з цэглы*) з адценнем прыналежнасці (*падручнік сяброўкі*); для **давальнага** склону — аб'ектнае (*дапамога аднагрупнікам*), суб'ектнае (*маці не спіцца*), азначальнае (*падарунак унуку, абеліск воінам*); для **вінавальнага** склону — аб'ектнае (*пісаць пісьмо*), суб'ектнае (*сястру нешта хвалявала*), акалічнаснае месца, часу, мэты (*прыйсці ва ўніверсітэт, пераехаць пад лета, прыехаць па дачку*); для **творнага** склону — аб'ектнае (*кіраваць гуртком*), акалічнаснае значэнне месца (*спыніцца за горадам*), азначальнае (*кніга з малюнкамі*), суб'ектнае (*дарогу замяло снегам*); для **меснага** склону — аб'ектнае (*дагавор аб супрацоўніцтве*), азначальнае (*паліто на гузіках*), акалічнаснае значэнне месца, часу, спосабу дзеяння (*стаяць на дарозе, марыць у дзяцінстве, жыць у дастатку*).

У адных выпадках форма склону не залежыць ад значэння ні самога назоўніка, ні таго слова, з якім гэты назоўнік звязаны. Такія склонавыя значэнні называюцца а с н о ў н ы м і. Асноўным лічыцца суб'ектнае значэнне для назоўнага склону, аб'ектнае — для вінавальнага склону, акалічнаснае — для меснага склону. Іншыя значэнні склонаў залежаць і ад семантыкі тых слоў, якім словаформа падпарадкавана, і ад значэння самой назоўнікавай словаформы. Напрыклад, акалічнаснае значэнне мэты вінавальны склон мае пры дзеясловах, якія характарызуюцца значэннем руху (*іду на спатканне*). Такія значэнні лічацца н е а с н о ў н ы м і.

У старабеларускай мове быў сёмы склон — клічны: *сыне, княжа, доню, лесе, голубе, браце, хлопча, краю, народзе, сынку*. Ён выкарыстоўваўся пры звароце да асобы ці неадушаўлёнага прадмета і не выражаў сінтаксічных сувязей паміж словамі. У сучаснай беларускай мове рэшткі клічнай формы захаваліся ў мастацкім і гутарковым стылях. Яны сустракаюцца сярод назоўнікаў другога скланення мужчынскага роду, якія ў сказе выступаюць у ролі звароткаў: — *На сёння досыць, пайшлі, сыне, вячэраць!* (Я. Лецкі). *Гусям, княжа, не пішучь законаў* (Я. Купала). *Лепш змагацца вольным, браце, чым цярэць і гнуцца* (Я. Колас). — *Я, хлопча, сорак з лішкам у вёсцы пражыў: чаму не ведаць?* (М. Стральцоў). — *Што ж, пойдзем, дружа, пад нашу бярозку, давай возьмемся за рукі, паслухаем ноч, цішыню і сябе саміх* (М. Стральцоў).

1.3.2 Тры тыпы скланення назоўнікаў. Назоўнікі, якія не ўваходзяць у тыпы скланення

Скланенне — гэта змяненне назоўнікаў па склонах. Назоўнікі, якім уласцівы аднолькавыя склонавыя канчаткі, аб'ядноўваюцца ў тыпы скланення.

У залежнасці ад сістэмы канчаткаў у адзіночным ліку кожнага асобнага назоўніка і граматычнага роду назоўнікі размяркоўваюцца па трох скланеннях. Множналікавыя назоўнікі застаюцца па-за тыпамі скланення.

Да першага скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *сасна, мяжа, рака, рэчка, дарога, эпоха, зямля, сатыра, апрацоўка, акула, рэфлексія, сёмга*.

Па першым скланенні змяняюцца таксама назоўнікі:

– агульнага роду з ненаціскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку, калі абазначаюць асоб жаночага полу: *ціхоня, плакса, чысцёха, задавака*;

– мужчынскага роду з націскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *Кузьма, Фама, Ілья, старшыня, старшыня*;

– агульнага роду з націскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку, незалежна ад полу носьбіта: *сірата, ляўша, размазня, ханжа, скупянда, нераўня*.

Да другога скланення належаць назоўнікі:

– мужчынскага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *сын, вучань, ліпень, шалаш, пясок, боль*;

– ніякага роду, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць канчаткі **-о(-ё), -а, -е**: *акно, жыццё, галлё, жыта, поле*;

– ніякага роду з канчаткам **-я** ў назоўным склоне адзіночнага ліку (іх пяць): *бярэмя, вымя, польмя, семя, цемя*;

– мужчынскага роду з азначнымі суфіксамі **-іск(-ыск-), -ішч(-ышч-)**, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць канчаток **-а**: *галасішча, вятрыска, дамідча*;

– назоўнікі тыпу *Дняпро, Пятро*.

Па другім скланенні змяняюцца таксама назоўнікі агульнага роду *хвалько, гняўко, нямка*, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу.

Да трэцяга скланення адносяцца назоўнікі жаночага роду з нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *смеласць, мыш, печ, шыр, Об, кроў, радасць*.

Назоўнікі, якія маюць ва ўскосных склонах канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення, з'яўляюцца р о з н а с к л а н я л ь н ы м і.

Нескланяльныя назоўнікі не змяняюцца па склонах. Яны ва ўсіх склонах маюць адну і тую ж форму: *з'есці эскімо, не было ў краме эскімо*. Нескланяльныя назоўнікі не маюць склонавых канчаткаў. Склон такіх назоўнікаў вызначаецца па іх сувязі з іншымі словамі і па сінтаксічнай функцыі ў сказе: *купіць новае бра, на сцяне новае бра, з новым бра стала святлей у пакоі, яшчэ не набыла новага бра*.

Па ад'ектыўным скланенні змяняюцца назоўнікі, якія маюць форму прыметнікаў: *сталовая, насякомае, дзяжурны*. Падобныя назоўнікі ва ўсіх склонах маюць такія ж канчаткі, як і прыметнікі з адпаведным тыпам асновы. Сюды адносяцца:

– назоўнікі, утвораныя шляхам субстантывацыі прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў, займеннікаў з абагульнена-якасным значэннем: *связны спазняецца, смачнае марожанае, нашы прыехалі, дыпломная напісана, прасторная настаўніцкая, першы з'явіўся*;

– прозвішчы, якія заканчваюцца на *-скі, -ская*: *Янкоўскі, Дамброўскі, Чайкоўская, Пучынская*;

– прозвішчы на *-ы(-і), -ая(-яя)*, якія паходзяць ад якасных і адносных прыметнікаў: *Чорны, Кароткая, Палявая, Пуставая*.

Вучоныя вылучаюць «змешанае» (субстантыўна-ад'ектыўнае) скланенне — назоўнікі пры змяненні па склонах маюць у адных склонах канчаткі назоўнікаў, а ў другіх — канчаткі прыметнікаў. Па «змешаным» скланенні змяняюцца:

– назоўнікі, зыходныя формы якіх падобныя да прыналежных прыметнікаў і з'яўляюцца прозвішчамі асоб мужчынскага полу (*Барысаў, Собалеў, Папоў, Жлобін*). Пры скланенні такіх слоў заўважаем канчаткі розных часцін мовы: у родным, давальным, вінавальным і месным склонах гэтыя назоўнікі маюць канчаткі назоўнікаў другога скланення: *Р. Папова, Жлобіна (як і сына); Д. Папову, Жлобіну (як і сыну); В. Папова, Жлобіна (як і сына); М. (пры) Папове, Жлобіне (як і сыне)*, а ў творным склоне — канчатак прыметніка *-ым*: *Т. Паповым, Жлобіным (як і новым)*;

– жаночыя прозвішчы на *-ав-, -ов-, -ев-, -ін(-ын-)* (*Жлобіна, Гусева, Максімава*), якія ў назоўным і вінавальным склонах маюць канчаткі назоўнікаў: *Н. Жлобіна, Гусева; В. Жлобіну, Гусеву (як і Н. краіна, В. краіну)*, а ў астатніх склонах — прыметнікаў: *Р. Жлобінай, Гусевай (як і новай); Д. Жлобінай, Гусевай; Т. Жлобінай, Пятровай; М. (пры) Жлобінай, Гусевай*.

Назоўнікі мужчынскага і ніякага роду, якія з'яўляюцца геаграфічнымі назвамі, маюць у творным склоне канчатак *-ам*: *пад Жлобінам, Барысавам, Драгічынам*. Такія ж канчаткі маюць і неславянскія прозвішчы: *Грын, Чаплін, Дарвін, Бёклін, Франклін (Грынам, Чаплінам, Дарвінам, Бёклінам, Франклінам)*. Зыходзячы з гэтага, падобныя назоўнікі змяняюцца так, як і любы агульны назоўнік мужчынскага роду другога скланення з адпаведнай асновай.

1.3.3 Назоўнікі першага, другога і трэцяга скланенняў, іх скланавыя канчаткі

Скланавы канчатак таго або іншага назоўніка залежыць ад тыпу скланення і характару асновы. Аснова назоўніка можа быць:

- на цвёрды зычны: *вясна, сад, лес, балота, звон, глыб, расліна*;
- на мяккі зычны: *восень, вучань, насенне, хвоя, гай, песня, хваля*;
- на зацвярдзелы зычны: *мыш, плячо, сэрца, душа, плошча, вецер*;
- на заднеязычны зычны: *бібліятэка, падлога, вяжа, малако, ганак*.

Акрамя таго, скланавыя канчаткі могуць залежаць ад месца націску (напрыклад, *Д. рэчыцы, рацэ*), лексічнага значэння назоўніка (напрыклад, *Р. студэнты другога курса — не звернем з гэтага курсу*).

Канчаткі назоўнікаў **першага скланення** залежаць ад характару асновы і месца націску.

У *родным склоне* адзіночнага ліку назоўнікі з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычны маюць канчатак **-ы** (*травы, хвіліны, афішы, сустрэчы*), а з асновай на мяккі зычны і заднеязычны — **-і** (*лініі, вокладкі, гаспадыні, кнігі*).

У *давальным і месным склонах* назоўнікі маюць аднолькавыя канчаткі. Канчатак **-е** ўласцівы назоўнікам з асновай:

- на цвёрды зычны, які чаргуецца з мяккім зычным: *парта — парце, сцяна — сцяне, краіна — краіне, вада — вадзе, смала — смале*;
- на [g], [x], якія чаргуюцца з мяккімі [z’], [c’]: *дуга — дуге, падлога — падлозе, эпоха — эпосе, ткачыха — ткачысе*.

Канчатак **-і** маюць назоўнікі з асновай на мяккі зычны: *ралля — раллі, гісторыя — гісторыі, воля — волі, зямля — (на) зямлі*.

Канчатак **-ы** ўласцівы назоўнікам з асновай:

- на зацвярдзелы зычны: *сястра — сястры, папера — (на) паперы, плошча — плошчы, праца — (на) працы, мяжа — мяжы*;
- на [к], якое чаргуецца з [ц]: *акустыка — акустыцы, каляска — (у) калясцы, вавёрка — вавёрцы, ручка — ручцы*.

Для назоўнікаў з асновай на [к], які чаргуецца з [ц], пад націскам характэрны канчатак **-э**: *дача — дачэ, шчака — (на) шчацэ, рака — рацэ*.

Вінавальны склон назоўнікаў з асновай на цвёрды, зацвярдзелы і заднеязычны гукі мае канчатак **-у** (*парта — парту, матэматыка — матэматыку, гара — гару*), а з асновай на мяккі зычны — канчатак **-ю** (*Марыя — Марыю, сям’я — сям’ю, зямля — зямлю*).

У *творным склоне* назоўнікі з асновай на цвёрды, зацвярдзелы і заднеязычны гукі пад націскам маюць канчатак **-ой(-ою)**: *кара — карой(-ою), сцяна — сцяной(-ою), вярба — вярбой(-ою), рака — ракой(-ою)*, а не пад націскам — **-ай(-аю)**: *канапа — канapai(-аю), парта — партай(-аю), вячэра — вячэрай(-аю), рэчка — рэчкай(-аю)*; з асновай на мяккі зычны — пад націскам

канчатак **-ёй(-ёю)**: *ралля — раллэй (-ёю), зямля — зямлэй(-ёю)*, а не пад націскам — **-яй(-яю)**: *хвоя — хвойй (-яю), хваля — хваляй(-яю)*.

Склонавыя канчаткі назоўнікаў **другога скланення** мужчынскага роду залежаць ад характару асновы, націску, катэгорыі адушаўлёнасці-неадушаўлёнасці (у вінавальным склоне), лексічнага значэння слова (у родным склоне).

Назоўнікі другога скланення мужчынскага роду ў залежнасці ад лексічнага значэння ў *родным склоне* маюць канчаткі **-а(-я)** або **-у(-ю)**. Канчатак **-а(-я)** ўласцівы для назоўнікаў, што абазначаюць:

– назвы людзей і жывёл: *студэнта, вучня, жука, салаўя, Міхася, чытача, героя*;

– канкрэтныя прадметы рэчаіснасці, якія паддаюцца лічэнню: *алоўка, ння, гадзінніка, яблыка, аўтобуса*;

– органы і часткі цела чалавека і жывёл: *пальца, хваста, страўніка, ілба, языка, але: твару*;

– навуковыя і тэхнічныя тэрміны: *косінуса, прыметніка, суфікса, сказа, ромба, ямба; але: роду, ліку, склону, тэксту*;

– адзінкі вымярэння, грашовыя адзінкі, акрэсленыя адрэзкі часу: *гектара, ампера, франка, чырвонца, месяца, семестра, тыдня; але: веку, ранку, абеду*;

– населеныя пункты, мясцовасці, геаграфічныя і астранамічныя паняцці: *акіяна, горада, Брэста, вострава, метэарыта*;

– танцы, спартыўныя, народныя і картачныя гульні: *вальса, гапака, валейбола, покера, прэферанса*;

– арганізацыі, установы, прадпрыемствы: *універсітэта, клуба, калгаса, камітэта, гарнізона*.

Канчатак **-у(-ю)** маюць назоўнікі, якія абазначаюць:

– хімічныя элементы: *вадароду, магнію, цынку*;

– захворванні, лекі: *апендыцыту, анальгіну, грыпу*;

– грамадскія фармацыі, сацыяльна-палітычныя плыні, навуковыя тэорыі: *рэалізму, гуманізму, дарвінізму*;

– неакрэсленыя прамежкі часу: *абеду, інтэрвалу, тэрміну*;

– напрамкі ў прасторы, месца: *лесу, гаю, краю, прастору; але з памяншальна-ласкавымі суфіксамі: ляска, гайка, садка*;

– з’явы прыроды, стыхійныя бедствы: *грому, ветру (ветрыку), урагану, марозу (марозіку)*;

– дзеянні, працэсы, стан, пачуцці: *крыку, перанісу, сораму*;

– адцягненыя якасці, прыметы: *клопату, розуму, блакіту*;

– разнастайныя рэчывы, матэрыялы: *клею, мёду, пяску, паркалю, але: аўса*;

– прадукты харчавання: *гуляшу, шашлыку, супу, але: бітка, хлеба, торта, варэніка, бліна, перніка, калача, пірага, каравая, каржжа*;

– накірункі свету: *усходу, захаду; але: поўдня*;

– розныя падзеі ў грамадскім жыцці: *фестывалю, конкурсу, экзамену, фіналу*;

– сукупнасць аднародных прадметаў як непадзельнае цэлае: *сасняку, бярэзніку, літражу*;

– травы, злакі, кустовыя расліны: *агрэсту, асоту, палыну*.

Каб правільна вызначыць канчатак роднага склону неадушаўлёных назоўнікаў мужчынскага роду (**-а(-я)** ці **-у(-ю)**), можна выкарыстаць правіла, прапанаванае яшчэ К. Крапівой: канчаткі **-а(-я)** маюць неадушаўлёныя назоўнікі, якія можна ўжываць з часткай *паў-* і абазначаныя імі рэчы лічыць як адзінкі: *паўдома, паўсеанса, паўспектакля, паўхлеба, паўкалача*. Усе астатнія назоўнікі маюць у родным склоне канчатак **-у(-ю)**: *заліку, намалоту, гумару* і інш.

У беларускай мове ёсць група слоў, у якіх у залежнасці ад значэння ў родным склоне адзіночнага ліку можа выкарыстоўвацца канчатак **-а(-я)** або **-у(-ю)**: *адбою* (дзеянне) — *адбоя* (малаток); *бялка* (частка цела) — *бялку* (рэчыва); *вадасце́ка* (труба, жолаб) — *вадасце́ку* (працэс); *габелена* (наспенны дыван) — *габелену* (тканіна); *гардэроба* (шафа для адзення, раздзявальня) — *гардэробу* (адзенне аднаго чалавека); *гука* (лінгвістычны тэрмін) — *гуку* (ваганні паветра); *дагавору* (дзеянне) — *дагавора* (дакумент); *дома* (будынак) — *дому* (жыллё, ачаг); *загаду* (дзеянне) — *загада* (дакумент); *запала* (ваенны тэрмін) — *запалу* (гарачнасць); *зверабоя* (расліна) — *зверабоя* (паляўнічы); *звону* (гук) — *звона* (прадмет); *з’езда* (сход) — *з’езду* (дзеянне); *ізмуруда* (адзін камень) — *ізмуруду* (матэрыял); *каменю* (горная парода) — *каменя* (кавалак каштоўнага мінералу); *лексікону* (запас слоў) — *лексікона* (слоўнік); *меданоса* (расліна) — *меданосу* (час збору пчоламі нектару); *муру* (кладка) — *мура* (будынак); *перагона* (участак дарогі) — *перагону* (дзеянне); *трафарэта* (прылада) — *трафарэту* (агульнапрыняты ўзор) і інш.

У родным склоне назоўнікі адзіночнага ліку, якія з’яўляюцца назвамі асобных дрэў, маюць канчатак **-а(-я)**, а назоўнікі, якія абазначаюць драўніну, — канчатак **-у(-ю)**: *расце каля эўкаліпта* — зроблена з *эўкаліпту*; *стаялі каля дуба* — *стол з дубу*.

Сустрэкаюцца назоўнікі, якія могуць абазначаць ці адну расліну (тады яны ў родным склоне адзіночнага ліку маюць канчатак **-а(-я)**), ці сукупнасць, непадзельнасць (тады яны маюць канчатак **-у(-ю)**): *аднаго сланечніка ўжо на полі няма* — *накасілі многа сланечніку*; *сарваць кветку рамонка* — *многа рамонку на лузе*.

У давальным склоне назоўнікі мужчынскага роду маюць канчатак **-у (-ю)**: *сыну, лесу, краю, вучню*.

Адушаўлёныя назоўнікі мужчынскага роду ў вінавальным склоне ўжываюцца з канчаткам **-а(-я)**: *бусла, вучня, студэнта, чарадзея*, а неадушаўлёныя — з нулявым канчаткам: *бор, лес, ліпень, гай, шлях, інстытут*.

У залежнасці ад месца націску і ад якасці апошняга зычнага асновы ў *творным склоне* ўжываецца канчатак **-ом** (*сталом, дубком, халадніком, тыражом*), **-ём** (*канём, медалём, салаўём*), **-ем** (*ценыем, болем, краем*), **-ам** (*лугам, лесам, смехам*).

У *месным склоне* назоўнікі мужчынскага роду могуць мець канчаткі **-у (-ю), -і, -ы, -е**:

– **-у** ўласцівы для асабовых назоўнікаў з асновай на зацвярдзелы зычны гук (*аб мужу, пры песняру, пры рэктару*) і для неасабовых назоўнікаў на **[к], [г], [х]**, якія не чаргуюцца з **[з’], [с’]** (*у пяску, у канчатку, аб штрыху, у лопуху, у сельмагу, у тварагу*);

– **-ю** характэрны для асабовых назоўнікаў з асновай на мяккі зычны: *аб вучню, пры кавалю, пры гасцю*;

– **-і** маюць неасабовыя назоўнікі з асновай на мяккі зычны: *у музеі, у ліпені, у агні, у тунэлі*;

– **-ы** ўласцівы для неасабовых назоўнікаў з асновай на зацвярдзелы зычны гук: *у шалашы, на дажджы, у гушчыцы*;

– **-е** маюць асабовыя і неасабовыя назоўнікі з асновай на цвёрды зычны гук: *аб партызане, аб артысце, у лесе, у горадзе*; некаторыя назоўнікі з асновай на **[з], [х]**, якія чаргуюцца з **[з’], [с’]**: *на снезе, на паверсе, на парозе, на беразе, на лузе, у кажусе, у гаросе, у стоце, на плузе, у астрозе*.

У залежнасці ад лексічнага значэння некаторыя назоўнікі мужчынскага роду ў *месным склоне* могуць мець розныя значэнні. Назоўнік *пост* у значэннях ‘месца, з якога можна назіраць за кім-, чым-н., ахоўваць каго-, што’ і ‘адказная пасада’ ўжываецца з канчаткам **-у** (*стаяць на пасту, на высокім пасту ў Мінску*), а ў значэнні ‘царкоўны’ — з канчаткам **-е** (*праводзіць час у посце і малітвах*).

Назоўнік *двор* у значэнні ‘месца каля хаты’ ўжываецца з канчаткам **-ы** (*гуляць у двары*), а ў значэнні ‘не ў хаце’ — з канчаткам **-э** (*на дварэ пахаладала*).

Назоўнік *рог* у значэнні ‘вугал’ мае канчатак **-у** (*на рагу*), а ў значэнні ‘рог жывёлы’ — канчатак **-е** (*на розе*).

Назоўнікі **другога скланення** ніякага роду ў залежнасці ад асновы ў *родным склоне* маюць канчаткі **-а(-я)**: *поля, жыцця, акна, вядра, рэха, польмя*; у *давальным* — канчатак **-у(-ю)**: *полю, жыццю, акну, вядру, рэху, польмяю*. Канчаткі *вінавальнага склону* супадаюць з канчаткамі назоўнага склону: *поле, жыццё, акно, вядро, рэха, польмя*.

Канчаткі *творнага склону* (**-ом(-ам), -ём(-ем)**) залежаць яшчэ і ад націску: *акном, вядром, рэхам, сонцам; жыццём, галлём, полем, полымем*.

У *месным склоне* для назоўнікаў ніякага роду ў залежнасці ад асновы ўласцівы канчаткі **-е, -і, -ы, -у**: *у акне, на балоце, у жыцці, у галлі, у польмі, на сонцы, у вядры, у рэху, на воблаку, у вуху*.

Назоўнік *малако* ў месным склоне ўжываецца з канчаткам *-э*: у *малацэ*.

Назоўнікі **трэцяга скланення** з асновай на цвёрды і мяккі зычныя ў *родным, давальным і месным склонах* маюць канчатак **-і** (*верфі, любові, смеласці, солі*), а з асновай на зацвярдзелы — **-ы** (*ночы, Сібіры, распачы*). У назоўніках *кроў, свякроў* адбываецца чаргаванне галосных [о] — [ы]: *кроў — крыві, свякроў — свекрыві*.

Форма *вінавальнага склону* супадае з формай назоўнага: *Сібір, ноч, верф, смеласць, распач, соль*.

У *творным склоне* назоўнікі з асновай на зацвярдзелы зычны маюць канчатак **-у** (*ноччу, распаччу, мышчу*), а з асновай на мяккі і цвёрды — **-ю** (*соллю, смеласцю, верф'ю*). Такі ж канчатак маюць у *творным склоне* і назоўнікі **трэцяга скланення** з асновай на зацвярдзелы [р]: *Сібір'ю, шыр'ю*. Пры гэтым апошні зычны асновы (за выключэннем [б], [н], [м], [ф], [р], [ў]) у пазіцыі паміж галоснымі падаўжаецца: *меддзю, Прыпяццю, бандэраллю, дробяззю, ноччу, мышчу, гуссю*. Пасля зычных [б], [н], [м], [ф], [р] перад канчаткам **-ю** пішацца апостраф: *Об'ю, Перм'ю, верф'ю, Свір'ю*.

1.3.4 Скланенне назоўнікаў у множным ліку

У сучаснай беларускай мове назоўнікі ўсіх трох скланенняў ва ўсіх склонах, за выключэннем роднага, маюць аднолькавыя канчаткі.

Для назоўнікаў **множнага ліку** ў *назоўным склоне* ўласцівы канчаткі **-ы** (пры аснове на цвёрды і зацвярдзелы зычны): *грушы, бярозы, лясы, вокны, мышы, ночы; -і* (пры аснове на мяккі зычны і [г], [к], [х]): *дарогі, алеі, вучні, лугі, далоні*. Назоўнікі з суфіксамі **-анін(-янін), -чанін** маюць канчатак **-е**: *грамадзяне, брастаўчане, славяне*.

У *родным склоне* назоўнікі **множнага ліку** ўжываюцца з канчаткамі **-аў(-яў), -оў(-ёў), -ей(-эй)** і з нулявым канчаткам.

Назоўнікі **першага скланення** маюць канчатак **-аў(-яў)**, калі аснова заканчваецца збегам зычных ці падоўжаным зычным (*спазма — спазмаў, паверхня — паверхняў, келля — келляў, свацця — сваццяў*). У тых выпадках, калі паміж зычнымі з'яўляецца беглы галосны гук, нормай лічыцца і нулявы канчатак: *чарэшняў — чарэшань, земляў — зямель, соснаў — сосен*.

Нулявы канчатак у *родным склоне* маюць назоўнікі **першага скланення** з асновай на [г], [к], [х] і з асновай на адзін зычны гук: *сесія — сесій, зорка — зорак, трава — траў, вуліца — вуліц, дарога — дарог, страх — стрэх*.

Назоўнікі **другага скланення** ніякага роду ў *родным склоне* маюць канчаткі: **-аў(-яў), -оў(-ёў)** ці нулявы канчатак. Канчатак **-аў** характэрны для назоўнікаў з асновай, якая заканчваецца збегам зычных ці падоўжаным зычным (*рабро — рэбраў, сэрца — сэрцаў, аблічча — абліччаў*). Такі ж канчатак

маюць і некаторыя назоўнікі, аснова якіх заканчваецца на адзін зычны гук: *пяро* — *пёраў*, *звяно* — *звёнаў*, *кола* — *колаў*, *зарыва* — *зарываў*, *мора* — *мораў*.

Назоўнікі, аснова якіх заканчваецца на цвёрды, зацвярдзелы зычны гук ці на збег зычных *тн*, *др*, *сл*, *сьм*, *мн*, *кн*, маюць варыянтныя формы з канчаткам **-аў** ці з нулявым канчаткам: *пісьмо* — *пісьмаў* і *пісем*, *акно* — *вокнаў* і *акон*, *вясло* — *вёслаў* і *вёсел*, *палатно* — *палотнаў* і *палоцен*.

Канчатак **-оў** маюць аднаскладовыя назоўнікі *дно*, *шво*: *дноў*, *швоў*. Назоўнік *поле* мае канчатак **-ёў**: *палёў*. Назоўнікі *вуха*, *плячо*, *вока* ўжываюцца з канчаткам **-эй**: *вушэй*, *плячэй*, *вачэй*.

Назоўнікам другога скланення мужчынскага роду з асновай на цвёрды і зацвярдзелы зычныя і на [г], [к], [х] у родным склоне ўласцівы канчаткі: **-оў** (пад націскам): *луг* — *лугоў*, *стол* — *сталоў*, *сябар* — *сяброў*; **-аў** (не пад націскам): *палец* — *пальцаў*, *параметр* — *параметраў*, *кілаграм* — *кілаграмаў*, *раён* — *раёнаў*, *яблык* — *яблыкаў*. Назоўнікі з асновай на мяккі зычны маюць пад націскам канчатак **-ёў**: *гай* — *гаёў*, *пень* — *пнёў*, *каваль* — *кавалёў*, *салавей* — *салаўёў*; не пад націскам — **-яў**: *вучань* — *вучняў*, *тыдзень* — *тыдняў*, *алень* — *аленяў*.

Некаторыя назоўнікі мужчынскага роду другога скланення ў родным склоне множнага ліку маюць канчатак **-эй(-ей)**: *госць* — *гасцей*, *конь* — *коней*, *лапаць* — *лапцей*.

Нулявы канчатак характэрны для назоўнікаў з суфіксамі **-анін (-янін)**, **-чанін, -ін(-ын)**: *балгарын* — *балгар*, *грамадзянін* — *грамадзян*, *магіляўчанін* — *магіляўчан*.

Назоўнікі трэцяга скланення ў родным склоне множнага ліку пад націскам маюць канчатак **-эй(-ей)**: *гусь* — *гусей*, *вобласць* — *абласцей*, *ноч* — *начэй*; не пад націскам — канчатак **-аў(-яў)**: *далонь* — *далоняў*, *печ* — *печаў*, *сенажаць* — *сенажацяў*, *сувязь* — *сувязяў*. Назоўнікі з націскам на аснове ўжываюцца і з канчаткам **-ей**: *далоней*, *сенажацей*, *сувязей*.

У *давальным склоне* назоўнікі множнага ліку ўжываюцца з канчаткам **-ам(-ям)**: *дарога* — *дарогам*, *вучань* — *вучням*, *лес* — *лясам*, *даль* — *далям*, *поле* — *палям*.

У *вінавальным склоне* назоўнікі, якія абазначаюць неадушаўлёныя прадметы, маюць канчатак **-ы(-і)**: *дарогі*, *палі*, *лясы*, *сенажаці*; назоўнікі, што абазначаюць адушаўлёныя прадметы, — **-оў(-ёў)**, **-аў(-яў)**, **-эй(-ей)** і нулявы канчатак: *настаўнікаў*, *братоў*, *гасцей*, *пчол*.

У *творным склоне* для назоўнікаў множнага ліку ўласцівы канчаткі **-амі(-ямі)**: *дарогамі*, *палямі*, *сенажацямі*, *братамі*.

Назоўнікі *плечы*, *грошы*, *вочы*, *вушы*, *дзверы* ў творным склоне могуць ужывацца з канчаткамі **-амі(-ямі)** і **-ыма**: *плячамі* і *плячыма*, *грашамі* і *грашыма*, *вачамі* і *вачыма*, *вушамі* і *вушыма*, *дзвярамі* і *дзвярыма*.

Варыянтныя канчаткамі могуць мець таксама назоўнікі *грудзі, калені, косці, сані, слёзы, свінні: грудзямі і грудзьмі, каленямі і каленьмі, касцямі і касцьмі, санямі і саньмі, слязамі і слязьмі, свіннямі і свіньмі.*

Назоўнікі *дзеці, людзі* ў форме творнага склону маюць канчатак **-мі**: *дзецьмі, людзьмі.*

Назоўнікам множнага ліку ў месным склоне ўласцівы канчатак **-ах(-ях)**: *па дарогах, па палях, па начах, па вуліцах, па бучнях.*

1.3.5 Рознаскланяльныя і нескланяльныя назоўнікі

Назоўнікі, якія маюць ва ўскосных склонах канчаткі, уласцівыя розным тыпам скланення, з'яўляюцца **рознаскланяльнымі**. Канчаткі, характэрныя розным тыпам скланення, маюць пры змяненні па склонах назоўнікі:

– назвы маладых істот: *кацяня, зубраня, медзведзяня, сланяня, птушаня.* У назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку дапускаецца, акрамя формы з канчаткам **-я**, ужыванне формы з канчаткам **-ё**: *кацянё, зубранё, медзведзянё.* У родным, давальным і месным склонах такія назоўнікі набываюць суфікс **-яц-** і скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення (*кацяняці, кацяняці, аб кацяняці*). У творным склоне яны маюць націскны канчатак **-ём**: *кацянём, зубранём, медзведзянём.* Назоўнік *дзіця* мае ў творным склоне адзіночнага ліку ненаціскны канчатак **-ем**: *дзіцем*;

– *імя, стрэмя, племя.* Пры скланенні ўжываюцца з суфіксам **-ен-** або без яго. Калі гэтыя назоўнікі набываюць суфікс **-ен-**, то ў родным, давальным і месным склонах маюць канчатак трэцяга скланення **-і** (*імені, імені, аб імені*), а ў творным склоне — канчатак другога скланення **-ем** (*іменем, племенем, стрэменем*). Без суфікса **-ен-** яны скланяюцца, як назоўнікі ніякага роду другога скланення з асновай на мяккі зычны: Р. *імя, племя, стрэмя*; Д. *імя, племя, стрэмя*; В. *імя, племя, стрэмя*; Т. *імя, племя, стрэмя*; М. (*аб*) *імя, племя, стрэмя*;

– агульнага роду з ненаціскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку, калі яны абазначаюць асоб мужчынскага полу: *забіяка, ціхоня, плакса, запявала, задзіра.* Такія назоўнікі ў родным і вінавальным склонах маюць канчаткі першага скланення (Р. *ціхоні, задзіры* (як і *зямлі, сасны*); В. *ціхоню, задзіру* (як і *зямлю, сасну*). У давальным, творным і месным склонах такія назоўнікі маюць канчаткі другога скланення: Д. *ціхоню, задзіру* (як і *чарадзею, дырэктару*); Т. *ціхонем, задзірам* (як і *чарадзеем, дырэктарам*); М. (*аб*) *ціхоню, задзіру* (як і (*пры*) *чарадзею, дырэктару*);

– мужчынскага роду з ненаціскным канчаткам **-а(-я)** ў назоўным склоне адзіночнага ліку: *мужчына, бацька, дзядуля.* Падобнага тыпу назоўнікі

ў родным і вінавальным склонах адзіночнага ліку маюць канчаткі першага скланення: Р. *мужчыны, дзядулі* (як і *сасны, зямлі*); В. *мужчыну, дзядулю* (як і *сасну, зямлю*). У давальным, творным і месным склонах гэтыя назоўнікі маюць такія ж канчаткі, як і асабовыя назоўнікі мужчынскага роду другога скланення: Д. *мужчыну, дзядулю* (як і *сыну, чарадзею*); Т. *мужчынам, дзядулем* (як і *сынам, чарадзеям*); М. (*пры*) *мужчыне, дзядулю* (як і (*пры*) *сыне, чарадзею*);

– *маці*, калі ён ва ўскосных склонах, акрамя вінавальнага, набывае суфікс **-ер**. У такім выпадку гэты назоўнік у родным, давальным і месным склонах мае канчатак трэцяга скланення: Р. *мацеры* (як і *печы*); Д. *мацеры* (як і *печы*); М. (*аб*) *мацеры* (як і (*аб*) *печы*, а ў творнымсклоне — канчатак першага скланення: Т. *мацерай* (*-аю*)(як і *краінай* (*-аю*)).

Нескланяльныя назоўнікі не змяняюцца па склонах. Яны ва ўсіх склонах маюць адну і тую ж форму: *з'есці эскімо, не было ў краме эскімо*. Нескланяльныя назоўнікі не маюць склонавых канчаткаў. Склон такіх назоўнікаў вызначаецца па іх сувязі з іншымі словамі і па сінтаксічнай функцыі ў сказе: *купіць новае бра, на сцяне новае бра, з новым бра стала святлей у пакоі, яшчэ не набыла новага бра*.

Да нескланяльных назоўнікаў адносім:

– значную колькасць запазычаных агульных і ўласных назоўнікаў, якія заканчваюцца на галосны гук: *пані, аташэ, Сочы, Чылі, дэпо, манга, кепі, клішэ, макрамэ, марабу, рэтра, самбрэра, Фігара*;

– запазычаныя назоўнікі жаночага роду з асновай на зычны гук: *мадам, міс, Элен*;

– прозвішчы асоб мужчынскага і жаночага полу на націскае **-о**: *Сцяцко, Буילו, Гурло, Крамко*;

– прозвішчы, якія заканчваюцца на зычны гук і належаць асобе жаночага полу: *Лявончык, Патапчук, Міхнюк, Раманчук*;

– прозвішчы на **-ых(-іх)**: *Сядых, Баравых, Гнядых*;

– назоўнік *маці*;

– абрэвіятуры і складанаскарочаныя словы: *аблана, ТБМ, ААН, ДАІ*.

Аднак ёсць абрэвіятуры, якія скланяюцца: *ЛіМ, ЖЭС* (у ЛІМе, ЖЭСе).

3.6 Словаўтварэнне назоўнікаў

Ва ўтварэнні назоўнікаў удзельнічаюць усе вядомыя навуцы спосабы словаўтварэння. Назоўнікі шырока выкарыстоўваюцца ў якасці базы для ўтварэння як саміх назоўнікаў (*луг → лугавіна, песня → пясняр, сірата → сіроўтва*), так і слоў іншых часцін мовы (*сліва → слівавы, след → слядзіць*,

вясна → увесну). У беларускай мове назоўнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў, прыметнікаў, дзеясловаў, лічэбнікаў, займеннікаў: бяроза → беразняк; улывовы → улывовасць; сеяць → сеялка; пяць → пяцёрка; свой → сваяк.

Самы пашыраны тып утварэння назоўнікаў — марфалагічны (новыя словы ўтвараюцца ў выніку спалучэння марфем). Адрозніваюцца наступныя спосабы марфалагічнага ўтварэння назоўнікаў:

– суфіксальны, пры якім далучаня да ўтваральнай асновы суфіксы надаюць назоўнікам значэнні: 1) асобы: чытаць → чытач, бедны → бядняк, вясёлы → весяльчак, ныць → ныцік, фанат → фанатык, кіраваць → кіраўнік, апарат → апаратчык, разносіць → разносчык, насіць → насільчык, страляць → стралок, аркестр → аркестрант, шаптаць → шаптун, Капэль → капелянін, пчала → пчаляр, аптэка → аптэкар, банк → банкір, методка → метадыст, баязлівы → баязлівец, карміць → кармілец, труба → трубач і інш.; 2) прадмета: бусел → буслянка, карміць → кармушка, кніга → кнігарня, пер’е → пярына і інш.; 3) адцягненай прыметы: сумленны → сумленнасць, добры → дабрыня, мокры → макрэздзь, дробны → дробязь, сівы → сівізна, горкі → гарката і інш.; 4) адцягненага дзеяння: страляць → стральба, бегаць → беганіна, разгадаць → разгадка і інш.; 5) асобы жаночага полу: паэт → паэтэса, акцёр → актрыса, ткач → ткачыха, імператар → імператрыца, наглядаць → наглядальніца, буфет → буфетчыца, вязаць → вязальчыца, скакаць → скакуха і інш.; 6) зборнасці: ліпа → ліпяк, песьні → пяхота, браты → братва і інш.;

– нульсуфіксальны (бязсуфіксальны, бясуфіксальны) спосаб, калі ад утваральнай асновы без далучэння суфікса ўтвараюцца назоўнікі са значэннем адцягненай прыметы, якасці або дзеяння, матываваня прыметнікамі і дзеясловамі: глыбокі → глыб, малады → моладзь, цёмны → цемень, сіні → сіль, моцны → моц, белы → бель, стукаць → стук, заклікаць → заклік, страляць → стрэл, прыліць → прыліў. Бясуфіксальным спосабам утвораны таксама некаторыя назоўнікі ад лічэбнікаў: трэці → трэць, чацвёрты → чвэрць. Нульсуфіксальным спосабам таксама ўтвораны і назоўнікі агульнага роду ад дзеясловаў (задзірацца → задзіра, зайкацца → зайка, падлізацца → падліза, прытварыцца → прытвора) і прыметнікаў (пранырлівы → праныра, брыдкі → брыда);

– прыставачны спосаб утварэння назоўнікаў рэалізуецца з дапамогай прыставак са значэннем сумеснасці, адмоўя, падпарадкавання, супрацьлегласці, узаемасувязі і інш.: герой → антыгерой, голас → водгалас, камфорт → дыскамфорт, мантаж → дэмантаж, генератар → звышгенератар, мера → контрмера, сістэма → надсістэма, спакой → неспакой, палкоўнік → падпалкоўнік, тэкст → падтэкст, дзед → прадзед, агент → рэагент, удзельнік → саўдзельнік, тропікі → субтропікі, арэнда → субарэнда, актывацыя → дэактывацыя. Гэтым спосабам, як бачна з прыведзеных прыкладаў, назоўнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў;

– прыставачна-суфіксальны спосаб служыць для ўтварэння назоўнікаў з прасторавым, часавым значэннем, значэннем непаўнаты якасці, адмоўя: *край* → *акраек*, *насіць* → *абноскі*, *голас* → *адгалосак*, *цана* → *бясцэнак*, *мароз* → *замаразак*, *вуліца* → *завулак*, *гара* → *загор’е*, *брыво* → *міжброўе*, *двор* → *надвор’е*, *гара* → *пагорак*, *галава* → *пагалоўе*, *калена* → *падкаленнік*, *час* → *сучаснік*, *рука* → *поручань*;

– прыставачна-нульсуфіксальны спосаб характэрны для ўтварэння назоўнікаў ад дзеясловаў, прыметнікаў і назоўнікаў: *лік* → *безліч*, *пагода* → *непагадзь*, *весці* → *повад*, *дыхнуць* → *подых*, *кут* → *покуць*, *свістаць* → *посвіст*, *ступаць* → *поступ*, *стаць* → *постаць*, *шукаць* → *пошук*, *пісаць* → *пропісь*, *сіні* → *просінь*, *мяшаць* → *сумесь*.

Для назоўнікаў характэрна і складанне, дзе найбольш пашыранымі з’яўляюцца наступныя спосабы:

– словаскладанне, калі ў адно слова аб’ядноўваецца два словы: *радыёцэнтр*, *пуць-дарога*, *завод-аўтамат*, *радыёаматар*, *сон-трава*;

– асноваскладанне, калі ў адно слова аб’ядноўваецца дзве асновы пры пасрэдніцтве злучальных галосных: *бульбасховішча*, *бульбанарыхтоўка*, *ільновалакно*, *кнігадрукаванне*, *кнігасховішча*, *кормавытворчасць*, *лесопарк*, *машынабудаўнік*;

– складана-суфіксальны спосаб (асноваскладанне з адначасовым далучэннем суфікса): *аднадумец*, *аднакласнік*, *басаножка*, *карыстальбства*, *кукуруза-саджалка*, *маслабойка*, *медаварня*, *рукамыйнік*, *сенакасілка*;

– складана-нульсуфіксальны (складанне асноў і нулявая суфіксацыя): *жыццялюб*, *жывёлавод*, *вільгацямер*, *кашавар*, *клінапіс*, *кніганоша*, *кнігалюб*, *кרבалоў*, *мараход*, *мылавар*, *нафтавоз*, *рукапіс*, *рудакоп*, *секундамер*;

– складана-прыставачна-суфіксальны (складанне з адначасовым далучэннем прыстаўкі і суфікса): *Прычарнамор’е*;

– абрэвіяцыя — утварэнне складанаскарочаных слоў-назоўнікаў на базе скарочаных асноў: *нампаліт* (*намеснік па палітычнай частцы*); *прамфінплан* (*прамыслова-фінансавы план*); *эсмінец* (*эскадрыны мінаносец*); *камбікорм* (*камбінаваны корм*); *рыбгас* (*рыбная гаспадарка*); *МТС*, *СНІД*. У адно слова могуць складацца: 1) частка слова і цэлае слова поўнай назвы (*медыястра*, *літфонд*, *нарсуд*, *студатрад*, *танцпляцоўка*, *тэхработнік*); 2) пачатковыя часткі кожнага слова поўнай назвы (*педфак* (*педагагічны факультэт*), *лектам* (*лекарскі памочнік*), *універмаг* (*універсальны магазін*), *фабкам* (*фабрычны камітэт*)); 3) пачатковыя гукі кожнага слова поўнай назвы (*ЦУМ*, *ЗАГС*); 4) назвы пачатковых літар кожнага слова поўнай назвы (*АЗН*); 5) частка слова і гукі ці найменні літар і гукі слоў поўнай назвы (*БелАЗ*); 6) пачатак першага слова і канец другога (*параланг* (*парашут + акваланг*), *дыбаверын* (*дыбазол + папаверын*)).

Марфалагічна-сінтаксічнае ўтварэнне прадстаўлена субстантывацыяй — пераходам у назоўнікі розных часцін мовы (як самастойных, так і службовых).

Найчасцей у разрад назоўнікаў пераходзяць прыметнікі. Вылучаем *поўную і частковую* субстантывацыю прыметнікаў. Пры *поўнай* назоўнікі тыпу *зодчы, ляснічы, земнаводныя* не могуць ужывацца як прыметнікі. *Частковыя* субстантывы тыпу *выхадны, дзяжурны, дакладная* могуць функцыянаваць і як прыметнікі, і як назоўнікі, параўн.: *выхадны — выхадны дзень*. У выніку субстантывацыі прыметнікі з разраду граматычна залежных перамяшчаюцца ў разрад граматычна незалежных. Яны могуць азначацца і ўваходзіць у склад іменных і колькасна-іменных словазлучэнняў (*малады паляўнічы, абодва падсудныя, нешта страшнае*).

Субстантывавацца могуць і словы іншых часцін мовы — займеннікі, лічэбнікі, прыслоўі, злучнікі, выклічнікі: *Не адкладвай на потым тое, што можна зрабіць сёння. Нашы таксама прысутнічалі на сходзе. Сямёра аднаго не чакаюць. І — спалучальны злучнік. Гучнае «ўра» данеслася з берага.*

У назоўнікі пераходзяць азначальныя займеннікі (*усе, усё, усякі, кожны, іншы*), ужытыя без назоўніка (*Усё мае свой канец. Ужо ўсе сабраліся. Усякі гэта зробіць. Кожны адказвае сам за сябе. Іншы такога не прыдумае.*), прыналежныя займеннікі *мой, твой* у значэнні ‘*муж*’, ‘*сын*’, *мая, твая* ў значэнні ‘*жонка*’ ці ‘*дачка*’, *свой, наш, ваш* (*Мой* ужо *прыехаў*. *Мая* *пайшла* ў *магазін*. *Твой* *яшчэ не прыйшоў*.), указальныя займеннікі *той, гэты*, якія не паясняюць назоўнікаў (*Гэта хвалявала сястру больш за ўсё*.), зрэдку асабовыя займеннікі (*Гутарыць са сваім «я» было для яго найвышэйшай узнагародай*.)

Лексіка-семантычнае ўтварэнне, пры якім новыя назоўнікі ўзнікаюць у выніку страты сувязі пераносных значэнняў слова з яго прамым значэннем, з’яўляецца малапрадуктыўным для назоўнікаў: *бойка* ‘*бітва*’ і ‘*прылада для збівання масла*’; *усходы* ‘*першыя парасткі псеваў*’ і ‘*прыступкі лесвіцы*’; *забой* ‘*канец горнай выпрацоўкі, штольні, дзе здабываюцца карысныя выкапні*’ і ‘*забіванне, зарэз жывёлы для прамысловых мэт*’, *корт* ‘*тоўстая, звычайна цёмнага колеру баваўняная тканіна атласнага перапляцення для рабочага і спартыўнага адзення*’ і ‘*пляцоўка для гульні ў тэніс*’; *коцік* ‘*марская прамысловая млекакормячая жывёліна з каштоўным футрам*’ і ‘*суквецце з дробных кветчак у некаторых дрэвавых раслін, якое ападае пасля цвіцення*’, *кукса* ‘*астатак пакалечанай або ампутаванай рукі, нагі*’ і ‘*род жаночай прычоскі: закручаныя ў выглядзе валіка ззаду валасы*’.

Для назоўнікаў характэрна і *формаўтварэнне* — утварэнне новых формаў слова пры дапамозе канататыўных суфіксаў, ці суфіксаў суб’ектыўнай ацэнкі. Назоўнікі, у складзе якіх вылучаюцца такія суфіксы, не толькі абазначаюць прадмет, але і выражаюць станоччыя ці адмоўныя адносіны гаворачай асобы да гэтага прадмета. Сярод суфіксаў суб’ектыўнай ацэнкі вылучаем памяншальна-ласкальныя, павелічальна-ўзмацняльныя

і павелічальна-зневажальныя суфіксы. Да найбольш распаўсюджаных памяншальна-ласкальных суфіксаў адносяцца суфіксы **-ок(-ёк-), -к-, -ік(-ык-), -юк(-ук-), -ак-, -к-, -іц(-ыц-), -інк(-ынк-), -чык, -еньк(-аньк-), -ейк-, -ул-, -ц-**: *дом → домік, дзень → дзянёк, сын → сыноч, таўкач → таўкачык, анёл → анёлак, камень → каменьчык, чамадан → чамаданчык, сябар → сябрук, крыніца → крынічка, зямля → зямліца, сястра → сястрыца, сляза → слязінка, іскра → іскрынка, сын → сынуля, бяроза → бярозанька, зязюля → зязюленька, лета → лецеўка, возера → азярцо, дзед → дзядуля.*

Для назоўнікаў мужчынскага роду ўласцівы суфіксы **-ік(-ык-), -чык-, -ок(-ёк-, -ак-), -ук(-юк-)**: *носік, праменьчык, лісток, лясок, хлапчук*. У складзе некаторых назоўнікаў заўважаем два памяншальна-ласкальныя суфіксы: *дождж-ыч-ак, сад-оч-ак, дзян-ёч-ак*. Назоўнікі з такімі суфіксамі абазначаюць узмоцненую ступень ласкальнасці.

Для назоўнікаў жаночага роду характэрны суфіксы **-к-, -інк(-ынк-), -ц-**: *ялінка, рэчка, дажджынка, слязінка, вадзіца, сястрыца*. Назоўнікі *сястрычка* (*сястра → сястрыца → сястрычка*), *дачушачка* (*дачка → дачушка → дачушачка*), *матулечка* (*маці → матуля → матулечка*), *галоначка* (*галава → галоўка → галоначка*) і некаторыя іншыя маюць у сваім складзе два суфіксы суб'ектыўнай ацэнкі, таму выражаюць узмоцненую ступень ласкальнасці.

Для назоўнікаў ніякага роду ўласцівы суфіксы **-ейк(-айк-), -ц-**: *дрэўца, паленца, лецеўка, сэрцайка*. Некаторыя назоўнікі ніякага роду маюць суфіксы **-к-, -ечк(-ачк-)**: *вушка, гняздзечка, вочка*.

Сярод павелічальна-ўзмацняльных суфіксаў найбольш ужывальнымі з'яўляюцца суфіксы **-ін(-ын-), -ішч(-ышч-)**: *холад → халадзіна, лайдак → лайдачына, ішчупак → ішчупачышча, збан → збанішча*. Павелічальна-ўзмацняльнае значэнне некаторым назоўнікам надаюць суфіксы **-эч-, -ыск(-іск-)**: *вецер → вятрыска, холад → халадэча*.

Суфікс **-уг(-юг-)** з'яўляецца павелічальна-зневажальным: *воўк → ваўчуга, злодзей → злодзюга*.

3.7 Правапіс суфіксаў і прыставак назоўнікаў

Некаторыя суфіксы назоўнікаў маюць асаблівасці выкарыстання і правапісу:

— **-ак-** пішацца, калі пры змяненні назоўніка галосны ў суфіксе выпадае: *пясочак — пясочка, вяночак — вяночка, арэшак — арэшка, узгорак — узгорка*;

— **-ык(-ік-), -нік-, -чык-** пішуцца, калі пры змяненні слова галосны не выпадае: *тварык — тварыка, столік — століка, настаўнік — настаўніка, праменьчык — праменьчыка*. Пасля мяккага **н** перад суфіксам **-чык** пішацца мяккі знак, калі назоўнік утвораны ад слова, якое заканчваецца на **нь**: *агеньчык ← агонь, струменьчык ← струмень; але: фантанчык ← фантан, парасончык ← парасон*;

– **-ачк-** пішацца ў назоўніках пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных, а суфікс **-ечк-** — пасля мяккіх зычных: *мамачка* ← *мама*, *кумачка* ← *кума*, *матулечка* ← *матуля*, *бабулечка* ← *бабуля*;

– **-ец(-ац-)** пішацца ў назоўніках мужчынскага роду. Пры змяненні слова галосны выпадае: *акраец* — *акрайца*, *незнаёмец* — *незнаёмца*;

– **-іц(-ыц-)** пішацца ў назоўніках жаночага роду і беглага галоснага не мае: *рознiца* — *рознiцы*, *кнiжыца* — *кнiжыцу*;

– у назоўніках, якія абазначаюць род заняткаў, пасля **д, т, з, с, ж** пішацца суфікс **-чык-**: *дакладчык*, *ракетчык*, *заказчык*, *перапісчык*, *перабегчык*. Пасля астатніх зычных пішацца суфікс **-ичык-**: *барабаничык*, *выбарічык*, *паромічык*, *гардэробічык*, *бунтаўічык*. Пасля мяккага **л** перад суфіксамі **-чык-, -ичык-** пішацца мяккі знак: *вузельчык*, *вугальічык*;

– **-чын-**, які служыць для ўтварэння назоўнікаў са значэннем пэўнай грамадскай з’явы ці назоўнікаў са значэннем рэгіёна, абшару, пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на **д-т, ж-ш**: *Суражчына* ← *Сураж*, *Добрушчына* ← *Добруш*, *салдатчына* ← *салдат*, *Брэстчына* ← *Брэст*. У назоўніках, калі яны ўтвораны ад слоў, асновы якіх заканчваюцца на **-ц-, -цк-, -к-**, пішацца дзве літары **ч**: *Лунінечына* ← *Лунінец*, *Камянечына* ← *Камянец*, *Случчына* ← *Случк*, *Беласточчына* ← *Беласток*;

– **-ичын-**, які таксама служыць для ўтварэння назоўнікаў са значэннем пэўнай грамадскай з’явы ці назоўнікаў са значэннем рэгіёна, абшару, пішацца пасля ўтваральных асноў, што заканчваюцца на губныя **б, п, м, ф, в** або санорныя **н, р, л, й**, а таксама ў: *партызаничына* ← *партызан*, *літаратурычына* ← *літаратура*, *Гомельічына* ← *Гомель*, *Магілёўічына* ← *Магілёў*;

– **-ичын-** пішацца і тады, калі ўтваральная аснова заканчваецца на зычны з папярэднім санорным: *інтэлігентічына* ← *інтэлігент*, *эмігрантшчына* ← *эмігрант*, *Самаркандічына* ← *Самарканд*;

– у назоўніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ств-**, зычныя **ц, т, ч, к** зліваюцца з суфіксальным **с** і даюць **ц**: *студэнтства* ← *студэнт*, *ткацтва* ← *ткач*, *настаўніцтва* ← *настаўнік*, *купецтва* ← *купец*. Каранёвае **д** перад суфіксам **-ств-** захоўваецца: *суседства* ← *сусед*, *дойлідства* ← *дойлід*;

– у назоўніках, утвораных пры дапамозе суфікса **-ств-**, зычныя **г, ж, ш** на пісьме не перадаюцца: *прыгоства* ← *прыгожы*, *таварыства* ← *таварыш*, *мноства* ← *многа*;

– у суфіксах **-еньк-, -аньк-** пішацца мяккі знак: *рэчанька* ← *рака*, *язюленька* ← *язюля*;

– у суфіксах **-ядзь-, -язь-, -яч** пішацца літара **я**: *роўнядзь*, *баязь*, *дзеяч*;

– падвоенае **нн** пішацца на стыку ўтваральнай асновы і суфікса паміж галоснымі, калі ўтваральная аснова заканчваецца на **н**, а суфікс пачынаецца з гэтай жа літары: *ажыннік* ← *ажына*, *сасоннік* ← *сасна*;

– у памяншальна-ласкальных формах назоўнікаў, утвораных ад назоўнікаў на **-ня**, мяккасць гука **[н]** на пісьме абазначаецца змякчальным мяккім знакам: *вішанька* ← *вішня*, *соценька* ← *сотня*, *песенька* ← *песня*.

Некаторыя прыстаўкі назоўнікаў маюць асаблівасці выкарыстання і правапісу:

– калі апошняя зычная літара прыстаўкі і першая літара кораня супадаюць, то пішуцца абедзве літары: *аддача*, *контрразведка*, *бессістэмнасць*, *расстанне*, *рассаднік* (тое, што з’яўляецца крыніцай чаго-небудзь). У словах *расол*, *расольнік*, *расада*, *расаднік* (месца для вырошчвання расады), *ростань* адбылося сцяжэнне гукаў, і таму яны пішуцца з адной літарай **с**;

– у прыстаўках **з-**, **уз-**, **раз-**, **без-**, **абез-**, **праз-**, **цераз-** літара з пішацца перад звонкімі, санорнымі і ётаванымі галоснымі: *звон*, *раз’езд*, *безгалоссе*, *узгор’е*, *абеззаражванне*, *празмернасць*; у гэтых жа прыстаўках замест літары з пішацца літара **с** перад глухімі зычнымі: *склейванне*, *устрывожанасць*, *распілоўка*, *бесклапотнасць*, *абескаляроўванне*, *цераспалосіца*;

– у прыстаўцы **дыз-** перад галоснымі пішацца **з**, а перад зычнымі — **с**: *дыз’юнкцыя*, *дыскамфорт*;

– прыстаўка **дэз-** пішацца нязменна: *дэзарыентацыя*, *дэзурбанізацыя*. Пасля прыстаўкі **дэз-** каранёвае **і** пераходзіць у **ы**: *дэзынтэграцыя*, *дэзынфекцыя*;

– спалучэнні літар **сч**, **сш**, **сшч**, **зж**, **здж** на стыку прыстаўкі і кораня перадаюцца нязменна: *расчоска*, *расшырэнне*, *расшчапленне* (расколванне), *счэсванне*, *сшыванне*, *разжыва*;

– пасля прыставак **аб-**, **ад-**, **над-**, **пад-**, **раз-**, **з-(с-)**, **уз-**, **спад-**, **перад-**, **суб-**, **дэз-** замест **і** пішацца ў адпаведнасці з вымаўленнем **ы**: *субынспектар*, *дэзынфармацыя*, *сышчык*.

Марфалагічны разбор назоўнікаў

1. Пачатковая форма (назоўны склон адзіночнага ліку). 2. Лексіка-граматычныя разрады: уласны ці агульны, адушаўлены ці неадушаўлены, канкрэтны ці абстрактны, зборны, рэчыўны, адзінкавы. 3. Граматычныя катэгорыі: род, лік, склон. 4. Скланенне: першае, другое, трэцяе, рознаскланяльны, нескланяльны, не ўваходзіць ні ў адзін тып скланення. 5. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р. *Вецер патроху цішэў, і завая ў полі спакайнела* (В. Быкаў).

Вецер — назоўнік, пачатковая форма *вечер*, агульны, неадушаўлены, канкрэтны, мужчынскага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону, другога скланення, у сказе выконвае функцыю дзейніка.

Завая — назоўнік, пачатковая форма *завая*, агульны, неадушаўлены, канкрэтны, жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону, першага скланення, у сказе выконвае функцыю дзейніка.

(У) *полі* — назоўнік, пачатковая форма *поле*, агульны, неадушаўлены, канкрэтны, ніякага роду, адзіночнага ліку, меснага склону, другога скланення, у сказе выконвае функцыю акалічнасці месца.

РАЗДЕЛ 2 ПРИМЕТНИК

Тэма 2.1

ПРИМЕТНИК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

2.1.1 Приметнік як часціна мовы. Разрады приметнікаў

Па частотнасці выкарыстання ў мове приметнік сярод знамянальных слоў уступае толькі назоўніку і дзеяслову.

П р ы м е т н і к — знамянальная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета і выражае гэта значэнне ў форме граматычнай залежнасці ад назоўніка: *цёплы дзень, халодная ноч, новае жыццё*.

Беларускі тэрмін «приметнік» у адрозненне ад рускага «прилагательное» найперш звяртае ўвагу на семантыку (змест, сэнс) гэтай часціны мовы (абазначае прымету). Матывацыя рускага тэрміна — граматычнага характару (прилагается к существительному).

Асноўнае значэнне приметніка — абзначэнне прыметы прадмета, якая можа выражацца непасрэдна, праз лексічнае значэнне слова: *белы, сухі, малады*; праз адносіны аднаго прадмета да другога: *вячэрні, драўляны, брэсцкі*; приметнікі могуць абзначыць прыналежнасць індывідуальнай асобе ці жывой істоце: *матчына, дзёдаў, мядзведжы, буслава*.

Да приметнікаў адносяцца таксама некаторыя нязменныя запазычаныя словы, якія называюць прымету (*бардо, бэж, дэкальтэ*). Сваю прыналежнасць да приметнікаў яны выяўляюць толькі сінтаксічна, у спалучэнні з назоўнікам (*колер бэж, матэрыял букле, прычоска карэ, рукаў кімано, ніткі мулінэ*).

Нязменныя приметнікі неабходна адрозніваць ад адпаведных назоўнікаў, з якімі яны суадносяцца па паходжанні. Адрозніваць іх можна па пытаннях, па функцыі ў сказе, а таксама па сінтаксічнай сувязі са словамі. Нязменныя назоўнікі сінтаксічна звязаны з дзеясловамі, адказваюць на склонавыя пытанні і ў сказе з'яўляюцца часцей за ўсё дзейнікам або дапаўненнем, а нязменныя приметнікі залежаць ад назоўнікаў, адказваюць на пытанне *які?* і ў сказе з'яўляюцца часцей за ўсё азначэннем: *мова (якая?) урду — вывучыць (што?) урду; спадніца (якая?) плісэ — пашылі (што?) плісэ*. Нескланяльныя приметнікі звычайна выкарыстоўваюцца пасля таго назоўніка, ад якога яны граматычна і сэнсава залежаць: *мова комі, колер марэнга*.

Марфалагічныя катэгорыі роду, ліку і склону приметніка выяўляюцца сінтаксічна і паўтараюць марфалагічныя значэнні катэгорый назоўніка, да якога дапасуецца приметнік і з якім ён утварае азначальнае словазлучэнне: *цёплы дзень — цёплая раніца — цёплае малако; цёплы дзень — цёплыя дні; цёплы дзень — цёплага дня — цёплайму дню*.

Катэгорыя роду приметніка ўказвае на тое, што прымета ўласціва прадмету (асобе ці з'яве), які выражаны назоўнікам мужчынскага, жаночага ці ніякага роду: *прыгожы хлопец, прыгожая дзяўчына, прыгожае дзіця*.

Форма роду ў прыметніка можа выконваць семантычную функцыю, указваючы на пол асобы, у тых выпадках, калі прыметнікі спалучаюцца з назоўнікамі агульнага роду (*круглы сірата і круглая сірата*), ужываюцца пры асабовых і зваротным займенніках (*ты малады, ты маладая; сябе маладога, сябе маладую*).

Толькі форму жаночага роду маюць тыя прыметнікі, якія абазначаюць прыметы або якасці, уласцівыя асобам жаночага полу або жывёлам-самкам: *замужняя, цельная*.

Катэгорыя ліку прыметнікаў паказвае, што прымета ўласціва прадмету, які выражаны назоўнікам у форме адзіночнага ці множнага ліку: *добры сусед — добрыя суседзі*.

Катэгорыя склону прыметнікаў паказвае, што прымета ўласціва прадмету, які выражаны назоўнікам у форме таго ці іншага склону. Катэгорыя склону прыметнікаў прадстаўлена формамі шасці склонаў, кожная з якіх паказвае, што форма прыметніка з'яўляецца азначэннем да назоўніка ў адпаведным склоне: *высокі клён, высокага клёна, высокаму клёну, высокім клёнам, (на) высокім клёне*.

У тым выпадку, калі прыметнік спалучаецца з нескланяльным назоўнікам, яго склонавыя формы выражаюць значэнні склонаў гэтага назоўніка: *узяць білет у асобнае купэ, ехаць у асобным купэ*.

У сказе прыметнік можа выконваць функцыю дапасаванага азначэння ці з'яўляцца іменнай часткай састаўнога іменнага выказніка: *Адиумелі свой час неспакойныя восеньскія вятры* (Я. Колас). *Ручай быў чысты, гаманлівы і вясёлы* (В. Хліманаў).

Калі прыметнікі стаяць перад назоўнікам, то ў пераважнай большасці выпадкаў яны з'яўляюцца дапасаванымі азначэннямі: *Цёплы дзень*. Аднак пры лагічным падкрэсліванні прыметнікі, якія папярэднічаюць назоўніку, выконваюць ролю іменнай часткі састаўнога выказніка: *Цёплая была ноч!*

Прыметнікі пераходзяць у іншыя часціны мовы:

– у назоўнікі: *Азімыя ўжо пасеялі. Схадзі ў сталовую. З настаўніцкай выйшаў дырэктар*;

– у прыназоўнікі: *Методыка выкладання беларускай мовы чытаецца паралельна з беларускай мовай*.

У прыметнікі пераходзяць:

– парадкавыя лічэбнікі: *макароны другога гатунку, першае каханне*;

– дзеепрыметнікі: *затуманены погляд, падсалоджаная ўсмешка*.

Прыметнікі надаюць выказванню дакладнасць, яркасць, выдзяляюць прадметы з шэрагу аднародных, паказваюць на адносіны да прадмета размовы або апісання, выражаюць пэўныя пачуцці або настрой: *Шалясціць жоўта-залацістым лісцем бяроз вецер, трапечуцца, бы дрыжаць са страху, агніста-чырвоныя макаўкі асін, зацвілі сінія, як лён, верасы. Зарудзеліся*

ярка-чырвоныя гронкі рабіны, пунсавеюць, гнуцца да долу галінкі **спелай** каліны (Я. Галубовіч).

Характар прыметы (колькасна зменная ці пастаянная, сталая) і граматычныя асаблівасці прыметнікаў з’яўляюцца асновай для іх падзелу на лексіка-граматычныя разрады: якасныя, адносныя, прыналежныя.

Якасныя прыметнікі абазначаюць якасці і ўласцівасці, якія ўспрымаюцца органамі пачуццяў, ацэньваюцца чалавекам: *салодкі, спагадлівы, ясны, цудоўны, малады, жоўты*.

Яны называюць такія прыметы, як колер, форма, памер: *жоўты, цёмны, круглы, высокі*; смак і пах: *кіслы, духмяны, горкі*; знешнія прыметы, уласцівасці, якасці: *здаровы, хворы, прыгожы, стройны*; якасці характару і разумовых здольнасцей: *памяркоўны, разумны, старанны*.

Якасныя прыметнікі характарызуюцца наступнымі граматычнымі, словаўтваральнымі і лексічнымі асаблівасцямі:

– маюць формы ступеняў параўнання: *лёгкі — лягчэйшы — найлягчэйшы — больш лёгкі — самы лёгкі*;

– могуць утвараць антанімічныя пары: *гарачы — халодны, шырокі — вузкі, белы — чорны*;

– могуць мець поўную і кароткую формы: *прыгожы — прыгож; вясёлы — вёсел, здаровы — здароў*;

– могуць спалучацца з прыслоўямі меры і ступені: *вельмі халодны, зусім свабодны, надта хітры*;

– служаць базай для ўтварэння якасных прыслоўяў: *добра ← добры, хутка ← хуткі, цёпла ← цёплы, па-героску ← геройскі*;

– служаць базай для ўтварэння прыметнікаў са значэннем ступені якасці (суб’ектыўнай ацэнкі, непаўнаты якасці), што выяўляецца ў прадмеце без параўнання з іншымі прадметамі: *беленькі ← белы, малаваты ← малы, велізарны ← вялікі, завялікі ← вялікі*;

– служаць базай для ўтварэння назоўнікаў, якія абазначаюць абстрактныя паняцці: *глухата ← глухі, свежасць ← свежы, чысціня ← чысты, чырвань ← чырвоны, сівізна ← сівы*;

– утвараюць спосабам паўтору складаныя прыметнікі: *белы-белы, ціхі-ціхі, высокі-высокі*;

– могуць быць вытворнымі і невытворнымі: *сіні, працавіты, гучны*.

Некаторыя якасныя прыметнікі з’яўляюцца базай для ўтварэння дзеясловаў са значэннямі: ‘набываць прымету, названую ўтваральным словам’: *сухі → сохнуць, ясны → яснець*; ‘надаваць ці праяўляць прымету, названую ўтваральным словам’: *бадзёры → бадзёрыць, хітры → хітрыць, кіслы → кісліць, роўны → раўняць*. Да многіх якасных прыметнікаў можна падабраць сінонімы: *смелы — храбры — адважны*.

Якасныя прыметнікі набываюць значэнне адносных у тэрміналагічных словазлучэннях: *глухі дзядуля* — *глухі зычны гук*, *лёгкая сумка* — *лёгкая прамысловасць*, *кароткае паліто* — *кароткае замыканне*, *хуткі крок* — *хуткі цягнік*, *цяжкая сумка* — *цяжкая прамысловасць*.

Не ўсе якасныя прыметнікі характарызуюцца ўсімі пералічанымі прыметамі, напрыклад: прыметнікі *глухі*, *сляпы* не ўтвараюць (у сваім прамым значэнні) ступеняў параўнання; прыметнікі *гняды* і *кульгавы* не маюць суадносных якасных прыслоўяў на **-а**. Аднак гэтыя прыметнікі могуць мець форму ацэнкі і меры якасці: *гнядзенькі*, *глухенькі*, *кульгавенькі*, *сляпенькі*; спалучацца з прыслоўямі меры і ступені: *надта глухі*, *зусім сляпы*; ад гэтых прыметнікаў утвараюцца адцягненыя назоўнікі і якасныя прыслоўі: *глухата* і *глуш*, *кульгавасць*, *слепата*, *глуха*, *слепа*.

Адносныя прыметнікі абазначаюць прымету прадмета праз яго адносіны да другога прадмета, дзеяння, акалічнасці. Гэта могуць быць адносіны прадмета:

- да матэрыялу, з якога ён зроблены: *залаты гадзіннік*, *жалезныя вароты*, *цагляны дом*;
- да рэчыва, з якога ён складаецца: *снежная гурба*, *пшанічны хлеб*, *гарохавы суп*;
- да часу існавання: *вячэрні змрок*, *летні дзень*, *сённяшні вечар*;
- да месца знаходжання: *нарачанскія азёры*, *брэсцкія вуліцы*, *кобынскія прадпрыемствы*;
- да прызначэння: *вучэбны корпус*, *хатні тэлефон*, *спартыўная пляцоўка*;
- да дзеяння: *драбільная ўстаноўка*, *лічылны апарат*, *прывітальнае слова*;
- да колькасці: *пяцігадовая дзяўчынка*, *трохсерыйны фільм*, *чатырох-месячныя курсы*;
- да складу ўдзельнікаў: *студэнцкія спаборніцтвы*, *школьная алімпіяда*, *вучнёўская канферэнцыя*.

Адносныя прыметнікі абазначаюць пастаянную, колькасна нязменную прымету прадмета, таму яны не маюць формаў ацэнкі і ступеняў параўнання.

Адносныя прыметнікі маюць толькі вытворную аснову і ўтвараюцца ад розных часцін мовы:

- назоўнікаў: *летні* ← *лета*, *вясковы* ← *вёска*, *снежны* ← *снег*;
- дзеясловаў: *навучальны* ← *навучаць*, *вымяральны* ← *вымяраць*, *лічылны* ← *лічыць*;
- прыслоўяў: *учарашні* ← *учора*, *сённяшні* ← *сёння*, *леташні* ← *летась*.

Словазлучэнні ‘адносны прыметнік + назоўнік’ сінанімічныя са словазлучэннямі ‘назоўнік + назоўнік ускоснага склону’: *дубовы стол* — *стол з дубу*, *кніжная шафа* — *шафа для кніг*, *лекцыйная аўдыторыя* — *аўдыторыя для*

лекцый, залаты пярсцёнак — пярсцёнак з золата, скураны раменьчык — раменьчык са скуры.

Ад адносных прыметнікаў не ўтвараюцца прыслоўі на **-о(-а)** і абстрактныя назоўнікі.

Адносныя прыметнікі не могуць спалучацца з прыслоўямі меры і ступені, таму што яны не могуць мяняць сваю інтэнсіўнасць. Для іх характэрна толькі поўная форма.

У кантэксце адносных прыметнікі могуць набываць пераноснае значэнне і пераходзіць у разрад якасных: *алавяны руднік* — *алавяны позірк*, *жалезныя вароты* — *жалезная дысцыпліна*, *залатыя завушніцы* — *залатыя рукі*, *малінавы кампот* — *малінавы звон*, *каменны дом* — *каменны твар*, *сонечная рانیца* — *сонечная ўсмешка*.

Прыналежаць прыметнікі выражаюць розныя адценні асабістай прыналежнасці: *Сцёпкава пісьмо*, *буслава гняздо*, *Аленчына хата*, *камарыны піск*, *воўчы след*. Яны адказваюць на пытанне *чый?*

Прыналежаць прыметнікі падзяляюцца на ўласнапрыналежаць і агульнапрыналежаць.

Уласнапрыналежаць прыметнікі ўказваюць на асабістае валоданне прадметам, прыналежнасць адной асобе ці жывёле: *Максімавы боты*, *матчына сукенка*, *бацькаў брат*. Утвараюцца ўласнапрыналежаць прыметнікі:

– пры дапамозе суфіксаў **-оў(-ов-)**, **-ёў(-ёв-)**, **-аў(-ав-)**, **-еў(-ев-)** ад назоўнікаў мужчынскага роду: *Міхасеў* ← *Міхась*, *братаў* ← *брат*, *дзядулеў* ← *дзядуля*, *сынавы* ← *сын*, *Васілёва* ← *Васіль*, *леснікова* ← *ляснік*, *Пецевы* ← *Пеця*, *буслава* ← *бусел*, *мядзведзеў* ← *мядзведзь*;

– пры дапамозе суфікса **-ын(-ін-)** ад назоўнікаў жаночага роду: *бабуліна* ← *бабуля*, *матчына* ← *матка*, *Зосіна* ← *Зося*, *вавёрчына* ← *вавёрка*.

Калі аснова назоўніка заканчваецца на **-к**, **-х**, то перад суфіксам **-ын(-ін-)** назіраецца гістарычнае чаргаванне **к/ч**, **х/ш**: *вавёрка* → *вавёрчына*, *ткачыха* → *ткачышына*.

Уласнапрыналежаць прыметнікі ў назоўным склоне, а таксама ў вінавальным склоне пры неадушаўлёных назоўніках і асабовых назоўніках жаночага і ніякага роду маюць кароткую форму: (бачу) *братава паліто*, *сестрыну дачку*, *сестрыно дзіця*.

Прыметнікі, утвораныя ад адушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе іншых суфіксаў ці ўжытыя ў поўнай форме ў назоўным склоне, а таксама ў вінавальным склоне пры неадушаўлёных назоўніках і асабовых назоўніках жаночага і ніякага роду, не лічацца ўласнапрыналежнымі: напрыклад, у словазлучэнні *казінае малако* прыметнік *казінае* ўказвае на крыніцу атрымання прадукта, а не на прыналежнасць канкрэтнай жывёле.

Агульнапрыналежаць прыметнікі ўказваюць на агульную, родавую прыналежнасць — уласцівасць, якая характэрна асобе ці жывой істоце

і з'яўляецца для іх тыповай: *воўчы след, пчаліны мёд, камарыны піск*. Такія прыметнікі ва ўсіх склонах маюць поўную форму: Н. *воўчы*, Р. *воўчага*, В. *воўчы*.

Агульнапрыналежныя прыметнікі ўтвараюцца ад адушаўлёных назоўнікаў пры дапамозе суфіксаў **-ын-(-ін-)**: *сокал* → *сакаліны*, *страказа* → *страказіны*, *грак* → *грачыны*, *тхор* → *тхарыны*; **-ов-, -ав-, -ев-, -ёв-**: *норка* → *норкавы*, *морж* → *маржовы*, *фарэль* → *фарэлевы*, *омуль* → *амулёвы*, *каришун* → *каришуновы*; **-яч-**: *ягня* → *ягнячы*, *цяля* → *цялячы*, *парася* → *парасячы*; **нулявога суфікса**: *сцярлядзь* → *сцярляджы*, *сарока* → *сарочы*, *хлопец* → *хлопечы*, *сабака* → *сабачы*, *мядзведзь* → *мядзведжы*, *воўк* → *воўчы*, *авечка* → *авечы*.

Звернем увагу на ўтварэнне некаторых агульнапрыналежных прыметнікаў: напрыклад, прыметнікі *галубіны*, *арліны*, *каціны*, *тхарыны* ўтвораны ад назоўнікаў мужчынскага роду, але пры дапамозе суфіксаў **-ын-(-ін-)** — гэта поўныя формы; у прыметніках *савіны*, *шпаковы* наяўныя суфіксы **-ін-, -ов-** адпавядаюць роду ўтваральнага назоўніка, аднак гэта поўныя формы. «Беларускі арфаграфічны слоўнік» (Мінск, 2010) дае два варыянты некаторых агульнапрыналежных прыметнікаў: *сабалёвы* — *сабаліны*, *тхаровы* — *тхарыны*, *ласёвы* — *ласіны*.

У некаторых навуковых працах прыналежныя прыметнікі кваліфікуюцца як адносныя, паколькі яны абазначаюць прымету не непасрэдна, а праз адносіны да іншых прадметаў (асоб), прымету прадмета па адносінах да іх уладальніка.

У пераносным значэнні прыналежныя прыметнікі могуць набываць якаснае значэнне: *лісіная хітраць*, *воўчы апетыт*, *курыны розум*.

Прыналежныя прыметнікі могуць таксама пераходзіць у разрад адносных: *лісіны след* — *лісіны каўнер*, *курынае пярэ* — *курыны булён*, *воўчая лапа* — *воўчая згряя*.

2.1.2 Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Ужыванне кароткай формы якасных прыметнікаў у беларускай мове

Якасныя прыметнікі ў беларускай мове ўжываюцца пераважна ў поўнай форме.

Поўныя прыметнікі ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду маюць канчатак **-ы(-і)**, жаночага роду — **-ая(-яя)**, ніякага роду — **-оа(-ае)**, **-яе**; у назоўным склоне множнага ліку — **-ыя(-ія)**. Поўныя прыметнікі змяняюцца па склонах. У сказах выконваюць сінтаксічную функцыю азначэння і выказніка: *Надзвычай ясная, спакойная раница выдалася ў гэты дзень* (Я. Колас). *Адиумелі свой час неспакойныя восеньскія вятры* (Я. Колас).

Поўныя формы якасных прыметнікаў у ролі выказніка ў наш час — агульная норма для ўсіх стыляў літаратурнай мовы: *Псіхалагічныя даследаванні*

немагчымыя без складанай апаратуры («Звязда»). Кірункі моўных пошукаў... надзейныя і правільныя («Польмя»). Гісторыя гэтага краю незвычайная і гераічная (С. Грахоўскі). Вядома, тут кожная станцыя слаўная. Якія знаёмыя назвы і словы, якая цудоўная родная мова! (П. Панчанка).

Кароткія прыметнікі ўтвараюцца ад поўных якасных прыметнікаў і суадносяцца з імі семантычна. Кароткія прыметнікі маюць у назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду **нулявы** канчатак (ён *дуж, ясен, смел*), жаночага — канчатак **-а** (яна *рада, міла, любя*), ніякага — канчатак **-а** не пад націскам (яно *рада, любя*) і **-о** пад націскам (усё *чутно*). У назоўным склоне множнага ліку кароткія формы прыметнікаў маюць канчатак **-ы(-і)**: яны *далёкі, поўны, веселы*.

Кароткія формы не скланяюцца, змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку — па родах, у сказе выконваюць функцыю выказніка: *Згадай усё, што сэрцу міла, што сэрцу дорага было, забудзь, што ўсё адгаманіла, адкукавала, адышло* (А. Куляшоў).

Ужыванне кароткіх формаў прыметнікаў у беларускай літаратурнай мове абмежавана як іх фанетыка-марфалагічнай структурай, так і семантычнымі ўмовамі. Кароткую форму ўтвараюць толькі тыя прыметнікі, якія маюць невытворную аснову з адным зычным гукам на канцы (*дужы* — *дуж, сыты* — *сыт, строгі* — *строг*) ці вытворную аснову, у складзе якой ёсць суфіксы **-ок(-ёк-), -н-, -к-**: *глыбокі* — *глыбок, далёкі* — *далёк, нізкі* — *нізак, бедны* — *бедзен, смутны* — *смуцен, галодны* — *галодзен, высокі* — *высок*. З лексічнага боку кароткія формы ўтвараюць толькі тыя прыметнікі, якія абазначаюць стан, знешнія прыметы і розныя якасці асобы ці прадмета: *сыт, дуж, глыбок, ясен, бедзен, павінен, рад, шырок, молад*.

Больш прадуктыўныя ў сучаснай беларускай мове кароткія формы прыметнікаў жаночага і ніякага роду, а таксама множнага ліку: *усе мовы ў нашай краіне раўнапраўны, усё нам дорагі*.

Кароткія формы прыметнікаў у адрозненні ад поўных абазначаюць прымету як якасны стан; гэта прымета звязваецца з пэўным часам і не з'яўляецца пастаяннай: *я сыт, ён молад, ты далёк*.

У ролі выказніка кароткія формы прыметнікаў часцей за ўсё ўжываюцца ў паэтычных творах, у прыказках і прымаўках: *І ўсё мілагучна для слыху майго; і звонкае «дзе», і густое «чаго»* (П. Панчанка).

Ад кароткіх формаў прыметнікаў трэба адрозніваць сцягнутыя, або ўсечаныя, формы, якія сустракаюцца ў паэтычных творах. Усечаная форма — жывая з'ява і ў народных гаворках. Гэту форму маюць перш за ўсё прыметнікі жаночага роду ў назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку (*чырвона хустка, драўляна лыжка, маладу дзяўчыну, родну матку*): *Дажывае стара маці сірацінаю ў хаце...* (Я. Купала). *А дзявочу красу, нібы тую расу, піў цагляны падвал цёмнай ночы* (Я. Купала). *І бяжыць у даль імглісту рад заплаканых бяроз* (Я. Колас).

Знешне сцягнутая форма супадае з кароткаю, але гэта змененая поўная форма: у ёй страціўся **j** (*дубоваја — дубоваа*), зліліся галосныя *aa* → *a*. Ад кароткай формы сцягнутая адрозніваецца і месцам націску: *ціха, міла* — сцягнутыя, у іх націск на тым самым складзе, што і ў поўнай.

Сцягнутыя формы маюць не толькі якасныя прыметнікі, але і адносныя. У сказе гэтыя формы выконваюць функцыю азначэння: *Я святла іскры ў думках бяздольных засею, аднаўлю сэрцы іхнія гартам, надзеяй, пакажу ім жыцця іх праўдзіву зару, на развалінах нову ўсябытнасць ствару* (Я. Купала). — *Запаяеш па душы, дасі ўцехі гасцям — поўны гуслі насыплю дукатаў...* (Я. Купала). ...*знікла дно клянова...* (М. Федзюковіч).

Сцяжэнне канчаткаў назіраецца таксама (акрамя жаночага роду назоўнага і вінавальнага склону адзіночнага ліку) у назоўным і вінавальным склонах адзіночнага ліку ніякага роду і ў назоўным і вінавальным склонах множнага ліку: *Не, няпраўда! Быць не можа, каб не грэла цёпла сонца* (Я. Колас). *Так у цяжкай той рабоце траціць дні дзявочы* (Я. Купала). *Ці лячу сюды параіцца, ці душу сваю пачуць, — белы гусі, белы чайцы гаману са мной вядуць* (Я. Янішчыц).

2.1.3 Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх значэнне і ўтварэнне

Ступені параўнання прыметнікаў — гэта граматычная катэгорыя прыметнікаў, якая выражае адносную розніцу ці перавагу ў якасці, якая характэрна прадметам.

Пераважная большасць якасных прыметнікаў утварае формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання.

Прыметнікі вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання маюць у беларускай мове поўную форму, змяняюцца па родах, склонах і ліках.

Прыметнікі вышэйшай і найвышэйшай ступені параўнання абазначаюць прымету, якая ўласціва аднаму прадмету ў большай ці меншай ступені ў параўнанні з іншымі: *А любоў, святлейшую за майскі вечар пагодны, я знайшоў у сэрцы народным* (М. Танк). Вышэйшая ступень можа выражаць большую ці меншую ступень якасці таго самага прадмета, але ў розны час або пры розных абставінах: *Сонна падаў снег за акном, і шыбіны рабіліся яшчэ бялейшыя* (П. Пестрак).

Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса **-ейш-(-эйш-)**, які далучаецца да асновы прыметніка: *зялёны — зелянейшы, прыгожы — прыгажэйшы, доўгі — даўжэйшы*. Калі аснова прыметніка заканчваецца на заднеязычныя гукі **г, к, х**, то адбываецца гістарычнае чаргаванне *г//ж, к//ч, х//ш*: *лёгка — лягчэйшы, сухі — сушэйшы*,

дарагі — *даражэйшы*. Калі ж аснова заканчваецца на *д*, *т*, то назіраем пазіцыйнае чаргаванне: *малады* — *маладзейшы*, *просты* — *прасцейшы*. У некаторых выпадках пры ўтварэнні простаі формы вышэйшай ступені параўнання адбываецца ўсячэнне фінальных частак асновы (суфіксаў *-ок-, -к-*), якое суправаджаецца чаргаваннем цвёрдых і мяккіх зычных (*кароткі* — *карацейшы*, *глыбокі* — *глыбейшы*) або чаргаваннем *з//ж*, *с//ш*: *высокі* — *вышэйшы*, *нізкі* — *ніжэйшы*.

Некалькі прыметнікаў утвараюць простую форму вышэйшай ступені параўнання шляхам суплетывізму асноў, пры гэтым у складзе такіх формаў вылучаецца суфікс *-ш-*: *вялікі* — *большы*, *добры* — *лепшы*, *дрэнны* (*кепскі*) — *горшы*, *малы* — *меншы*.

Ад прыметнікаў *малады*, *стары* пры абазначэнні ўзросту форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса *-ейш-(-эйш-)*: *маладзейшы*, *старэйшы*; Ён *старэйшы* за Алеся ажно на тры гады. Ужыванне формаў *малодшы*, *старшы* — адхіленне ад літаратурнай нормы.

Прыметнікі *малодшы*, *старшы* трацяць значэнне вышэйшай ступені параўнання ў тэрміналагічных спалучэннях пры абазначэнні афіцыйных пасад і званняў: *старшы выкладчык*, *малодшы навуковы супрацоўнік*.

Прыметнік *малодшы* ўжываецца ў беларускай мове і са значэннем 'больш позні паводле часу свайго з'яўлення': *малодшы брат*. У процілеглым значэнні замацаваўся прыметнік *старэйшы*. Абодва прыметнікі ў гэтых выпадках не маюць значэння вышэйшай ступені параўнання.

Пры простаі форме вышэйшай ступені параўнання прыметніка залежны ад яго назоўнік ставіцца ў форме вінавальнага склону з прыназоўнікам *за*: *А мы мацнейшыя за князёў*, *бо мы — народ* (П. Пестрак). *То ж здалося камару, што ён большы за гару* (Я. Брыль). *Зімою свежая ягада смачнейшая за цукерку* (Р. Ігнаценка). Назва прадмета, у параўнанні з якім вызначаецца ступень якасці, можа выражацца і з дапамогай параўнальных зваротаў са злучнікамі *як*, *чым*: *Няма на свеце прыгажэйшага і мілейшага краю, чым той, дзе ты нарадзіўся* (К. Кірэнка).

У мастацкіх творах, гутарковай мове пры формах вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў можа ўжывацца форма роднага склону назоўніка ці займенніка з прыназоўнікам *ад*: *Там, попеч з ім, стаяў чалавек, ростам вышэйшы ад яго* (К. Чорны).

Да формы вышэйшай ступені параўнання могуць далучацца часціцы *яшчэ*, *куды*, якія маюць узмацняльнае значэнне: *Высокія горы знікаюць, але ўсё ж ён застаецца куды вышэйшы за левы — нізкі, раўнінны, з густымі зараснікамі і шырокай паласой белага пяску* (В. Вольскі).

Ужыванне ў беларускай літаратурнай мове формаў тыпу *лепей*, *ясней*, *мацней* як прыметнікаў — адхіленне ад літаратурнай нормы. У мастацкіх творы такія формы пранікаюць з дыялектнай мовы. Яны часта сустракаюцца

ў вершаваных творах, дзе іх выкарыстанне абумоўлена рытмікай і рыфмай: *Лепей за ўсё мне на свеце мясціна тая, дзе я нарадзіўся і ўзрос* (К. Кірэнка).

У беларускай мове ёсць якасныя прыметнікі, якія не ўтвараюць простаі формы вышэйшай ступені параўнання. Гэта прыметнікі, якія абазначаюць:

– стан чалавека: *жывы, нямы, дарослы*;
– колер прадметаў праз адносіны да іншых прадметаў: *вішнёвы, бэзавы, васільковы*;

– масць жывёл: *гняды, вараны, буланы*;

– знешнюю фізічную прымету чалавека: *вусаты, чубаты, кульгавы*.

Не ўтвараюць простаі формы вышэйшай ступені параўнання таксама складаныя прыметнікі (*бела-чырвоны, кісла-салодкі, белатвары*) і прыметнікі з суфіксамі *-ав-, -ім-, -лів-, -ат-, -к-, -авім-*: *шурпаты, перадавы, гаваркі, гаманлівы, сярдзіты, ліпкі, працавіты, баявы*.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння да прыметніка прыслоўяў *больш (болей), менш (меней)*: *меней салодкі, больш важны, больш складаны. І вось у адзін дзень неспакойныя хмары, нібы спалоханыя птушкі, падняліся вышэй, зрабіліся болей тугімі* (Я. Колас).

Складаныя формы вышэйшай ступені параўнання з’яўляюцца ў беларускай мове больш ужывальнымі, чым простыя, бо ўтвараюцца амаль ад кожнага якаснага прыметніка: *шурпаты — больш шурпаты, менш шурпаты, карысны — больш карысны, менш карысны*.

Складаная форма вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў можа выступаць як адзіна магчымая і як паралельная да простаі; часцей сустракаюцца складаныя формы ў пісьмовай мове.

Пры складанай форме вышэйшай ступені канструкцыя «за + вінавальны склон імені» сустракаецца рэдка: *Я не знаю месяца больш за май шчаслівага, калі пушчы цешацца з гоману шумлівага* (П. Глебка). Часцей далучаюцца да складанай формы параўнальныя звароты са злучнікамі *як, чым*: *А нам снежныя зімы больш прыемныя, чым лета* (І. Шамякін). *Сёлета ўраджай у нас лепшы, як летась* (Я. Скрыган).

Да складанай формы вышэйшай ступені параўнання могуць таксама далучацца часціцы *яшчэ, куды*, якія надаюць гэтай форме ўзмацняльнае значэнне: *яшчэ больш моцны, куды больш слабы*.

Прыметнікі найвышэйшай ступені параўнання абазначаюць самую высокую ці самую нізкую ступень якасці, уласціваю прадмету.

Простая форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца шляхам далучэння прыстаўкі *най-* да простаі формы вышэйшай ступені параўнання: *большы — найбольшы, разумнейшы — найразумнейшы, саладзейшы — найсаладзейшы. Найсаладзейшыя ў лесе — маліны, а найгарчэйшыя дні на чужыне* (М. Танк).

Ад прыметніка *вялікі* ўтвараюцца дзве простыя формы найвышэйшай ступені параўнання: *найбольшы*, *найвялікшы*, прычым форма *найвялікшы* ўтвараецца шляхам далучэння прыстаўкі **най-** і суфікса **-ш-** да асновы прыметніка *вялікі* (формы *вялікішы* ў сучаснай беларускай мове няма). Ужыванне гэтых формаў звязана са значэннем прыметніка *вялікі*: калі гэты прыметнік ужываецца са значэннем ‘выдатны, геніяльны, таленавіты’, форма найвышэйшай ступені параўнання *найвялікшы*, калі гэты прыметнік ужываецца ў іншых значэннях — *найбольшы*: *Нікога, хто ў гэты свет прыходзіць, не абыходзіць доля: атрымліваюць усе без вынятку два найвялікшыя падарункі — жыццё і смерць* (А. Разанаў). *З сенам цяпер людзям найбольшы клопат...* (М. Стральцоў).

Прыставачна-суфіксальным спосабам утворана простая форма найвышэйшай ступені параўнання *найноўшы* ад прыметніка *новы*: *Аматар найноўшых матораў, мой друг, не забудзь пра мяне, калі паміж зор метэорам зямля вокамагненна мільгне!..* (М. Федзюковіч).

Складаная форма найвышэйшай ступені параўнання ўтвараецца двума спосабамі: 1) шляхам спалучэння займенніка **самы** з якасным прыметнікам: *самы важны, самы прыгожы, самы дарагі*; 2) шляхам спалучэння прыслоўяў **найбольшы**, **найменш** з якасным прыметнікам: *найбольшы страшны, найбольшы просты, найменш мілы*. Напрыклад: **Самыя шчодрыя** дні навалнічныя, *сіняе неба, паляны сунічныя* (Ю. Свірка). *Маміны рукі сардэчныя, смелыя, маміны рукі самыя ўмелыя. Маміны рукі — рукі ічаслівыя. Маміны рукі заўсёды цяплыя. Маміны рукі самыя светлыя, маміны рукі самыя ветлыя* (П. Прануза). **Самая малая** душа можа змясціць у сабе найвялікую ў свеце радасць (К. Чорны). *Над Гародняй плыве пяшчота з самых светлых, ласкавых слоў* (А. Петрушкевіч). **Найбольш адчайныя** людзі ітурмуюць горы, пераплываюць акіяны, імкнуцца да Паўночнага полюса (А. Якімовіч).

Значэнне найвышэйшай ступені якасці перадаецца і спалучэннем прыметнікаў з прыслоўямі *вельмі, надта, надзвычай*: *вельмі прыгожы, надта дарагі, надзвычай важны*.

Толькі складаныя формы ступеняў параўнання маюць прыметнікі, утвораныя ад дзяслоўных асноў пры дапамозе суфікса **-л-** (*пажылы, чулы, узнёслы*), прыметнікі з суфіксамі дзеепрыметнікаў (*вядомы, любімы*); прыметнікі, утвораныя ад іменных і дзяслоўных асноў пры дапамозе суфіксаў **-льн-**, **-альн-**, **-яльн-**, **-іў-** **-ліў-** (*спрыяльны, дажджлівы, гаманлівы, клапатлівы, натуральны*); прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў іншамоўнага паходжання пры дапамозе суфікса **-ычн-** (**-ічн-**) (*меладычны, рытмічны, гераічны*); прыметнікі, у складзе якіх ёсць суфікс **-к-** (*зверскі, ліпкі, стромкі, гаваркі*); некаторыя прыметнікі з суфіксамі **-іст-**, **-ат-**, **-авіт-**: *сакавіты, агністы, паласаты, працавіты*.

Складаныя формы найвышэйшай ступені параўнання маюць у беларускай мове большую прадуктыўнасць, чым простыя. Напрыклад, ад прыметніка *коўкі* нельга ўтварыць простаі формы, але лёгка ўтвараюцца складаныя формы: *коўкі* — *найбольш коўкі*, *найменш коўкі*, *самы коўкі* (метал).

Складаныя і простыя формы найвышэйшай ступені могуць абазначыць гранічна высокую ці гранічна нізкую ступень якасці прадмета без параўнання з якасцю іншых прадметаў. Такое значэнне называюць э л я т ы ў н ы м, а форму прыметніка — *элятывам* (ад лацінскага *elativus* — узвышаны). Звычайна элятыў мае такое значэнне, як і спалучэнне прыметніка з прыслоўямі *вельмі*, *надзвычай*, і выкарыстоўваецца з экспрэсіўным адценнем: *найбагацейшыя запасы* — *надзвычай багатыя запасы*, *адзін з найстаражытнейшых гарадоў* — *вельмі старажытны горад*.

Заўвага. Выкарыстанне з элятыўным значэннем формы вышэйшай ступені прыметніка не характэрна для беларускай мовы. Спалучэнні тыпу *адзін з старажытнейшых*, *адзін з цікавейшых* — адхіленне ад літаратурнай нормы, яны — вынік збытвання заканамернасцяў розных моў. Так, у рускай мове формы з суфіксамі *-йш-*, *-ейш-* — гэта найвышэйшая ступень, якая выступае і элятывам (*шырочайшыя возможности*), у беларускай мове ім адпавядаюць формы найвышэйшай ступені (*самыя шырокія магчымасці*) або спалучэнне прыметніка з прыслоўямі *надта*, *надзвычай*, *вельмі* (*надта*, *надзвычай шырокія магчымасці*).

2.1.4 Формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў

Ад ступеняў параўнання неабходна адрозніваць формы суб'ектыўнай ацэнкі прыметнікаў. Ступені параўнання паказваюць на аб'ектыўнае праяўленне прыметы, а формы суб'ектыўнай ацэнкі ацэньваюць тую ці іншую прымету з пункту погляду гаворачага. З дапамогай гэтых формаў гаворачы можа перадаць адабрэнне ці неадабрэнне, ласку ці пагарду. Даволі часта гэтая ацэнка перадаецца і ў назоўніку, да якога адносіцца прыметнік: *прыгожанькая кветачка*, *зялёненькая ялінка*.

Формы суб'ектыўнай ацэнкі ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў і прыставак: *дробны* → *драбнюткі*, *высокі* → *высачэзны*, *модны* → *архімодны*, *малады* → *замалады*.

З суфіксаў найбольш часта выкарыстоўваюцца:

– **-еньк-(-аньк-, -эньк-)**, якія надаюць прыметнікам ласкальнае значэнне або паказваюць на зменшаную ці павялічаную меру якасці, названай утваральным словам: *чырвоны* → *чырвоненькі*, *худы* → *худзенькі*, *стары* → *старэнькі*, *прыгожы* → *прыгожанькі*;

– **-утк-(-ютк-), -усеньк-(-юсеньк-)**, якія надаюць прыметнікам значэнне высокай ступені якасці: *дробны* → *драбнюткі*, *белы* → *бялюткі*, *роўны* → *раўнюткі*; *малы* → *малюсенькі*, *поўны* → *паўнюсенькі*;

– *-озн-, -эзн-, -енн(-энн-), -эразн-, -ізн-, -ізарн-, -эрн-*, якія надаюць прыметнікам значэнне высокай меры якасці: *глыбокі → глыбозны, шырокі → шырачэзны, здаровы → здаравенны, высокі → высачэнны, доўгі → даўжэразны, вялікі → вялізны, вялікі → велізарны, тоўсты → таўшчэрны;*

– *-енечк-, -явеньк-, -юпасеньк-, -юсенечк-*, якія надаюць прыметнікам значэнне непаўнаты якасці з памяншальна-ласкальным адценнем: *малы → маленечкі, чорны → чарнявенькі, малы → малюпасенькі, малы → малюсенечкі.*

Прыстаўкі *архі-, звыш-, за-, ультра-, раз-(рас-), гіпер-, супер-* надаюць прыметнікам значэнне меры якасці: *модны → архімодны, магутны → звышмагутны, цесны → зацесны, высокі → ультравысокі, модны → супермодны:*

– з прыстаўкай *архі-* прыметнікі абазначаюць больш высокую ці найвышэйшую ступень праяўлення прыметы, названай утваральным словам: *асцярожны → архіасцярожны;*

– з прыстаўкай *звыш-* прыметнікі маюць, па-першае, значэнне крайне высокай ступені праяўлення прыметы, якая названа ўтваральным словам (*далёкі → звышдалёкі*), а па-другое — значэнне перавышэння якасці, заключанай ва ўтваральным слове (*натуральны → звышнатуральны*);

– з прыстаўкай *за-* прыметнікі набываюць, па-першае, значэнне нязначнага перавышэння ступені якасці (*вузкі → завузкі* ‘вузкаваты’), а па-другое — значэнне значнага перавышэння ступені якасці (*дарагі → задарагі* ‘надта дарагі’). Часцей прыметнікі з прыстаўкаю *за-* маюць значэнне вялікай меры якасці, а для абазначэння невялікага перавышэння якасці выкарыстоўваюцца разам з гэтым прыметнікам прыслоўі меры і ступені *крыху (крышку), трохі (трошкі)*: *крыху (крышку) зацесны, трохі (трошкі) заслабы;*

– з прыстаўкай *ультра-* прыметнікі маюць значэнне празмерна высокай ступені праяўлення якасці: *кароткі → ультракароткі;*

– з прыстаўкай *раз-(рас-)* прыметнікі набываюць значэнне найвышэйшай ступені праяўлення якасці: *вясёлы → развясёлы;*

– з прыстаўкай *гіпер-* прыметнікі абазначаюць перавышэнне ступені якасці, названай утваральным словам: *гукавы → гіпергукавы;*

– з прыстаўкай *супер-* прыметнікі маюць значэнне крайне высокай ступені праяўлення адпаведнай прыметы: *эфектны → суперэфектны.*

Узмацняльнае значэнне надае прыстаўка *пры-* прыметніку *прыўдалы*.

Утварэнні з прыстаўкамі *ультра-, архі-* і *звыш-* бытуюць у пісьмова-кніжнай мове, а з прыстаўкай *за-* часцей выкарыстоўваюцца ў гутарковым і літаратурна-мастацкім стылях.

Значэнне высокай меры якасці можа перадавацца шляхам падваення прыметніка: *высокі-высокі, разумны-разумны, чысты-чысты. Іней высыпаў белы-белы і ляжаў увесь дзень на траве...* (І. Пташнікаў). *Але пасля боль пачаў*

паціху слабець, і здалося, што параненая нага стала лёгка-лёгка (Г. Далідовіч). Адзітала на ўзлеску сон-трава. **Блакітная-блакітная** ў маладосці, яна (фіялка) паліяла ўжо да белізны, падсохла на сонцы (І. Пташнікаў).

Да формаў суб'ектыўнай ацэнкі не адносяцца прыметнікі з суфіксам **-ав(-яв-), -ават(-яват-)**, так як яны абазначаюць аб'ектыўную непаўнату прыметы, названай утваральнай асновай, а не суб'ектыўную ацэнку гэтай прыметы гаворачым: *белы* → *бялявы*, *белы* → *белаваты*, *сіні* → *сіняваты*.

У спалучэнні з асновамі прыметнікаў, якія абазначаюць прасторавыя прыметы, суфікс **-ават(-яват-)** перадае значэнне больш высокай меры якасці і адценне непахвальнасці; такія ўтварэнні выступаюць як паралельныя да прыметнікаў з прыстаўкаю **за-**: *даўгаватая* (дошка) — *задоўгая* (дошка), *веляваты* (падмурак) — *завялікі* (падмурак).

Тэма 2.2
СКЛАНЕННЕ І ЎТВАРЭННЕ ПРЫМЕТНІКАЎ

2.2.1 Скланенне якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў

У сучаснай беларускай мове змяняюцца па склонах (г. зн. скланяюцца) толькі поўныя прыметнікі. Кожны прыметнік змяняецца па ліках (г. зн. утварае формы адзіночнага і множнага ліку), а ў адзіночным ліку — па родах (г. зн. утварае формы мужчынскага, ніякага і жаночага роду).

Вылучаецца тры тыпы скланення прыметнікаў.

Першы тып — *ад’ектыўнае скланенне* (парадыгмы слоў-прыметнікаў фарміруюцца сукупнасцю ад’ектыўных канчаткаў). Да ад’ектыўнага скланення адносяцца ўсе формы адносных (*палявы, зімовы, жалезны*), поўныя формы якасных (*разумны, зялёны, халодны*) прыметнікаў, а таксама прыналежныя прыметнікі, якія паказваюць на агульную, родавую прыналежнасць (*мядзведжы, чалавечы, воўчы, салаўіны, камарыны*).

У адзіночным ліку склаonavыя канчаткі прыметнікаў залежаць ад месца націску: адну групу складаюць прыметнікі з націскам на аснове (*новы, сіні*), а другую — з націскам на канчатку (*малады, сухі*). На склаonavыя канчаткі прыметнікаў аказвае ўплыў характар апошняга зычнага асновы, якая можа заканчвацца на цвёрды (*светлы, новы, малады*), мяккі (*сіні, позні, вясенні*), *г, к, х* (*строгі, гарадскі, сухі*), зацвярдзелы (*стары, прыгожы, дзіцячы*) зычныя гукі. Склаonavыя канчаткі прыметнікаў у адзіночным ліку залежаць і ад граматычнай формы роду. Прыметнікі мужчынскага і ніякага роду маюць аднолькавыя канчаткі ва ўсіх склонах, акрамя назоўнага і вінавальнага.

У адзіночным ліку прыметнікі мужчынскага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ы(-і)**: *малады, сіні, добры, салаўіны*; ніякага роду — канчатак **-ое(-ае), -яе**: *маладое, добрае, сіняе, салаўінае*. У вінавальным склоне прыметнікам мужчынскага і ніякага роду, дапасаваным да неадушаўлёных назоўнікаў, уласцівыя тыя ж канчаткі, што і ў назоўным склоне (В. *чытаю цікавы раман, бачу жытнёвае поле, слухаю салаўіны спеў*), а прыметнікі мужчынскага роду, якія адносяцца да адушаўлёных назоўнікаў, маюць такія ж канчаткі, што ў родным склоне: В. *сустрэла роднага брата*, Р. *няма роднага брата*. Ва ўсіх астатніх склонах прыметнікам мужчынскага і ніякага роду характэрны аднолькавыя канчаткі: у родным — **-ога(-ага), -яга**: *жытнёвага, сіняга, дарагога, салаўінага*; у давальным — **-ому(-аму), -яму**: *жытнёваму, сіняму, дарагому, салаўінаму*; у творным і месным склонах — **-ым(-ім)**: *жытнёвым, сінім, дарагім, салаўіным*.

Прыметнікі жаночага роду ў назоўным склоне маюць канчатак **-ая(-яя)**: *сіня, дарагая, салаўіная*; у родным, давальным, творным і месным склонах — канчаткі **-ой, -ай, -яй**: *дарагой, сіняй, мілай, салаўінай*. У родным склоне можа быць варыянтны канчатак **-ое(-ае)**: *дарагое, сіняе, мілае*. У вінавальным склоне — канчатак **-ую(-юю)**: *дарагую, сінюю, мілую, салаўіную*.

Узор скланення прыметнікаў у адзіночным ліку

Склон	Аснова на цвёрды зычны					
	мужчынскі род		някі род		жаночы род	
Н.	малад-ы	жытнёв-ы	малад-ое	жытнёв-ае	малад-ая	жытнёв-ая
Р.	малад-ога, жытнёв-ага				малад-ой (-ое)	жытнёв-ай (-ае)
Д.	малад-ому, жытнёв-аму				малад-ой	жытнёв-ай
В.	малад-ы малад-ога	жытнёв-ы жытнёв-ага	малад-ое	жытнёв-ае	малад-ую	жытнёв-ую
Т.	малад-ым, жытнёв-ым				малад-ой (-ою)	жытнёв-ай(-аю)
М. (аб)	малад-ым, жытнёв-ым				малад-ой	жытнёв-ай

Склон	Аснова на мяккі зычны					
	мужчынскі род		някі род		жаночы род	
Н.	сін-і	летн-і	сін-яе	зімң-яе	сін-яя	летн-яя
Р.	сін-яга, летн-яга				сін-яй (-яе)	летн-яй (-яе)
Д.	сін-яму, летн-яму				сін-яй	летн-яй
В.	сін-і, сін-яга	летн-і, летн-яга	сін-яе	летн-яе	сін-юю	летн-юю
Т.	сін-ім, летн-ім				сін-яй (-яю)	летн-яй (-яю)
М. (аб)	сін-ім, летн-ім				сін-яй	летн-яй

Склон	Аснова на г, к, х								
	мужчынскі род			някі род			жаночы род		
Н.	дараг-і	ярк-і	сух-і	дараг-ое	ярк-ае	сух-ое	дараг-ая	ярк-ая	сух-ая
Р.	дараг-ога, ярк-ага, сух-ога						дараг-ой (-ое)	ярк-ай (-ае)	сух-ой (-ое)
Д.	дараг-ому, ярк-аму, сух-ому						дараг-ой	ярк-ай	сух-ой
В.	дараг-і дараг-ога	ярк-і ярк-ага	сух-і сух-ога	дараг-ое	ярк-ае	сух-ое	дараг-ую	ярк-ую	сух-ую
Т.	дараг-ім, ярк-ім, сух-ім						дараг-ой (-ою)	ярк-ай (-аю)	сух-ой (-ою)
М. (аб)	дараг-ім, ярк-ім, сух-ім						дараг-ой	ярк-ай	сух-ой

У множным ліку канчаткі прыметнікаў залежаць толькі ад характару асновы. У назоўным склоне прыметнікі маюць канчатак **-ыя (-ія)**: *дарагія, сiнія, мiльыя, салаўiнныя*; у родным і месным склонах — канчатак **-ых(-іх)**: *дарагіх, сiніх, мiльых, салаўiных*; у давальным — **-ым(-ім)**: *дарагім, сiнім, мiльым, салаўiным*; у творным — **-ымі(-імі)**: *дарагімі, сiнімі, мiльымі, салаўiнымі*.

Узор скланення прыметнікаў у множным ліку

Склон	Аснова на цвёрды зычны		Аснова на мяккі зычны		Аснова на г, к, х		
Н.	малад-ыя	жытнёв-ыя	сiн-ія	летн-ія	дараг-ія	ярк-ія	сух-ія
Р.	малад-ых	жытнёв-ых	сiн-іх	летн-іх	дараг-іх	ярк-іх	сух-іх
Д.	малад-ым	жытнёв-ым	сiн-ім	летн-ім	дараг-ім	ярк-ім	сух-ім
В.	малад-ыя і малад-ых	жэтнёв-ыя жытнёв-ых	сiн-ія сiн-іх	летн-ія летн-іх	дараг-ія дараг-іх	ярк-ія ярк-іх	сух-ія сух-іх
Т.	малад-ым і	жытнёв-ым і	сiн-імі	летн-імі	дараг-імі	ярк-імі	сух-імі
М. (аб)	малад-ых	жытнёв-ых	сiн-іх	летн-іх	дараг-іх	ярк-іх	сух-іх

Другі тып — *змешанае скланенне* (парадыгмы слоў-прыметнікаў уключаюць ад’ектыўныя і субстантыўныя канчаткі). Гэты тып скланення ўтвараюць уласнапрыналежныя прыметнікі з суфіксамі **-ын(-ін-), -оў(-ов-), -ёў(-ёв-), -аў(-ав-), -еў(-ев-)**, якія ў назоўным і вінавальным склонах пры неадушаўлёных назоўніках маюць канчаткі назоўнікаў: Н. **сынаў дом, сынава хата, сынава жыццё**; В. **сынаў дом, сынаву хату, сынава жыццё**, а ў астатніх склонах — канчаткі прыметнікаў ад’ектыўнага скланення з асновай на цвёрды зычны: Р. **сынавага дома, сынавай хаты, сынавага жыцця** (як і Р. *новага, новай*), Д. **сынаваму дому** (як і *новаму*), Т. **сынавым домам** (як і *новым*); пры адушаўлёных назоўніках прыметнікі мужчынскага роду маюць у вінавальным склоне такія ж канчаткі, як і ў родным — канчаткі прыметнікаў: Р. **сынавага сябра, сынавага сябра**.

Трэці тып — *нулявое скланенне*: сюды адносяцца нязменныя прыметнікі, якія ва ўсіх склонах адзіночнага і множнага ліку маюць аднолькавую форму (*касцюм бэж — касцюмы бэж, нумар люкс — нумары люкс*). Такія прыметнікі абазначаюць прыметы прадметаў і з’яўляюцца ў сказе азначэннем да назоўніка, але не маюць словазмяняльных катэгорый прыметніка (роду, ліку, склону). У сказе яны выкарыстоўваюцца разам з назоўнікам, знаходзяцца ў постпазіцыі да яго. Сродкам граматычнай аформленасці для нязменных прыметнікаў з’яўляецца фіксаванае сінтаксічнае месца.

Нескланяльныя прыметнікі — гэта ў асноўным запазычаныя словы. У некаторых выпадках паралельна з нязменным прыметнікам існуе варыянт у беларускай граматычнай аформленасці: *бардо* — *бардовы*, *піке* — *пікейны*, *дэкальтэ* — *дэкальтаваны*, *клёш* — *клёшыны*. У такіх прыметнікаў склон вызначаецца сінтаксічна, па форме назоўніка: *Н. сукенка бэж*, *Р. сукенкі бэж*, *В. сукенку бэж*, *М. (у) сукенцы бэж*; *Н. сукенкі бэж*, *Р. сукенак бэж*, *В. сукенкі бэж*, *М. (у) сукенках бэж*.

2.2.2 Словаўтварэнне прыметнікаў

Сярод прыметнікаў невытворных слоў нямнога. Да іх адносіцца нязначная частка якасных прыметнікаў тыпу *злы*, *стары*. Пераважная ж большасць якасных, а таксама ўсе адносныя і прыналежныя прыметнікі з’яўляюцца словамі вытворнымі.

Прыметнікі ўтвараюцца амаль ад усіх самастойных часцін мовы: *габелен* → *габеленавы*, *шаўковы* → *шаўкавісты*, *чорны* → *чарнавы*, *ганарыцца* → *ганарлівы*, *свой* → *свойскі*, *тroe* → *трайны*, *летась* → *летаішні*. Самым прадуктыўным для прыметнікаў з’яўляецца *марфалагічнае* словаўтварэнне:

– суфіксальны спосаб. Пры дапамозе суфіксаў *-ав-*, *-к-*, *-лів-*, *-ыст-*, *-ат-*, *-чат-*, *-ан-*, *-авіт-*, *-ічн-*, *-аст-*, *-оўн-*, *-оўск-*, *-ёв-*, *-н-*, *-ын-*, *-яч-*, *-ск-*, *-ав-* і інш. утвараюцца семантычна разнастайныя якасныя, адносныя і прыналежныя прыметнікі: *лілавы*, *гаманлівы*, *працавіты*, *палявы*, *дагаворны*, *ядавіты*, *вадкі*, *каленчаты*, *гарадскі*, *пчаліны*, *выбуховы* і інш. Якасныя прыметнікі звычайна ўтвараюцца ад назоўнікаў і дзеясловаў: *поспех* → *паспяховы*, *страх* → *страшны*, *ласка* → *ласкавы*; *маўчаць* → *маўклівы*, *цярпець* → *цярплівы*, *ліпнуць* → *ліпкі*. Адносныя прыметнікі ўтвараюцца ад назоўнікаў: *вёска* → *вясковы*, *рыба* → *рыбны*, *пясок* → *пясчаны*, *луг* → *лугавы*; дзеясловаў: *купацца* → *купальны*, *гаварыць* → *гаварлівы*, *прытварыцца* → *прытворны*, *чытаць* → *чытальны*; прыслоўяў: *летась* → *летаішні*, *сёння* → *сённяішні*, *цяпер* → *цяпераішні*.

Прыналежныя прыметнікі ўтвараюцца ад адушаўлёных назоўнікаў: *цётка* → *цётчын*, *дзядуля* → *дзядулеў*, *камар* → *камарыны*, *Мікола* → *Міколаў*, *ліса* → *лісіная*, *Міхась* → *Міхасёў*;

– нульсуфіксальны спосаб характэрны для ўтварэння прыметнікаў ад назоўнікаў і дзеясловаў: *заяц* → *заячы*, *золата* → *залаты*, *свіння* → *свіны*, *чалавек* → *чалавечы*, *любіць* → *любы*, *праходзіць* → *праходжы*, *сарока* → *сарочы*, *вораг* → *варожы*, *хварэць* → *хворы*, *хлопец* → *хлопечы*. Ад лічэбніка *адзін* утвораны прыметнік *адзіны*;

– прыставачны спосаб. Прыставачны спосаб належыць да прадуктыўных тыпаў словаўтварэння прыметнікаў. Новыя словы могуць утварацца

пры дапамозе прыставак *а-, не-(ня-), за-, і-, суб-, між-, звыш-, анты-, архі-, інтэр-, рас-, су-, пры-*: *асінхронны, невысокі, нязвыклы, ірацыянальны, зашырокі, пазамінулы, субтранічны, звышімклівы, антымастацкі, архіважны, раскосы, сузалежны, прыўдалы і інш.* З дапамогай гэтых прыставак прыметнікі ўтвараюцца толькі ад саміх прыметнікаў;

– прыставачна-суфіксальны спосаб. Гэты спосаб выкарыстоўваецца пры ўтварэнні прыметнікаў ад назоўнікаў і дзеясловаў: *над страхом* → *надстрашны*, *пры двары* → *прудворны*, *на плячы* → *наплечны*, *без таленту* → *бязталентны*, *без такту* → *бязтактны*, *не дасягаць* → *недасяжны*, *аглядацца* → *безаглядны*, *думаць* → *бяздумны*. Прыназоўнікі ў складзе вытворнага прыметніка становяцца прыстаўкамі: *адпрыметнікавы, безбілетны, прыбярэжны*. Пры ўтварэнні прыметнікаў ад дзеяслоўных асноў актыўна ўдзельнічае прыстаўка *не-(ня-)*: *недаравальны, непарыўны, нябачны, няўлоўны, няўцешны, няўтольны, няўхільны*;

– прыставачна-нульсуфіксальны спосаб. Прыметнікі, утвораныя гэтым спосабам, маюць у сваім складзе прыстаўку *без-(бес-, бяз-, бяс-)* і матэрыяльна не выражаны суфікс: *бязногі, бяззубы, безгалосы, бязрогі, бязхвосты, безбароды, бязмозгі, бязпёры, бязкрылы, бязвухі*. Утваральнымі для такіх прыметнікаў звычайна выступаюць назоўнікі — назвы частак цела чалавека, жывёлы, расліны.

2.2.3 Утварэнне складаных прыметнікаў, іх правапіс. Ад’ектывацыя

У сучаснай беларускай мове існуе вялікая колькасць складаных прыметнікаў. Для іх утварэння выкарыстоўваюцца наступныя спосабы словаўтварэння:

– асноваскладанне: *ясна-блакітны, водапранікальны, бела-ружовы, металапрамысловы, вогнеўстойлівы, верацёнападобны, ваенна-марскі*;

– складана-суфіксальны: *нафтагазавы, танкаструнны, чатырохдзённы, музыказнаўчы, нікеляхрамавы, чужаземны, слабанервовы, двухколеравы, тагачасны, самавольны, доўгатэрміновы*;

– складана-нульсуфіксальны: *буйналісты, бледнатвары, белагрывы, вастраносы, даўганогі, караткахвосты, круглагаловы, добрасумленны, доўгабароды, драбналісты, лесахоўны*;

– складана-прыставачна-суфіксальны: *за Белым морам* → *забеламорскі, па ўсіх днях* → *паўсядзённы*.

Значнае пашырэнне мае і *лексіка-сінтаксічнае* ўтварэнне прыметнікаў, пры якім у адно слова зліваюцца кампаненты словазлучэння (прыслоўе + прыметнік ці прыслоўе + дзеепрыметнік) з захаваннем парадку слоў: *вечна-зялёны, малападрыхтаваны, цяжкахворы, высокакваліфікаваны, малаўжывальны, цяжкадаступны, лёгказасваяльны, лёгкарастваральны, малаістотны, слабаразвіты*.

Складаныя прыметнікі пішуцца разам і праз злучок.

Пішуцца **разам**:

– складаныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў, якія пішуцца разам: *лесастэп* → *лесастэпавы*, *Наваполацк* → *наваполацкі*, *водаправод* → *водаправодны*, *жываніс* → *жыванісны*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя са словазлучэнняў назоўніка з іншымі часцінамі мовы (прыметнікам, лічэбнікам, займеннікам): *правы бераг* → *правабярэжны*, *тры паверхі* → *трохпавярховы*, *іншая мова* → *іншамоўны*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя са словазлучэння дзеяслова з назоўнікам: *любіць святло* → *святлолюбівы*; *драбіць вугаль* → *вугледрабільны*, *есці траву* → *траваедны*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя са словазлучэння дзеяслова з займеннікам: *усё дараваць* → *усёдаравальны*, *сеецца сам* → *самасейны*, *любіць сябе* → *сябелюбівы*;

– складаныя прыметнікі, у склад якіх уваходзіць дзве і больш частак, што служаць для абазначэння навуковых паняццяў: *індаеўрапейскі*, *старажытнаўсходнеславянскі*, *азотнакіслы*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя з прыслоўя і прыметніка ці прыслоўя і дзеепрыметніка, якія абазначаюць адно паняцце: *вечназялёны*, *дзікарослы*, *высокаадукаваны*, *цяжкадаступны*, *нізкарослы*, *добраўпарадкаваны*. Такія прыметнікі неабходна адрозніваць ад словазлучэнняў, дзе ў ролі галоўнага кампанента выступае прыметнік (дзеепрыметнік), а ў ролі залежнага — прыслоўе, для якога характэрна сваё самастойнае лексічнае значэнне, свой лагічны націск і функцыя акалічнасці ў сказе: *добра падрыхтаваны студэнт*, *абсалютна спакойны чалавек*, *рэдка пасаджаныя дрэвы*, *адносна чысты стол*, *шчыра выказаныя думкі*, *ярка размаляваны дом*, *чыста вымытыя вокны*, *своечасова прынятыя меры*.

Пішуцца **праз злучок**:

– складаныя прыметнікі, утвораныя ад назоўнікаў, якія пішуцца праз злучок: *Буда-Кашалёва* → *буда-кашалёўскі*, *генерал-губернатар* → *генерал-губернатарскі*, *Давыд-Гарадок* → *давыд-гарадоцкі*, *Ісык-Куль* → *ісык-кульскі*; **але** калі да такіх прыметнікаў далучаецца прыстаўка, то яны пішуцца разам: *прыдавыдгарадоцкі*, *заісыккульскі*;

– складаныя прыметнікі, часткі якіх абазначаюць адценні колеру, смаку, некаторых якасцяў: *цёмна-сіні*, *горка-салёны*, *светла-зялёны*, *грубавата-вясёлы*;

– складаныя прыметнікі, якія абазначаюць напрамкі свету ў іх спалучэнні: *паўднёва-заходні*, *паўночна-ўсходні*, *паўднёва-ўсходні*;

– складаныя прыметнікі з першымі часткамі *Паўночна-*, *Паўднёва-*, *Усходне-*, *Заходне-*, якія ўваходзяць у склад геаграфічнай назвы: *Усходне-Еўрапейская раўніна*, *Паўднёва-Афрыканская Рэспубліка*, *Усходне-Кітайскае мора*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя з двух і больш слоў, якія абазначаюць раўнапраўныя паняцці: *парэчкава-яблычны, вакальна-інструментальны, англа-руск-беларускі*;

– складаныя прыметнікі, часткі якіх абазначаюць разнародныя прыметы аднаго паняцця: *грашова-крэдытны, навукова-фантастычны, ваенна-марскі*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя шляхам паўтарэння аднаго слова: *высокі-высокі, рэдкі-рэдкі, стары-стары*;

– складаныя прыметнікі, утвораныя ад імёнаў і прозвішчаў: *Янка Купала — янка-купалаўскі, Вальтэр Скот — вальтэр-скотаўскі, Янка Сінакоў — янка-сінакоўскі*;

– складаныя прыметнікі, пачатковай часткай якіх з’яўляюцца лічба або літара любога алфавіта: *1000-гадовы, 5-наварховы, Т-падобны*;

– складаныя прыметнікі з пачатковай часткай *ваенна-*: *ваенна-акруговы, ваенна-будаўнічы, ваенна-гаспадарчы, ваенна-гістарычны, ваенна-інжынерны, ваенна-крымінальны, ваенна-марскі, ваенна-медыцынскі, ваенна-навуковы, ваенна-санітарны, ваенна-ўліковы, але прыметнікі з першай часткай *ваенна-*, якія перайшлі ў назоўнікі, пішуцца разам: *ваеннаабавязаны, ваеннапалонны, ваеннаслужачы*.*

Прадуктыўна адбываецца папаўненне класа прыметнікаў за кошт пераходу ў яго іншых часцін мовы. Гэты працэс называецца ад’ектывацыя. Найбольш часта ад’ектывуюцца дзеепрыметнікі і парадкавыя лічэбнікі: *бліскучыя цацкі — бліскучы адказ, прыгнечаны народ — прыгнечаны настрой, у двух трэціх класах сорок тры вучні — даведацца ад трэціх асоб; студэнты першага курса — макароны першага гатунку*. Значэнне прыметніка ў кантэксце можа набываць і колькасны лічэбнік адны: *Коні розных масцей, стрэльбы розных гатункаў, толькі людзі на веры і гарту адны* (П. Броўка).

Часцей набываюць значэнне прыметнікаў дзеепрыметнікі цяперашняга часу незалежнага і залежнага стану: *бягучыя справы, калючы дрот, рашаючы бой, знаёмы студэнт. Людзей, бліскучых звонку, хацеў бы я ў барацьбе набачыць* (М. Федзюковіч).

Дзеепрыметнікі незалежнага стану прашлага часу з суфіксамі *-ўш-, -ш-* у рэдкіх выпадках пераходзяць у прыметнікі: *высахшая атава, заржавеўшая піла*. Часцей набываюць якасці прыметніка і страчваюць рысы дзеяслова дзеепрыметнікі з суфіксам *-л-*: *пажоўклае лісце, загарэлы твар*.

Дзеепрыметнікі залежнага стану прашлага часу з суфіксамі *-ан-, -ен-, -н-, -т-*, выражаючы ў кантэксце пастаянную пазачасавую прымету, набываюць метафарычнае значэнне і пераходзяць таксама ў прыметнікі: *абветраны твар, абжытая хата, падсалоджанае слова. Знікаюць і гукі, і цені над небам аголеных мар...* (М. Федзюковіч).

Марфалагічны разбор прыметнікаў

1. Пачатковая форма (назоўны склон адзіночнага ліку мужчынскага роду). 2. Лексіка-граматычны разрад (якасны, адносны, прыналежны). 3. Форма (поўная ці кароткая). 4. Ступень параўнання (калі прыметнік яе мае). 5. Род, лік, склон; да якога назоўніка дапасуецца. 6. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р: *Звілістая дарога ішла якраз праз невялікі сасновы лес з кустамі арэшніку на абочынах* (П. Пестрак).

Звілістая — прыметнік, пачатковая форма *звілісты*, якасны, поўны, жаночага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону, дапасуецца да назоўніка *дарога*, у сказе выконвае функцыю дапасаванага азначэння.

Невялікі — прыметнік, пачатковая форма *невялікі*, якасны, поўны, мужчынскага роду, адзіночнага ліку, вінавальнага склону, дапасуецца да назоўніка *лес*, у сказе выконвае функцыю дапасаванага азначэння.

Сасновы — прыметнік, пачатковая форма *сасновы*, адносны, поўны, мужчынскага роду, адзіночнага ліку, вінавальнага склону, дапасуецца да назоўніка *лес*, у сказе выконвае функцыю дапасаванага азначэння.

Репозиторий БарДУ

РАЗДЕЛ 3 ЛІЧЭБНІК

Тэма 3.1 ЛІЧЭБНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

3.1.1 Лічэбнік як часціна мовы. Разрады лічэбнікаў паводле значэння і структуры

Лічэбнік — часціна мовы, якая абазначае абстрактныя лікі (*тры, пяць, восем*), колькасць аднародных прадметаў (*чатыры падручнікі, сем сталоў, дзевяць бяроз*) ці парадак прадметаў пры лічэнні (*пяты месяц, адзінаццаты дзень, дваццаты загод*). Тыя лічэбнікі, якія называюць абстрактны лік, маюць значэнне адцягненай колькасці, якая перадаецца без сувязі лічэбніка з назоўнікам: *пяць плюс шэсць — адзінаццать; дзевяць дзеліцца на тры*. Калі лічэбнік спалучаецца з назоўнікам, то ён выражае значэнне канкрэтнай колькасці ці парадкавы нумар пры лічэнні: *пятнаццать студэнтаў, тры сустрэчы, пяты чалавек*.

Лічэбнікі выкарыстоўваюцца пераважна з назвамі прадметаў, асоб, указваючы на дакладную іх колькасць ці пэўную частку.

Лічэбнік як самастойная часціна мовы мае ўласцівыя ёй марфалагічныя прыметы і сінтаксічныя асаблівасці.

У марфалагічных адносінах лічэбнікі, якія абазначаюць абстрактны лік ці колькасць прадметаў не маюць катэгорыі ліку (за выключэннем *адзін — адны, тысяча — тысячы, мільён — мільёны, мільярд — мільярды*). Слова *адзін* у форме множнага ліку захоўвае значэнне лічэбніка толькі ў спалучэннях з множналікавымі назоўнікамі (*адны вароты, адны сані, адны акуляры*) і назоўнікамі, што абазначаюць парныя прадметы (*адны рукавіцы, адны басаножкі, адны чаравікі*). У іншых выпадках лічэбнік набывае значэнне часціцы: *прыйшлі адны хлопцы*. У большасці колькасных лічэбнікаў адсутнічае катэгорыя роду (за выключэннем *адзін — адно — адна; дзве — два, абодва — абедзве, паўтара — паўтары, тысяча* (жаночы род), *мільён* (мужчынскі род), *мільярд* (мужчынскі род)). Усе лічэбнікі (за выключэннем *дзевяноста, паўтара, паўтары*) скланяюцца; дзякуючы гэтай агульнай з назоўнікам і прыметнікам прымеце яны ўваходзяць у групу іменных часцін мовы.

Лічэбнікі не маюць намінатыўнага значэння адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці, аднак некаторыя з іх змяняюць сваю форму ў залежнасці ад таго, з адушаўлёным ці неадушаўлёным назоўнікам яны спалучаюцца: пры спалучэнні з адушаўлёнымі назоўнікамі вінавальны склон супадае з родным у лічэбнікаў *адзін, два(дзве), тры, чатыры* (*бачу дзве бярозы, дзвюх сябровак; тры сталы, трох вучняў; адзін падручнік, аднаго хлопца*).

Разам з назоўнікамі лічэбнікі утвараюць сінтаксічна непадзельнае словазлучэнне, у якім ён можа быць як галоўным, так і залежным словам: *сёмыя суткі, тры сукенкі, восем бяроз, пяты ад нас*. Такое словазлучэнне выступае ў функцыі аднаго члена сказа: *Тры лапіны лісічак хлопчык знайшоў пад асінай*.

Лічэбнікі пры сабе не маюць азначэнняў, што звязана з адсутнасцю ў лічэбнікаў катэгорыі роду і ліку. Самастойна спалучацца з прыметнікамі і займеннікамі могуць толькі субстантываваныя лічэбнікі: *Усіх шасціражных выклікалі ў дэканат*. Лічбавыя словы *тысяча, мільён, мільярд* могуць мець таксама пры сабе азначэнне, якое дапасуецца да іх у родзе, ліку, склоне: *тая тысяча падручнікаў*.

У сказе лічэбнікі (самастойна і ў спалучэнні з іншымі часціцамі мовы) выконваюць сінтаксічную ролю дзейніка: *Перад хатай не было кветніка, а раслі два маладыя, падобныя адзін да аднаго клёны з выглянцаванымі камлямі* (І. Шамякін); выказніка: *Наша хата дзясятая ад канца сяла* (А. Якімовіч); азначэння: *З усходу ад сядзібы расла купка з шасці клёнаў, якая нагадала зялёную альтанку з жывых дрэў* (У. Содаль). *Настаў чацвёрты дзень новага года*; дапаўнення: *Прынеслі тры сталы*; акалічнасці: *У дванаццаць гадзін у пасёлку загаварыла радыё* (І. Шамякін).

У сучаснай беларускай мове прадуктыўным з'яўляецца ўжыванне колькаснага лічэбніка ў азначальнай функцыі: *кватэра дваццаць сем, дом нумар пяць, самалёт ТУ-134*. У гэтай сінтаксічнай пазіцыі колькасны лічэбнік не змяняецца па склонах.

Часцей за ўсё лічэбнікі займаюць прэпазіцыйнае становішча ў адносінах да назоўнікаў: *трыццаць вучняў, пяць дапаможнікаў, сорак кніг*. У постпазіцыі лічэбнік змяняе сэнс словазлучэння: яно набывае значэнне прыблізнай колькасці (вучняў *трыццаць, кніг сорак*). Прыблізная колькасць перадаецца таксама спалучэннем двух лічэбнікаў (да *вёскі засталося два-тры кіламетры*); словамі *пад, каля, за, прыблізна, на і* спалучэннямі слоў *больш за, больш чым, больш як*, якія дадаюцца да лічэбніка з назоўнікамі: *кілаграмаў на пяць, пад сорак гадоў, каля трыццаці гадоў, больш чым тры гады*.

Неабходна адрозніваць лічэбнікі ад назоўнікаў з лікавым значэннем, якія хоць і абазначаюць колькасць, аднак не ўваходзяць у сістэму лічэння, так як асноўным у іх выступае значэнне прадметнасці (двойка, пяцёрка, дзясятка, сотня). Для такіх слоў характэрны катэгорыі роду (дзясятка (мужчынскі род), чацвёрка (жаночы род)), ліку (дзясятка — дзясяткі, тройка — тройкі, сотня — сотні), склону (Н. двойка, Р. двойкі, Д. двойцы, В. двойку, Т. двойкай, М. (аб) двойцы).

Падобныя назоўнікі могуць спалучацца з лічэбнікамі (адзін дзясятка, тры двойкі), мець пры сабе азначэнне (заслужаная дзясятка, слабая тройка), ад іх нельга ўтварыць парадкавыя лічэбнікі, іх нельга графічна абазначыць лічбамі.

Ад назоўнікаў з лікавым значэннем можна ўтварыць іншыя назоўнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі: *двоечка, пяцёрачка, дзясятчак*.

Лічэбнікі, якія абазначаюць парадкавае месца пры лічэнні, змяняюцца па склонах (*пяты шытак — пятага шытка — пятаму шытку*), родах (*пяты шытак — пятая хата — пятае акно*) і ліках (*дваццаты год — дваццатыя гады*).

Некаторыя лічэбнікі могуць пераходзіць у іншыя часціны мовы, страчваючы пры гэтым колькаснае значэнне:

– у часціцы: *Адна Каця шчыра прызналася. На сустрэчу прыйшлі адны студэнты;*

– у займеннікі: *Успамінаецца размова ў час адной камандзіроўкі;*

– у прыметнікі: *Хлопчык намалываў усё адным колерам;*

– у назоўнікі: *Студэнтка Пятрова здала экзамен на беларускай мове на дзевяць. Шасцёра аднаго не чакаюць. Адзін у полі не воін;*

– у прыслоўі: *Хлопчык застаўся дома адзін.*

Іншыя часціны мовы могуць у кантэксце набываць колькаснае значэнне: *Безліч зорак на небе. Процьма рыбы водзіцца ў возеры.*

Паводле структуры вылучаюцца:

1) *простыя* лічэбнікі (маюць адзін корань): *дзевяць, сорак, сямнаццаць, васьмнаццаць, пяцёра, дваццаць*. З сучаснага пункту погляду лічэбнікі *адзінаццаць — дзевятнаццаць* разглядаюцца як простыя, утвораныя суфіксальным спосабам: *адзінаццаць* ← *адзін*, *дванаццаць* ← *два*, *трынаццаць* ← *тры*, *чатырнаццаць* ← *чатыры*, *пятнаццаць* ← *пяць*, *шаснаццаць* ← *шэсць*, *сямнаццаць* ← *сем*, *васьмнаццаць* ← *восем*, *дзевятнаццаць* ← *дзевяць*. Раней лічэбнікі *адзінаццаць — дзевятнаццаць* разглядаліся як складаныя, утвораныя шляхам зліцця слоў *адзін, два — дзевяць з на дзяце* (*дзяце* — былая форма меснага склону слова *дзесяць*): *один + на + дзяце* → *адзінаццаць*. Назвы дзясяткаў *дваццаць, трыццаць* у сучасных граматыках таксама характарызуюцца як простыя лічэбнікі, утвораныя суфіксальным спосабам: *дваццаць* ← *два*; *трыццаць* ← *тры*. Раней гэтыя лічэбнікі разглядаліся як складаныя, утвораныя са спалучэння *дэва, три* з формай *дзяце*: *дэва дзяце, три дзяце*.

2) *складаныя* (маюць дзве і больш асноў): *семдзсят, шэсцьдзсят, восемсот, пяцідзсят, сямісоты, чатырохсоттысячны*. Для ўтварэння складаных лічэбнікаў выкарыстоўваюцца наступныя спосабы:

– **асноваскладанне**: *шэсцьсот, шэсцьдзсят, семсот, дзвесце, трыста, восемдзсят, восемсот;*

– **складана-суфіксальны** спосаб: *трохмільённы, двухтысячны, дваццацімільярдны, саракамільённы, статысячны;*

– **складана-нульсуфіксальны** спосаб: у такіх лічэбніках другі кампанент — *дзяты*, а ўтваральныя — састаўныя лічэбнікі з апошнім словам — складаным лічэбнікам: *стапяцідзсяты, чатырохсотсямідзсяты, шасцісотвасьмідзсяты.*

3) *састаўныя* (складаюцца з некалькіх слоў): *сорак трэці, сто два, дзвесце пяцьдзясят тры, дзве пятыя, чатырыста дваццаць сёмы*. Як бачна з прыкладаў, састаўныя лічэбнікі — гэта спалучэнні некалькіх простых ці складаных лічэбнікаў.

3.1.2 Пэўнаколькасныя, зборныя і дробавыя лічэбнікі, сінтаксічная спалучальнасць іх з назоўнікамі

Паводле семантыкі і граматычных асаблівасцяў лічэбнікі падзяляюцца на колькасныя і парадкавыя.

Колькасныя лічэбнікі абазначаюць абстрактны лік (*сорак, дваццаць шэсць*), пэўную колькасць прадметаў пры лічэнні (*пяць вучняў, тры дубы*), колькасць як сукупнасць (*трое сяброў, чацвёрта птушанят*), колькасць як пэўную частку цэлага (*тры чацвёртыя літра, дзве пятыя гектара*) і адказваюць на пытанне *колькі?*

У залежнасці ад значэння сярод колькасных лічэбнікаў вылучаюць: 1) пэўнаколькасныя: *восем, адзінаццаць сябровак*; 2) дробавыя: *дзве пятыя гектара, чатыры дзясятныя кіламетра*; 3) зборныя: *шасцёра хлопцаў, дзвяцёра мужчын*.

Пэўнаколькасныя лічэбнікі абазначаюць абстрактныя лікі, а таксама пэўную колькасць аднародных прадметаў: *пятнаццаць, дзве сяброўкі, тры паштоўкі*. У гэтую групу ўключаецца ўсяго трыццаць шэсць намінацый: назвы лікаў ад *аднаго* да *дваццаці*, а таксама *трыццаць, сорак, пяцьдзясят, шэсцьдзясят, семдзясят, восемдзясят, дзевяноста, сто, дзвесце, трыста, чатырыста, пяцьсот, шэсцьсот, семсот, восемсот, дзевяцьсот*. Спалучаючы гэтыя пэўнаколькасныя лічэбнікі і словы, якія сумяшчаюць у сабе значэнні назоўніка і лічэбніка (*тысяча, мільён, мільярд*), мы можам абазначаць любыя колькасныя паняцці: *тры мільёны пяцьсот дваццаць чатыры тысячы дзевяцьсот сорак адзін*.

Пэўнаколькасныя лічэбнікі неаднастайныя па сваіх марфалагічных прыметах. Амаль усім лічэбнікам гэтай групы не ўласціва катэгорыя роду (за выключэннем *адзін — адна — адно, два — дзве, тысяча, мільён, мільярд*). Уласнаколькасныя лічэбнікі не змяняюцца па ліках (за выключэннем *адзін — адны, тысяча — тысячы, мільён — мільёны, мільярд — мільярды*). Слова *адзін* з'яўляецца лічэбнікам пры абазначэнні адзінкавага прадмета (*адзін стол, адзін вучань*), а слова *адны* — пры ўжыванні з назоўнікамі, якія абазначаюць парныя прадметы ці маюць форму толькі множнага ліку (*адны боты, адны лыжы, адны акулеры, адны нажніцы*). Слова *тысяча, мільён, мільярд* могуць мець пры сабе дапасаванае азначэнне (*гэтая тысяча кніг, гэтай тысячы кніг*), ужывацца з лічэбнікамі (*дзве тысячы, пяць мільёнаў*).

Пэўнаколькасныя лічэбнікі (за выключэннем *дзевяноста*) скланяюцца.

Лічэбнік *адзін* (*адна, адно*) дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне (*адзін стол, адна лыжка, адно вядро; адзін вучань — адны рукавіцы; Н. адна бяроза, Р. адной бярозы, Д. адной бярозе і г. д.*).

Пры лічэбніках *два* (*дзе*), *тры*, *чатыры* назоўнікі выкарыстоўваюцца ў форме назоўнага склону множнага ліку: *два дубы, тры бярозы, чатыры яблыні*. Гэтай заканамернасці падпарадкоўваюцца і састаўныя колькасныя лічэбнікі, якія заканчваюцца на *два* (*дзе*), *тры*, *чатыры*: *сорак тры пасажыры, сто дваццаць два цяжкі, дзвесце пяцьдзесят чатыры старонкі*. Прыметнікі і дзеепрыметнікі ў складзе такіх спалучэнняў дапасуюцца да назоўнікаў: *тры маладыя дубкі, чатыры разумныя хлопцы, дзве вымытыя сукенкі*.

Пры гэтых лічэбніках назоўнікі жаночага роду з націскным канчаткам *-а, -я*, некаторыя назоўнікі агульнага роду з націскным канчаткам *-а, -я*, мужчынскага роду з націскным канчаткам *-а, -я* выкарыстоўваюцца ў форме роднага склону адзіночнага ліку: *дзве нагі, чатыры рукі, тры сястры, дзве трубы, тры зімы, чатыры жніа; дзве сіраты, тры скупянды; тры судзі, чатыры старшыны*.

Некаторыя назоўнікі (ніякага роду з націскным канчаткам *-о, -ё*; мужчынскага роду з нулявым канчаткам) пры выкарыстанні з лічэбнікамі *два, тры, чатыры* маюць націск не на тым складзе, што ў множным ліку: *два вядры, тры акны, чатыры гнязды; два доктары, тры кані, чатыры злодзеі*.

Лічэбнікі *пяць, шэсць, сем* і г. д. у назоўным і вінавальным склонах кіруюць назоўнікамі: *пяць вёсак, шэсць сталю*. Ва ўскосных склонах гэтыя лічэбнікі дапасуюцца да назоўнікаў: *Р. пяці вёсак, Д. пяці вёскам, Т. пяцю вёскамі*.

Зборныя лічэбнікі абазначаюць колькасць прадметаў як сукупнасць, як адно цэлае: *шасцёра, дзвяцера*. Утвараюцца яны ад колькасных лічэбнікаў пры дапамозе суфіксаў *-ој-*: *дво[ф]э] ← два, тро[ф]э] ← тры; -ёр-*: *пяцёра ← пяць, шасцёра ← шэсць; -ер-*: *дзвяцера ← дзевяць, дзсяцера ← дзесяць*. У беларускай мове ў лічэбніках *чацвёра — дзсяцера* націск падае на другі склад.

У мове часта выкарыстоўваюцца зборныя лічэбнікі, утвораныя ад слоў *два — дзесяць: Недалёка ў ляску было яшчэ трое чырвонаармейцаў* (А. Пальчэўскі). Зборныя лічэбнікі, утвораныя ад колькасных лічэбнікаў звыш *дзесяці*, сустракаюцца вельмі рэдка: *Дванаццацера дзяцей было* (А. Кулакоўскі).

Зборным назоўнікам не ўласцівы катэгорыі роду і ліку. Гэтыя лічэбнікі скланяюцца. У назоўным і вінавальным (пры спалучэнні з неадушаўлёнымі назоўнікамі) склонах зборныя лічэбнікі кіруюць родным склонам множнага ліку назоўнікаў (*двое сяброў, трое жабянят*), а ў астатніх склонах дапасуюцца да іх: *Р. дваіх сяброў, траіх жабянят; Д. дваім сябрам, траім жабянтам*.

У беларускай мове зборныя лічэбнікі спалучаюцца:

– з множналікавымі назоўнікамі пры абазначэнні двух, трох, чатырох прадметаў: *двое сутак, трое нажніц*;

– з назоўнікамі, якія з’яўляюцца назвамі маладых істот: *трое медзведзянят, пяцёра зубранят, дзсяцера ласянят*;

– з назоўнікамі, якія з’яўляюцца назвамі асоб мужчынскага полу: *трое мужчын, пяцёра студэнтаў*;

– з назоўнікамі, якія абазначаюць назвы парных прадметаў: *двое ботаў, трое чаравікаў*;

– з субстантываванымі прыметнікамі, дзееспрыметнікамі, якія абазначаюць асоб: *трое дзяжурных, двое раненых*;

– з назоўнікамі агульнага роду: *трое сірот, двое непасед*;

– са словамі *коні, гусі, свінні, людзі*: *трое гусей, чацвёрта коней*;

– з асабовымі займеннікамі *мы, вы, яны*: *двое нас, чацвёрта іх*.

Пры назоўніках агульнага роду, а таксама назоўніках, якія з’яўляюцца назвамі асоб мужчынскага полу і маладых істот, паралельна могуць выкарыстоўвацца і пэўнаколькасныя лічэбнікі: *трое сірот — тры сіраты, двое хлопцаў — два хлопцы, чацвёрта медзведзянят — чатыры медзведзяняты*. Множналікавыя назоўнікі, пачынаючы з ліку 5, могуць спалучацца як са зборнымі, так і з пэўнаколькаснымі лічэбнікамі: *пяцёра нажніц — пяць нажніц, пяцёра сутак — пяць сутак*.

У спалучэннях з множналікавымі назоўнікамі, а таксама з назоўнікамі, якія з’яўляюцца назвамі парных прадметаў, зборныя лічэбнікі выкарыстоўвацца толькі ў назоўным і вінавальным склонах, а ў астатніх склонах яны замяняюцца адпаведнымі пэўнаколькаснымі лічэбнікамі, пры гэтым да назваў парных прадметаў дадаецца слова *пара*: Н. *трое саней* — Р. *трох саней* — Д. *тром саням* — В. *трое саней* — Т. *трыма санямі* — М. (аб) *трох санях; двое чаравікаў* — Р. *дзвюх пар чаравікаў* — Т. *дзвюма парамі чаравікаў*.

Да зборных адносяцца таксама лічэбнікі *абодва* (мужчынскага і ніякага роду), *абедзве* (жаночага роду), *абое* (калі гаворка вядзецца пра асоб мужчынскага і жаночага полу): *абодва студэнты, абедзве дзяўчынкі. Спыніўшыся на беразе, Андрэй паўкідаў абодва кавалкі ў ваду* (Я. Колас). *Агульнае гора і надзеі вельмі здружылі абедзвюх жанчын за апошні год* (І. Мележ). Словы *абодва, абедзве* захоўваюць родавыя адрозненні ва ўсіх склонах: *Бацька з маці пайшлі ў грыбы. Абое — заядлыя грыбнікі. Сымон бярэ яе за руку, і абое нікнуць у цемнаце* (Я. Купала). Як бачна з апошніх двух сказаў, лічэбнік *абое* ў іх субстантывуецца.

Дробавыя лічэбнікі абазначаюць дробавыя лікі — частку цэлага, цэлы лік і яго частку: *чатыры восьмыя, шэсць дзясятых, тры цэлыя і пяць восьмых*. Дробавыя лічэбнікі складаюцца з колькаснага лічэбніка (у лічніку) і парадкавага (у назоўніку). Калі лічнікам з’яўляюцца словы *два, тры, чатыры*, то назоўнік мае форму назоўнага склону множнага ліку: *тры сёмыя, чатыры дзясятая*; калі ж першая частка — словы *пяць, шэсць, сем* і інш., то другая частка выкарыстоўваецца ў форме роднага склону множнага ліку: *пяць дзясятых, дваццаць сотых*.

Дробавыя лічэбнікі могуць спалучацца з прадметнымі, рэчыўнымі і зборнымі назоўнікамі: *дзе трэцяя групы, тры пятыя настаўніцтва, адна пятая гароха*.

Назоўнікі пры дробавых лічэбніках ставяцца ў родным склоне адзіночнага ці множнага ліку. Форма ліку залежыць ад іх значэння. Заўсёды ў адзіночным ліку ўжываюцца зборныя і рэчыўныя назоўнікі: *адна чацвёртая бярэзніку, чатыры сёмыя вугалю*. Форму множнага ліку пры дробавых лічэбніках маюць множналікавыя назоўнікі: *пяць шостых кансерваў*.

Прадметныя назоўнікі пры дробавых лічэбніках могуць ужывацца і ў форме адзіночнага ліку, і ў форме множнага ліку: форма адзіночнага ліку выкарыстоўваецца пры ўказанні на частку адзінкі (*тры пятыя кнігі прачытаныя*); форма множнага ліку — пры ўказанні на частку сукупнасці, мноства прадметаў (*тры пятыя кнігі здадзены ў бібліятэку*).

Назвы адзінак вымярэння пры дробавых лічэбніках ужываюцца ў форме адзіночнага ліку (*пяць сёмых літра, тры чацвёртыя метра*).

Асобнае месца сярод дробавых лічэбнікаў займаюць словы *паўтара, паўтары*: яны абазначаюць колькасць, якая складаецца з цэлага і яго палавіны. Гэтыя лічэбнікі могуць спалучацца толькі з назоўнікамі, што з’яўляюцца назвамі прадметаў, якія можна адначасова лічыць як у цэлых, так і ў дробавых адзінках: *паўтары скрыні, паўтара кіламетра, паўтара ядра*. Лічэбнік *паўтара* кіруе назоўнікамі мужчынскага (*паўтара цэнтнера*) і ніякага (*паўтара акна*) роду, а *паўтары* — назоўнікамі жаночага роду (*паўтары гадзіны*). Назоўнікі пры лічэбніках *паўтара, паўтары* ў назоўным, родным і вінавальным склонах маюць форму роднага склону адзіночнага ліку, а ва ўсіх астатніх (давальным, творным і месным) — форму адпаведнага склону множнага ліку: *Д. паўтара літрам, паўтары гадзінам; Д. паўтара літрамі, паўтары гадзінамі*.

Дробавы лічэбнік *паўтараста*, які ўтварыўся ў выніку злучэння лічэбнікаў *паўтара і сто*, мае аднолькавую форму ва ўсіх склонах. Для яго не характэрны катэгорыі роду і ліку. Выкарыстоўваецца гэты лічэбнік з назоўнікамі ўсіх трох родаў, якія пры ім ставяцца ў форме роднага склону множнага ліку: *паўтараста рублёў, паўтараста бяроз, паўтараста акон*.

3.1.3 Парадкавыя лічэбнікі, іх утварэнне

Парадкавыя лічэбнікі паказваюць на парадкавы нумар прадметаў пры іх лічэнні і адказваюць на пытанні *які? каторы?»: шостае пытанне, дзявятая кніга, пятнаццаты дзень, другі паверх, дзясятае заданне*. Парадкавыя лічэбнікі спалучаюцца толькі з канкрэтнымі назоўнікамі. У спалучэнні з абстрактнымі назоўнікамі лічэбнікі *першы, другі, дзясяты, соты* набываюць якаснае значэнне: *другі гатунак, першае каханне*.

Характэрнай рысай парадкавых лічэбнікаў з’яўляецца тое, што яны маюць такія ж марфалагічныя асаблівасці, як і прыметнікі. На гэтай падставе некаторыя мовазнаўцы разглядаюць словы тыпу *другі, пяты* як разнавіднасць прыметнікаў. Хоць парадкавыя лічэбнікі па граматычных прыметах і сінтаксічнай ролі і падобныя да прыметнікаў: дапасуюцца да назоўнікаў у родзе, ліку, склоне (*пяты дзень — пятая кніга — пятае выступленне; пяты дзень — пятыя суткі; пяты дзень — пятага дня — пятаму дню*); выступаюць у сказе ў якасці дапасаванага азначэння ці іменнай часткі выказніка (*Мы падышлі да шостага вагона. Нац вагон быў шосты.*); аднак яны адрозніваюцца ад прыметнікаў: парадкавыя лічэбнікі абазначаюць не якасць ці ўласцівасць прадмета, а яго парадкавы нумар, яны захоўваюць лікавае значэнне; суадносяцца асновамі з пэўнаколькаснымі лічэбнікамі. Акрамя таго, структура састаўных парадкавых лічэбнікаў адрозніваецца ад структуры прыметнікаў: *дзвесце пяцьдзесят шосты, тысяча трыста восемдзесят першы*.

Пераважная большасць парадкавых лічэбнікаў утвараецца ад асновы пэўнаколькасных лічэбнікаў з дапамогай суфіксаў *-ав-, -н-, -эц-* або нульсуфіксальным спосабам: *сорак → саракавы, тысяча → тысячны, тры → трэці, восем → восьмы, сто трыццаць → сто трыццаты*. Некаторыя парадкавыя лічэбнікі ўтвараюцца шляхам суплетывізму асноў: *адзін → першы, два → другі*. Пры ўтварэнні парадкавых лічэбнікаў нульсуфіксальным спосабам ад колькасных адбываюцца чаргаванні канцавых зычных асновы: *пяць → пяты, трынаццаць → трынаццаты*; [э] з нулём гука: *восем → восьмы*; [э] з [о]: *сем → сёмы*; нуль гука з [о]: *сто → соты, чатырыста → чатырохсоты*; [э] з [а] і чаргаванне канцавых зычных асновы: *дзевяць → дзявяты, дзесяць → дзяццаты*.

Пры ўтварэнні парадкавых лічэбнікаў ад састаўных пэўнаколькасных змяняецца толькі апошняе слова спалучэння: *дзвесце дваццаць шэсць — дзвесце дваццаць шосты, тысяча трыццаць чатыры — тысяча трыццаць чацвёрты*.

Парадкавыя лічэбнікі, якія ўтварыліся ад састаўных пэўнаколькасных, дзе апошнім словам з’яўляюцца кампаненты *тысяча, мільён, мільярд*, пішуцца разам і адносяцца да складаных, а не да састаўных: *сорак тысяч — саракатысячны, сто семдзесят пяць мільёнаў — стасямідзесяціпяцімільённы*. Праз злучок такія лічэбнікі пішуцца ў тым выпадку, калі першая іх частка напісана лічбай: *40-тысячны, 158-мільённы*. Праз злучок пішуцца і лічэбнікі з граматычнымі канчаткамі: *28-ы, 21-аму*.

Тэма 3.2 СКЛАНЕННЕ ЛІЧЭБНІКАЎ

3.2.1 Скланенне лічэбнікаў розных разрадаў

Катэгорыя склону ў лічэбнікаў — гэта граматычная катэгорыя, якая прадстаўлена шасцю радамі склонавых формаў, якія па канчатках супадаюць са склонавымі формамі назоўнікаў ці прыметнікаў.

Лічэбнікі, акрамя *дзевяноста, паўтара, паўтары*, змяняюцца па склонах.

Лічэбнік **адзін (адна, адно, адны)** скланяецца, як прыметнік з адпаведнай асновай. Лічэбнікі *адзін, адно* захоўваюць адрозненні ў родзе толькі ў назоўным і вінавальным склонах: Н. *адзін стол, адно поле*; В. *адзін стол, адно поле*. Для лічэбніка *адна* ў родным і творным склонах уласцівы варыянтныя канчаткі **-ой(-ае), -ой(-ою)**: Р. *адной, аднае*; Т. *адной, адною*. Націск у гэтых словах ва ўсіх склонах прыпадае на апошні склад.

Склон	Адзіночны лік			Множны лік
	мужчынскі род	ніякі род	жаночы род	
Н.	адзін -Ø	адн-о	адн-а	адн-ы
Р.	адн-аго	адн-аго	адн-ой (-ае)	адн-ых
Д.	адн-аму	адн-аму	адн-ой	адн-ым
В.	як Н. або Р.	адн-о	адн-у	як Н. або Р.
Т.	адн-ым	адн-ым	адн-ой (-ою)	адн-ымі
М. (аб)	адн-ым	адн-ым	адн-ой	адн-ых

Лічэбнікі *два, дзве* маюць дзве асновы ва ўсіх склонах — цвёрдую (у форме мужчынскага і ніякага родаў) і мяккую (у форме жаночага роду): Р. *двух будаўнікоў*, Д. *двум будаўнікам*, Т. *двума будаўнікамі*; Р. *дзвюх старонак*, Д. *дзвюм старонкам*, Т. *дзвюма старонкамі*. У творным склоне яны захавалі форму былога парнага ліку на *-ма*.

Склон	Мужчынскі і ніякі род	Жаночы род
Н.	дв-а	дзв-е
Р.	дв-ух	дзв-юх
Д.	дв-ум	дзв-юм
В.	як Н. або Р.	як Н. або Р.
Т.	дв-ума	дзв-юма
М. (аб)	(у) дв-ух	(у) дзв-юх

Лічэбнікі **тры**, **чатыры** паходзяць ад прыметнікаў, таму канчаткі склонавых форм падобныя да канчаткаў прыметнікаў. У творным склоне захаваліся, як і ў лічэбніка *два*, формы парнага ліку на **-ма**. Словаформа назоўнага склону лічэбніка *тры* мае націскную флексію, *чатыры* — ненаціскную.

Склон	Прыклад скланення	
Н.	тр-ы	чатыр-ы
Р.	тр-ох	чатыр-ох
Д.	тр-ом	чатыр-ом
В.	як Н. або Р.	
Т.	тр-ыма	чатыр-ма
М. (аб)	тр-ох	чатыр-ох

Лічэбнікі ад **пяці** да **дваццаці**, а таксама лічэбнік **трыццаць** скланяюцца, як назоўнікі трэцяга скланення з асновай на мяккі зычны гук: Р. *сямі*, Д. *сямі*, Т. *сямя*. У форме творнага склону ў становішчы паміж галоснымі падаўжаецца гук [ц’]: *пяццю*, *адзінаццаццю*, *дваццаццю*. У лічэбнікаў *адзінаццаць* — *дзевятнаццаць* ва ўсіх склазах націскны склад **-на-**. Астатнія лічэбнікі гэтай групы ва ўскосных склазах маюць націск на канчатку.

Склон	Прыклад скланення			
Н.	пяць-Ø	сем-Ø	трынаццаць-Ø	дваццаць-Ø
Р.	пяц-і	сям-і	трынаццац-і	дваццац-і
Д.	пяц-і	сям-і	трынаццац-і	дваццац-і
В.	пяць-Ø	сем-Ø	трынаццаць-Ø	дваццаць-Ø
Т.	пяцц-ю	сям-ю	трынаццацц-ю	дваццацц-ю
М. (аб)	пяц-і	сям-і	трынаццац-і	дваццац-і

Лічэбнікі **сорак**, **сто** маюць толькі дзве формы: *сорак*, *сто* ў назоўным і вінавальным склазах; *сарака*, *ста* — ва ўсіх астатніх склазах.

У складаных лічэбніках ад **пяцідзсяці** да **васьмідзсяці** пры скланенні змяняюцца абедзве часткі. Ва ўскосных склазах (за выключэннем вінавальнага) гэтыя лічэбнікі маюць адзін націск — на канчатку першай часткі слова: *пяцідзсяці*, *сямідзсяці*; *пяціюдзсяццю*, *сямюдзсяццю*.

Склон	Прыклад скланення	
Н.	пяць-Ø -дзясят-Ø	восем-Ø-дзсят-Ø
Р.	пяц-і-дзсяц-і	васьм-і-дзсяц-і
Д.	пяц-і-дзсяц-і	васьм-і-дзсяц-і
В.	пяць-Ø-дзясят-Ø	восем-Ø -дзсят- Ø
Т.	пяцц-ю-дзсяцц-ю	васьм-ю-дзсяцц-ю
М. (аб)	пяц-і-дзсяц-і	васьм-і-дзсяц-і

У форме творнага склону гук [ц'] перад канчаткам у інтэрвакальным становішчы падаўжаецца (*васьмюдзсяццю*), у лічэбніку *пяцьдзясят* такіх падаўжэнняў гука [ц'] два: у першай і другой частках слова: *пяццюдзсяццю*.

У складаных лічэбніках тыпу *дзвесце* — *дзевяцьсот* змяняюцца абедзве часткі. Лічэбнік *дзвесце* захоўвае форму жаночага роду абедзвюх частак толькі ў назоўным і вінавальным склонах, у астатніх — прымае форму мужчынскага роду: *двухсот, двумстам, двумстамі*.

Склон	Прыклад скланення		
Н.	дзв-е-сц-е	тр-ы-ст-а	пяць-Ø-сот-Ø
Р.	дв-ух-сот- Ø	тр-ох-сот-Ø	пяц-і-сот-Ø
Д.	дв-ум-ст-ам	тр-ом-ст-ам	пяц-і-ст-ам
В.	дзв-е-сц-е	тр-ы-ст-а	пяць-Ø-сот-Ø
Т.	дв-ума-ст-амі	тр-ыма-ст-амі	пяцц-ю-ст-амі
М. (аб)	дв-ух-ст-ах	тр-ох-ст-ах	пяц-і-ст-ах

Лічэбнік *тысяча* змяняецца, як назоўнік першага скланення з асновай на зацвярдзелы зычны гук (*сустрэча*), а *мільён, мільярд* — як назоўнікі другога скланення мужчынскага роду з асновай на цвёрды зычны гук (*горад*).

Склон	Прыклад скланення		
Н.	тысяч-а	мільён-Ø	мільярд-Ø
Р.	тысяч-ы	мільён-а	мільярд-а
Д.	тысяч-ы	мільён-у	мільярд-у
В.	тысяч-у	мільён-Ø	мільярд-Ø
Т.	тысяч-ай	мільён-ам	мільярд-ам
М. (аб)	тысяч-ы	мільён-е	мільярдз-е

Пры скланенні *састаўных колькасных лічэбнікаў* змяняецца кожнае слова, як адпаведны прасты ці складаны лічэбнік: Д. *чатыромстам пяцідзiesiąці двум*, Т. *чатырмастамі пяціюдзiesiąцію двума*, М. (аб) *чатырохстах пяцідзiesiąці двух*.

Склон	Прыклад скланення	
Н.	ст-о трыццаць-Ø сем-Ø	чатырыста пяцьдзiesiąт тры
Р.	ст-а трыццаць-і сям-і	чатырохсот пяцідзiesiąці трох
Д.	ст-а трыццаць-і сям-і	чатыромстам пяцідзiesiąці тром
В.	ст-о трыццаць-Ø сем-Ø	чатырыста пяцьдзiesiąт тры
Т.	ст-а трыццаць-ю сям-ю	чатырмастамі пяціюдзiesiąцію трыма
М. (аб)	ст-а трыццаць-і сям-і	(аб) чатырохстах пяцідзiesiąці трох

Пры скланенні *дробавых лічэбнікаў* змяняюцца і лічнік, і назоўнік: лічнік — як колькасны лічэбнік, а назоўнік — як парадкавы: Н. *чатыры восьмыя*, Р. *чатырох восьмых*, Д. *чатыром восьмым* і г. д.

Склон	Прыклад скланення
Н.	чтыр-ы восьм-ыя (гектара)
Р.	чатыр-ох восьм-ых (гектара)
Д.	чатыр-ом восьм-ым (гектара)
В.	чатыр-ы восьм-ыя (гектара)
Т.	чтыр-ма восьм-ымі (гектара)
М. (аб)	чатыр-ох восьм-ых (гектара)

Пры скланенні лічэбнікаў, якія абазначаюць змешаны лік, змяняюцца ўсе часткі.

Склон	Прыклад скланення
Н.	сорак-Ø шэсьць-Ø цэлых сем-Ø дзiesiąт-ых
Р.	сарак-а шасць-і цэлых сям-і дзiesiąт-ых
Д.	сарак-а шасць-і цэлым сям-і дзiesiąт-ым
В.	сорак-Ø шэсьць-Ø цэлых сем-Ø дзiesiąт-ых
Т.	сарак-а шасць -ю цэлымі сям-ю дзiesiąт-ымі
М. (аб)	сарак-а шасць-і цэлых сям-і дзiesiąт-ых

Зборныя лічэбнікі *двое, трое, абое* скланяюцца, як займеннікі *мае, твае, свае*: Р. *дваіх* (як *сваіх*), Т. *дваімі* (як *сваімі*), а *чацвёрэ, пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзвяцера, дзясцера* — як лічэбнік *адны*: Р. *пяцярых* (як *адных*), Д. *пяцярэм* (як *адным*), Т. *пяцярэмі* (як *аднымі*).

Склон	Прыклад скланення			
Н.	дво-е	тро-е	чацвёр-а	пяцёр-а
Р.	два-іх	тра-іх	чацвяр-ых	пяцяр-ых
Д.	два-ім	тра-ім	чацвяр-ым	пяцяр-ым
В.	як Н. або Р.			
Т.	два-імі	тра-імі	чацвяр-ымі	пяцяр-ымі
М. (аб)	два-іх	тра-іх	чацвяр-ых	пяцяр-ых

Пры скланенні зборных лічэбнікаў *абодва, абедзве* першая частка застаецца назменнай, а другая скланяецца, як лічэбнікі *два, дзве*: Р. *абодвух, абедзвюх*; Д. *абодвум, абедзвюм*; Т. *абодвума, абедзвюма*.

Склон	Прыклад скланення	
Н.	абодв-а	абедзв-е
Р.	абодв-ух	абедзв-юх
Д.	абодв-ум	абедзв-юм
В.	як Н. або Р.	
Т.	абодв-ума	абедзв-юма
М. (аб)	абодв-ух	абедзв-юх

Лічэбнікі *паўтары, паўтара, паўтараста* ва ўсіх склонах маюць аднолькавую форму.

Склон	Прыклад скланення		
Н.	паўтар-а (кіламетра)	паўтар-ы (тоны)	паўтар-а-ст-а (рублёў)
Р.	паўтар-а (кіламетра)	паўтар-ы (тоны)	паўтар-а-ст-а (рублёў)
Д.	паўтар-а (кіламетрам)	паўтар-ы (тонам)	паўтар-а-ст-а (рублям)
В.	паўтар-а (кіламетра)	паўтар-ы (тоны)	паўтар-а-ст-а (рублёў)
Т.	паўтар-а (кіламетрамі)	паўтар-ы (тонамі)	паўтар-а-ст-а (рублямі)
М. (аб)	паўтар-а (кіламетрах)	паўтар-ы (тонах)	паўтар-а-ст-а (рублях)

Простыя і складаныя парадкавыя лічэбнікі скланяюцца, як прыметнікі:
 Р. *пятага, пяцідзясятага* (як *добрага*); Д. *пятаму, пяцідзясятаму* (як *добраму*);
 Т. *пятым, пяцідзясятым* (як *добраым*) і г. д.

Склон	Мужчынскі род		Жаночы род		Ніякі род	
Н.	перш-ы	друг-і	перш-ая	друг-ая	перш-ае	друг-ое
Р.	перш-ага	друг-ога	перш-ай (-ае)	друг-ой (-ое)	перш-ага	друг-ога
Д.	перш-аму	друг-ому	перш-ай	друг-ой	перш-аму	друг-ому
В.	як Н. або Р.		перш-ую	друг-ую	перш-ае	друг-ое
Т.	перш-ым	друг-ім	перш-ай (-аю)	друг-ой (-ою)	перш-ым	друг-ім
М. (аб)	перш-ым	друг-ім	перш-ай	друг-ой	перш-ым	друг-ім

Пры скланенні парадкавых састаўных лічэбнікаў змяняецца толькі апошні кампанент.

Склон	Прыклад скланення
Н.	тысяч-а восемсот-Ø сорок-Ø сём-ы
Р.	тысяч-а восемсот-Ø сорок-Ø сём-ага
Д.	тысяч-а восемсот-Ø сорок-Ø сём-аму
В.	тысяч-а восемсот-Ø сорок-Ø сём-ы
Т.	тысяч-а восемсот-Ø сорок-Ø сём-ым
М. (аб)	тысяч-а восемсот-Ø сорок-Ø сём-ым

3.2.2 Словы з няпэўна-колькасным значэннем

Няпэўна-колькасныя словы абазначаюць няпэўную, недыферэнцыраваную колькасць. Да іх адносяцца словы *многа, мала, шмат, трохі, крыху, нямала, няшмат, нямнога, колькі, столькі, гэтулькі, некалькі*. Гэтыя словы хоць і выражаюць колькасныя паняцці, аднак не маюць значэння ліку: *Хвойка прычыніла нам нямала клопату* (У. Баркоў). *Зірнула з высокага берага — унізе кіпіць вада: у рацэ многа камянёў* (С. Лобач). *У іх, рыбакоў, шмат вопыту, шмат ведаў, якія могуць спатрэбіцца і нам, і нашым наішчадкам* (В. Лапцік). *ЛЯ кустоў пачынаў ужо завязвацца туман*.

Відаць, таму, што ў гэтай нізіне заўсёды бывае мала ветру (Я. Сіпакоў). Ідучы праз колькі дзён гэтай дарогай, убачыў, што лісточкі зноў былі адкрыты сонцу (В. Крукоўскі). Побач гэтулькі жывёл, гэтулькі птушак, гэтулькі звяроў жыве, а пра іх з мезены палец ведаеш (А. Якімовіч).

Такія словы з'яўляюцца няпэўна-колькаснымі, калі яны ўступаюць у сінтаксічную сувязь з назоўнікамі роднага склону множнага ліку: *имат людзей, гэтулькі слоў, трохі цукру.*

Няпэўна-колькасныя словы спалучаюцца з назвамі прадметаў ці асоб, якія паддаюцца лічэнню: *мала кніг, имат падручнікаў.* Яны (за выключэннем слова *некалькі*) могуць уступаць у сінтаксічную сувязь з абстрактнымі, зборнымі і рэчыўнымі назоўнікамі, семантыка якіх абмежавана ў выражэнні колькаснага значэння або наогул не дазваляе ўступаць у спалучэнні з пэўнаколькаснымі лічэбнікамі: *крыху хлеба, нямала радасці, многа пер'я, гэтулькі гора, столькі смеху, трохі цукру, имат дзетвары, няшмат лісця;* могуць таксама спалучацца з субстантываванымі прыметнікамі адцягненага значэння (*мала прыемнага, многа шкоднага*).

У назоўным і вінавальным склонах няпэўна-колькасныя словы ўтвараюць разам з назоўнікамі сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні: *Многа радасці прынесла нам гэта сустрэча. Гэтулькі гора зведала яна. Ужо блізка сенакосу нахапілася раптам некалькі навалініц* (І. Мележ).

У кантэксте няпэўна-колькасныя словы неабходна адрозніваць ад **колькасных прыслоўяў**: *многа людзей — многа працавалі, мала дзён — мала напісалі, столькі радасці — столькі зрабіў; займеннікаў: Прайшло колькі часу, і мы засумавалі. — Колькі ў цябе грошай?; столькі цукерак — прынеслі восем сталоў і столькі ж табурэтак.*

У спалучэннях з дзеясловамі гэтыя словы — прыслоўі: *мала ведаць, многа працаваць, гэтулькі зрабіць. Выставілі ўзмакрэлыя чубы мінулагадня травы: хай сонца іх хоць крыху прысушыць...* (С. Лобач). Калі красак збіралася **столькі**, што з пялёсткаў можна было пашыць сукенку, Бімбок клікала Глею, *малодшую сястру* (Р. Баравікова).

Словы *некалькі, гэтулькі, колькі, столькі* могуць быць займеннікамі: *У дваццаць першай групе дзевятнаццаць студэнтаў, столькі ж і ў дваццаць другой. У адным кавалку дваццаць метраў тканіны, гэтулькі ж і ў другім. На сходзе прысутнічала трыццаць чалавек. Некалькі з іх было ўпершыню.*

Няпэўна-колькасныя словы *колькі, столькі, некалькі, гэтулькі* скланяюцца на ўзор прыметнікаў множнага ліку: *Ох, як прыемна стала пасля некалькіх глыткаў вады* (І. Грамовіч). Няпэўна-колькасныя словы *многа, нямнога, мала, нямала, шмат, няшмат, трохі, крыху* не скланяюцца.

Марфалагічны разбор лічэбнікаў

1. Пачатковая форма (назоўны склон). 2. Разрад паводле значэння: колькасны (пэўна-колькасны, зборны, дробавы) ці парадкавы. 3 Разрад паводле складу: просты, складаны, састаўны. 4. Род, лік (калі яны ёсць), склон. 5. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р. У Вялікую Айчынную вайну нямецка-фашысцкія захопнікі на тэрыторыі Беларусі спалілі і разбурылі 209 гарадоў і раённых цэнтраў, 9200 вёсак, загінуў кожны чацвёрты жыхар рэспублікі (Беларуская Савецкая Энцыклапедыя).

Дзвесце дзевяць — лічэбнік, пачатковая форма дзвесце дзевяць, колькасны, пэўнаколькасны, састаўны, вінавальнага склону, у сказе выконвае функцыю дапаўнення (209 гарадоў і раённых цэнтраў).

Чацвёрты — лічэбнік, пачатковая форма чацвёрты, парадкавы, просты, мужчынскага роду, адзіночнага ліку, назоўнага склону, дапасуецца да назоўніка жыхар, у сказе выконвае функцыю дапасаванага азначэння (кожны чацвёрты).

Репозиторий БарДУ

РАЗДЕЛ 4 ЗАЙМЕННИК

Тэма 4.1

ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

4.1.1 Займеннік як часціна мовы.

Разрады займеннікаў па суадноснасці з іншымі часцінамі мовы

Займеннік — гэта своеасабівая часціна мовы па многіх сваіх прыметах: па паходжанні, складзе, значэнні, выкарыстанні, марфалагічных катэгорыях і сінтаксічных функцыях.

З а й м е н н і к — гэта лексіка-граматычны разрад слоў, які ўказвае на прадметы, прыметы прадметаў ці колькасць, не называючы іх. У самім тэрміне як бы сумяшчаюцца два аспекты значэння займеннікаў: *лексічны* — не называючы паняццяў, абагульнена ўказваць на іх, і *функцыянальны* — здольнасць замяняць імя. Слова *займеннік* — калька з лацінскай (*pronomen* — 'замест імя'). Займеннікі часта называюць яшчэ «словамі-заменнікамі», «замяняльнікамі», «словамі-ўказальнікамі». Яны, кажучы словамі А. Рэфармацкага, як «запасныя ігракі» ў футболе ці дублёры ў тэатры, выходзяць на поле або на сцэну, калі трэба «вызваліць ад гульні» знамянальнае слова. Дзякуючы замяшчальнай функцыі займеннікі з'яўляюцца адной з найбольш ужывальных часцін мовы, хоць саміх іх у мове нямнога — усяго, як адзначае Б. Плотнікаў, 76. Першае месца сярод найбольш ужывальных слоў, як засведчана ў «Частотным слоўніку беларускай мовы» Н. Мажэйкі і А. Супруна (Мінск, 1976), належыць займенніку *ён*. У ліку іншых самых высокачастотных дваццаці слоў ёсць яшчэ сем займеннікаў: *я, ты, гэты, увесь, той, свой, які*.

Значэнні займеннікаў канкрэтызуюцца толькі ў кантэксце. Узятыя самі па сабе, яны вельмі абстрактныя, таму што заключаюць у сабе толькі агульнае ўказанне на прадметы ці іх уласцівасці. Гэта своеасаблівае значэння займеннікаў уплывае і на нормы іх выкарыстання. Яны пераважна выкарыстоўваюцца ўслед за імёнамі і з'яўляюцца іх эквівалентамі: *У пачатку восені рыбы ў рэках і азёрах харчуюцца асабліва ўзмоцнена. Яны назапашваюць тлушч, які дапаможа ім перажыць зіму ў халоднай вадзе пад лёдам* (В. Вольскі).

Займеннікі ў тэксце не толькі дапамагаюць пазбегнуць таўталогіі, але і выступаюць сродкамі сувязі частак складаназалежнага сказа і самастойных сказаў у тэксце: *Аднойчы ноччу падняўся ў лесе моцны вецер. Ён ледзь не вырваў з зямлі маладую бярозку і моцна перагнуў яе цераз сцежку, якая праходзіла побач* (Р. Ігнаценка).

Абстрактнасць, абагульненасць значэння займеннікаў уплывае на іх спалучальныя магчымасці: яны граматычна не спалучаюцца з азначэннямі, таму тыя

азначэнні, што адносяцца да займеннікаў, заўсёды адасабляюцца: *Першы баравік выклікаў радасць і смех. Буры, здаровы, цвёрды да крамянасці, ён холадам нібы апёк пальцы* (І. Пташнікаў).

У граматычных адносінах займеннікі не вызначаюцца аднастайнасцю: *хто, што, нехта, нешта, хтосьці, штосьці, што-небудзь, хто-небудзь* не маюць катэгорый роду і ліку, родавых адрозненняў не маюць таксама займеннікі *я, ты, мы, вы*, а займеннік *сябе*, акрамя гэтага, — і формы назоўнага склону.

У сказе займеннікі выконваюць розную сінтаксічную функцыю: дзейніка: *Па лясной дарозе толькі што нехта праехаў на санях* (А. Кулакоўскі); выказніка: *Ты доўга думаеш, якім у першым класе твой будзе першы ў жыцці ўрок...* (С. Грахоўскі); азначэння: *На вострым кончыку кожнай шыпулькі ялін звісала цяжкая празрыстая кропля...* (З. Бяспалы); акалічнасці: *Наша краіна — неабсяжны сад. Мы ў ім вырошчваем ічасця дрэўцы* (М. Федзюковіч); дапаўнення: *Пад блакітным небам, пад ласкавым сонцам красаваўся бярозавы гай. Хмары палівалі яго дажджом...* (Л. Прокша).

Іншыя часціны мовы, страчваючы сваё асноўнае значэнне і набываючы агульнае значэнне ўказання на прадмет, прымету ці колькасць, могуць пераходзіць у займеннікі. Гэта з'ява называецца *п р а н а м а л і з а ц ы* я. Са значэннем займеннікаў могуць выступаць:

- колькасны лічэбнік *адзін*: *Адзін чалавек мне некалі гаварыў*;
- парадкавы лічэбнік *другі*: *Адны паехалі дахаты, другія — на экскурсію*;
- прыметнікі і дзеепрыметнікі *цэлы, адзначаны, апошні, наступны, пэўны, падобны*: *За адзначаны перыяд адбыліся шматлікія змены. Цэлы дзень ішоў дождж. Падобныя навіны расхвалявалі сястру.*

Займеннікі могуць пераходзіць у іншыя часціны мовы:

- *усё, усе, усякі, кожны, іншы, сам* — у назоўнікі: *Нараджаецца ўсё на зямлі, нават песні аб небе* (М. Федзюковіч);

- *наш, свой, твой, мой* — у назоўнікі: *Нашы дома*;
- *гэта, той* — у назоўнікі: *І гэта больш за ўсё непакоіла Міхася*;
- *усё* — у прыслоўе: *Дождж усё ідзе. Усё ніжэй апускаліся хмары*;
- *сабе, гэта, якая* — у часціцы: *Мужчына смяецца, а Паўлюк сабе толькі маўчыць. Дзеці — гэта наша будучыня. І народ усё малады, крэпкі. Якая цёплая ноч!*;

- *свой* — у прыметнік: *Я прыйшла на прыём у свой час*;
- *што* ў форме роднага, давальнага склонаў можа пераходзіць у прыслоўе пры выражэнні пытання: *Чаму ты маўчыш?*;

- *што* — у злучнік: *Народ-мастак даўно прыкмеціў, што з бору сонейка ўзышло.*

Паводле граматычнай аформленасці займеннікі неаднародныя. Яны маюць прыметы розных часцін мовы. На аснове суадносін з часцінамі мовы выдзяляюцца: займеннікі-назоўнікі, займеннікі-прыметнікі, займеннікі-лічэбнікі.

Займеннікі-назоўнікі (абагульнена-прадметныя): *я, ты, мы, вы, ён, яна, яно, яны, хто, што, сябе, ніхто, нішто, хто-небудзь, што-небудзь, нехта, нешто, хтосьці, штосьці* і г. д. З назоўнікамі іх збліжае агульнае значэнне прадметнасці, аднолькавыя сінтаксічныя функцыі. Аднак яны, за выключэннем займеннікаў *ён, яна, яно*, не маюць марфалагічна выражанай катэгорыі роду. Не супадае і катэгорыя ліку, так як большасць абагульнена-прадметных займеннікаў гэтай граматычнай катэгорыі не маюць. Ад назоўнікаў абагульнена-прадметныя займеннікі адрозніваюцца і формамі словазмянення (сістэмай склонавых канчаткаў).

Займеннікі-назоўнікі, як правіла, не маюць пры сабе неадасобленых дапасаваных азначэнняў. Азначацца здольны некаторыя займеннікі, але і то абмежавана: асабовыя займеннікі могуць мець пры сабе азначальныя займеннікі *сам, увесь* (я *сам, усе* вы). Суправаджацца займеннікамі могуць пыталныя займеннікі *хто? што? (хто такі?)*, пры займенніках *усё, нешта, штосьці, нічога* могуць ужывацца субстантываваныя прыметнікі: *нешта загадкавае, усё новае, штосьці смачнае, нічога асаблівага*.

Усе займеннікі-назоўнікі, утвораныя ад пыталных *хто? што?*, маюць суадносныя формы для абазначэння адушаўлёных і неадушаўлёных прадметаў: *нехта — нешта, хто-небудзь — што-небудзь, ніхто — нішто*. Пры гэтым размежаванне паміж адушаўлёнасцю і неадушаўлёнасцю ў іх працягваецца ва ўсіх склонах, у той час як для назоўнікаў гэта характэрна толькі ў вінавальным склоне.

Займеннікі-прыметнікі (абагульнена-якасныя): *мой, свой, ваш, наш, гэты, самы, такі, кожны, які, каторы, які-небудзь* і інш. З прыметнікамі іх збліжае тое, што яны ўказваюць на прыметы прадметаў і маюць аналагічныя марфалагічныя і сінтаксічныя асаблівасці: несамастойныя (залежныя) граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону; аднолькавыя формы словазмянення; аднолькавыя сінтаксічныя функцыі.

Абагульнена-якасныя прыметнікі адказваюць на пытанне *які? чый?*; дапасуюцца (акрамя *яго, яе, іх*) да назоўнікаў у формах роду, ліку, склону і па адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці (*мой горад, мая хата, маё жыццё; гэты дзень, гэтыя дні; бачу гэты лес, але гэтага чалавека*); у сказе з'яўляюцца дапасаванымі азначэннямі ці часткай састаўнога іменнага выказніка: *Нерухома стаялі на сваіх месцах толькі махавік і баравік* (М. Вышыньскі). Сшытак на сталі *мой*.

Займеннікі-лічэбнікі (абагульнена-колькасныя): *колькі, столькі, гэтулькі, некалькі*. Займеннік *колькі* можа служыць для сувязі даданай часткі з галоўнай у складаназалежным сказе: *Я не помню дакладна, колькі месяцаў прайшло з дня нашай апошняй сусрэчы*; выражаць запытанне пра колькасць прадметаў: *Колькі чалавек у групе?* Займеннік *столькі* можа ўказваць на колькасць асоб, названую ў папярэдняй частцы выказвання:

У 21 групе было 15 чалавек, **столькі** ж студэнтаў было і ў 22 групе. З такім жа значэннем можа ўжывацца і слова гэтулькі: *Учора на занятках прысутнічала трыццаць чалавек, гэтулькі ж і сёння*. Займеннік некалькі ўказвае на няпэўную колькасць з названай раней: *На экскурсію ў Белавежскую пушчу ездзіла 25 чалавек, некалькі з іх было там ужо не раз*.

Характэрнай асаблівасцю гэтых займеннікаў з'яўляецца тое, што яны не маюць граматычных формаў роду і ліку.

4.1.2 Разрады займеннікаў паводле іх значэння

У адпаведнасці з лексічным значэннем займеннікі традыцыйна падзяляюцца на дзевяць разрадаў: асабовыя, зваротны, прыналежныя, указальныя, азначальныя, пыталныя, адносныя, адмоўныя, няпэўныя.

А с а б о в ы я з а й м е н н і к і выражаюць адносныя асобы да таго, хто гаворыць. Сярод іх вылучаюцца ўласна асабовыя (*я, мы, ты, вы*) і асабова-указальныя (*ён, яна, яно, яны*).

Асабовым займеннікам *я, ты* не ўласціва марфалагічная катэгорыя роду, аднак яна праяўляецца сінтаксічна праз сувязь гэтых займеннікаў з выказнікамі, выражанымі дзеясловамі прошлага часу: *я прыйшоў — я прыйшла, ты прыйшоў — ты прыйшла*, ці з адасобленымі азначэннямі: *ты, заварожаны прыгажосцю; ты, заварожаная прыгажосцю*.

Займеннік *я* ўказвае на першую асобу — на таго, хто гаворыць: *Неўзабаве я апынуўся на участку календулы, якая скінула з сябе ранішнюю расу і стаяла ва ўвесь рост* (І. Карпыза).

Займеннік *ты* можа ўказваць на другую асобу, да якой непасрэдна звяртаецца той, хто гаворыць: *На хісткай цішыні спадманнага настрою ты ўглыб агню зірні ў прыцемках спакою* (Я. Янішчыц). Займеннік *ты* можа набыць абагульнена-асабовае значэнне: *І ты тулішся да кастра, баішся азірнуцца і з надзеяй глядзіш на агонь, можа, ён захаваецца да світання* (А. Асіпенка).

Займеннік *мы* абазначае групу асоб, у якую ўваходзіць і той, хто гаворыць: *І сапраўды, бабёр не ўцякаў, хоць мы былі ўжо блізка каля яго* (У. Ляўданскі). Гэты займеннік можа ўжывацца з абагульнена-асабовым значэннем: *Мы не шукаем бяды, бяда шукае нас* (Прыказка). У публіцыстычнай і навуковай літаратуры *мы* выступае ў значэнні аўтарскага *я*: *Мы ў сваім кароткім выступленні прывядзём толькі некаторыя прыклады*. У гутарковай мове займеннік *мы* можа ўжывацца са значэннем займенніка *ты* для збліжэння суб'яднікаў: *Як мы сябе сёння адчуваем?*

Займеннік *вы* абазначае групу асоб, да якой звяртаюцца з мовай: — *Што вы тут робіце?* — *напусціўся ляснік на хлопцаў* (Л. Арабей). Пры звароце да адной асобы *вы* ўжываецца як форма ветлівасці, служыць сродкам

выражэння павагі да суб'яседніка: *Маладзец вы, Андрэй Пятровіч!* (Я. Колас); можа таксама мець абагульнена-асабовае значэнне: *Ці чулі вы, як шуміць вецер у соснах?* (І. Навуменка).

Асабова-ўказальныя займеннікі ўказваюць на асобу, пра якую гавораць, але якая не ўдзельнічае ў размове, ці на прадмет гаворкі: *Сонца ўзьходзіць над лесам. Яно слізгае па вершалінах дрэў і западае ў прагаліны* (Я. Скрыган).

Асабова-ўказальныя займеннікі маюць формы ўсіх трох родаў і формы адзіночнага і множнага ліку. Формы роду гэтых займеннікаў з'яўляюцца сродкам своеасаблівага дапасавання па сэнсе паміж назоўнікам і займеннікам, які замяняе гэты назоўнік: *Бацькі яшчэ не вярнуліся з поля, дзяўчынка была дома адна. Яна ўсё сядзела са сваёй кнігай.*

Зваротны займеннік *сябе* ўказвае на тое, што аб'ектам дзеяння з'яўляецца сам суб'ект ці асоба, пра якую ідзе гаворка. Асноўная асаблівасць зваротнага займенніка заключаецца ў тым, што ён не мае назоўнага склону, не мае родавых формаў, яму не ўласціва і катэгорыя ліку. Зваротны займеннік у аднолькавай меры адносіцца да ўсіх трох асоб: *Я дала сабе слова, ты даў сабе слова, ён даў сабе слова.* Зваротны займеннік выступае ў сінтаксічнай функцыі дапаўнення: *Я дакараў сябе і дакараю, палёгкі мне ад споведзі няма...* (М. Федзюковіч); зрэдку — акалічнасці: *Дзяўчынка — у вачах начны паўзмрок — вакол сябе не бачыць нічагуткі* (М. Федзюковіч).

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на прыналежнасць прадмета адной з трох асоб. Займеннікі *мой, наш, твой, ваш, свой* граматычна характарызуюцца наяўнасцю формаў роду, ліку, склону. У сказе яны выступаюць у ролі азначэння: *Толькі наша з табою расстанне веснім часам успомняць сады* (М. Федзюковіч). *Ні крыўдай, ні скрухай ліхою, — нічым не параню твой слых* (Я. Янішчыц).

Займеннік *свой* выражае прыналежнасць дзеючай асобе, абазначанай дзейнікам: *я аддаў свой падручнік — ты аддаў свой падручнік — ён аддаў свой падручнік.*

Для абазначэння прыналежнасці прадмета 3-й асобе выкарыстоўваецца асабовы займеннік 3-й асобы ў родным склоне — *яго, яе, іх*: *Пацалунак быў такі лёгкі, што пастушку здалася, нібы кволы ветрык толькі крануўся яго твару* (З. Бядуля).

У сучаснай беларускай мове для ўказання на прыналежнасць трэцяй асобе ўжываюцца таксама словы *ягоны і іхні*: *...Зрываюцца з ягоных вуснаў словы — як пераспелыя ягады* (М. Федзюковіч). *Час ад часу ў вершыню перасвітваюцца каршуны, і ніяк не пасуе ім іхні свет...* (Я. Брыль).

Указальныя займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі*, у пэўным кантэксце *столькі, гэтулькі* ўказваюць на прадметы, прыметы прадметаў ці іх колькасць: *Я памылкова сеў не ў той вагон, не ў той вагон і не на тым паўстанку...* (М. Федзюковіч).

Займеннікі *гэты, той, такі, гэтакі* дапасуюцца да назоўнікаў, з якімі звязаны, у родзе, ліку, склоне. Займеннікі *столькі, гэтулькі* катэгорый ліку і роду не маюць.

Асноўнай умовай, якая забяспечвае пэўнасць значэння ўказальных займеннікаў *той, гэты*, у вуснай мове служыць жэст: *Ідзіце ў той бок*. У пісьмовай мове пэўнасць канкрэтнага значэння гэтых займеннікаў забяспечваецца кантэкстам: займеннік *гэты* ўказвае на блізкі або вядомы прадмет, а *той* — на аддалены прадмет ці такі, які ўжо быў названы: *Самалёт зноў пачаў кружыцца над тым месцам, дзе плыў Мікітка...* (Я. Маўр). *Зелле гэтае расло скрозь паўз платы, яно было такое высокае, што дзеці маглі стаяць у ім, схваўшыся з галавой* (К. Чорны).

Займеннікі *такі, гэтакі* ўказваюць на якасць прадмета, якая мае выдзяляльнае ці ўдакладняльнае значэнне: *Дразды, пераймаючы салаўіныя пералівы, сустракалі ў захапленні раніцу такім адмысловым перасвістам, што звінела ў вушах...* (І. Пташнікаў). *І адкуль, думалася, гэтакая моц, гэтакі трывалы дух жыве ў балотнай травіне?* (В. Кармазаў).

Займеннік *такі* часта выкарыстоўваецца са значэннем найбольшай ступені праяўлення якасці: *Травінка была такая маленькая, такая нязначная, што ніхто нават не пазіраў на яе...* (Я. Колас).

Займеннікі *такі, гэтакі* могуць паказваць на падабенства якасці двух прадметаў: *Вось адна маладая, але вынослівая хваінка не вытрымала першага шчодрога снегу, нахілілася. Паглядзела на яе гэтакая ж маладая ялінка і таксама нахілілася...* (А. Кулакоўскі).

Займеннікі *столькі, гэтулькі* служаць для абазначэння колькасці, тоеснай названай раней: *Пяць чалавек капала бульбу і гэтулькі ж чалавек звозіла буракі з поля. Сёння мы прайшлі дзесяць кіламетраў, столькі плануем прайсці і заўтра*.

А з н а ч а л ь н ы я з а й м е н н і к і ўвесь, усякі, сам, самы, кожны, іншы, любы паказваюць на абагульненую, адцягненую якасць або ўласцівасць прадметаў.

Граматычна азначальныя займеннікі характарызуюцца наяўнасцю формаў роду, ліку і склону.

Займеннік *сам* можа ўказваць на асобу ці прадмет, якія без дапамогі іншых, самастойна ўтвараюць дзеянне: *А пасля я маўчаў. Я маўчаў, анямёўшы...* *І цела само напаўнялася гукамі* (М. Федзюковіч). Гэты займеннік можа ўказваць на асобу, якая асабіста выконвае дзеянне або адчувае яго на сабе: *Сам ён быў партызанскім разведчыкам* (К. Кірэенка). *Сам схадзіў у лес. Нашу настанову трэба перадаць ёй самой*. Займеннік *сам* можа ўжывацца для таго, каб падкрэсліць значнасць, важнасць асобы або прадмета: *Сам дэкан прысутнічаў на сходзе*. Займеннік *сам* у пазіцыі перад назоўнікам ці асабовым займеннікам указвае на асобу ці прадмет, ужо

вядомыя з гутаркі: *Месцамі расціраліся прасторныя даліны рэчак. Самі рэчкі накручастымі завітушкамі вельмі прыгожа вырысоўваліся ў сваіх высокіх беражках* (Я. Колас).

Займеннік *самы* мае выдзяляльна-ўзмацняльнае значэнне, ён указвае на крайнюю мяжу распаўсюджання дзеяння, з'явы ці праяўлення якасці: *Мне хацелася, даўно хацелася прымірыць горад і вёску ў сваёй душы, і гэта была мая самая патаемная і самая душэўная думка* (М. Стральцоў). *Найбольшы стараліся салаўі — іншы з іх высвістаў, шчоўкаў, заліваўся трэлямі пры самай дарозе* (Т. Хадкевіч). У першым прыведзеным сказе займеннік *самая* ў спалучэнні з якасным прыметнікам служыць для ўтварэння вышэйшай ступені параўнання, а ў другім сказе ўжываецца для ўдакладнення месца. Займеннік *самы* ў пазіцыі перад назоўнікамі можа ўказваць на крайнюю ступень якасці: *Яблыкі — самы смак*.

Займеннік *увесь* (*уся, усё, усе*) указвае на прадмет з адценнем паўнаты, зборнасці, цэласнасці: *Шумяць снягі, вятры, дажджы на ўсёй зямной прасторы...* (М. Федзюковіч).

Займеннікі *кожны, любы, усякі* выкарыстоўваюцца для вылучэння прадметаў з аднароднай сукупнасці (*кожны з нас, любы з нас, усякі з нас*): *Ствалы разложыстых дубоў імкнуць увісь. Кожны з іх заканчваецца мудрагеліста перакручанымі галінамі* (Я. Пархута).

Займеннік *ўсякі* мае яшчэ дадатковае значэнне 'розны, разнастайны'; займеннік *любы* — 'усё роўна хто(што)', займеннік *кожны* — 'і той, і другі, і трэці': *У вёсцы ходзяць усякія чуткі. Дзень асенняй цеплыні і бясхмар'я панаваў у прыродзе, навяваючы думы пра вечна маладое жыццё і шчасце ў любую пару года...* (І. Пташнікаў). Звычайна *кожны* дождж пахне пасвойму (Я. Сіпакоў).

Займеннік *іншы* (*інакшы*) паказвае на адрозненне прыметы, якасці прадмета: *У асеннім лесе таксама добра думаецца. Але думкі тут маюць іншую форму: яны яркія, кароткія і хутка змяняюць адна адну* (І. Шамякін).

Некаторыя азначальныя займеннікі могуць мець у сваім складзе памяншальна-ласкальныя суфіксы: *Так кожененькі год і спрачаюцца паміж сабою павучкі* (К. Каліна). *Над саменькаю вадою цягнуўся прыгожы шляк сакаўной зеляніны* (Я. Колас). *А тут, у полі, над саменькай галавой, цененькім званочкам вызвоньваў нешта сваё жаваранак* (А. Рыбак).

Пы т а л ь н ы я з а й м е н н і к і выражаюць імкненне таго, хто гаворыць, высветліць што-небудзь невядомае:

— *хто? што?* служыць для выражэння запытання пра асобу, прадмет: *Хто плыве на небе клінам у асенняй цішыні? І ўзоркам, і далінам хто курлыча з вышыні?* (В. Жуковіч). *А што гэта такое, цішыня?* (Я. Сіпакоў);

— *які? (якая?, якое?, якія?)* выражае запытанне пра прымету: *Якая яна, мая зямля?* (У. Караткевіч);

– чый? (чья?, чыё?, чые?) выражае запытанне пра прыналежнасць: **Чымі** рукамі ствараліся такія скарбы? (А. Мальдзіс);

– каторы? (каторая?, каторае?, каторыя?) выражае запытанне пра парадак прадметаў пры лічэнні: **Каторы** стол прынеслі?

– колькі? выражае запытанне пра колькасць: **Колькі** чалавек сёння адсутнічае?

Займеннікі *хто?* *што?* *колькі?* не маюць граматычных катэгорый роду і ліку, а *які?*, *чый?*, *каторы?* маюць формы роду і ліку.

Займеннікі *хто?* *што?* патрабуюць ад залежнага дзеяслова-выказніка формы адзіночнага ліку: **Хто** прынясе? **Што** адбываецца ў свеце? Калі дзейнік у сказе выражаны пыталым займенікам *хто?*, то выказнік-дзеяслоў ужываецца ў форме мужчынскага роду: **Хто** цябе пакрыўдзіў? Выказнік мае форму ніякага роду пры выражэнні дзейніка няпэўным займенікам *што?*: **Што** дапамагло табе?

Адносныя займеннікі *хто*, *што*, *які*, *каторы*, *чый* служаць для сувязі даданай часткі складаназалежнага сказа з галоўнай часткай. Яны знешне супадаюць з пыталымі займеннікамі і гістарычна паходзяць ад іх, характарызуюцца таксама тымі ж граматычнымі асаблівасцямі, што і пыталыя. У структуры даданай часткі складаназалежнага сказа адносныя займеннікі выступаюць у якасці яго членаў — галоўных і даданых: **Які** госць, такое і частаванне (Прыказка). **Я** прыхліўся спінаю да маладой асінкі і назіраю за дзятлам, **які** ласуецца на бярозыцы салодкім сокам (Р. Ігнаценка). **Вось** тады і дрыжыць-трапечацца лістота. **Цяжка** ёй расстацца з тымі мроямі-казкамі, **якія** баялі ёй уначы туманы (І. Пташнікаў). **Дальні** ўзгорак, на **якім** быў пасеяны авёс, засінеў (Т. Хадкевіч).

Слова *каторы* служаць сінонімам слова *які* і ўжываецца ў беларускай мове даволі рэдка: **Цякла тут з лесу невялічка, травой заросшая крынічка, абодва берагі каторай** лазняк, ракітнік абступалі (Я. Колас).

Адмоўныя займеннікі *ніхто*, *нішто*, *ніякі*, *нічый* указваюць на поўную адсутнасць прадмета як суб'екта ці аб'екта дзеяння, якасці ці прыметы прадмета: **Нічога** цікавейшага на свеце не было тады для мяне, як прыўзняць заслону сінечы і зазірнуць за яе рубяжы (Я. Колас). **У яе няма ніякага** пачуцця меры.

Адмоўныя займеннікі ўтвараюцца ад пыталых пры дапамозе прыстаўкі **ні-**: *які* → *ніякі*, *хто* → *ніхто*, *чый* → *нічый*, *што* → *нішто*. Адмоўныя займеннікі ўжываюцца толькі ў адмоўных сказах, у якіх ужо ёсць словы *нельга*, *няма*, *не*: **Навальніцы ўчора днём ніхто не чакаў** (І. Пташнікаў). **І здаецца, што на свеце нічога больш няма** (І. Пташнікаў). **Нельга нічога** сказаць.

Няпэўныя займеннікі *нехта*, *нешта*, *хто-небудзь*, *абы-што*, *абы-чый*, *абы-які*, *што-небудзь*, *нейкі*, *нечы*, *чый-небудзь*, *які-небудзь*,

некаторы, хтосьці ўказваюць на невядомыя асобы, прадметы, няпэўныя прыметы: **Некаторыя** маладыя дзеўцы пагнуліся пад цяжарам, прыпалі вярышынкамі да самае зямлі... (М. Лынькоў). З кожным лістком у мяне звязана **нешта** дарагое і блізкае сэрцу (Р. Ігнаценка). Сапраўды, ляжыць каля плота **штосьці** кругленькае, зялёнае, паласатае (А. Якімовіч). Было ў той бесклапотнай радасці **нешта** юначае, даверлівае і абнадзейлівае. Спадзявалася ў **нешта** вельмі харошае (І. Мележ). Няпэўныя займеннікі ўтвараюцца ад пыталых пры дапамозе прыставак **не-, абы-** і постфіксаў **-сь, -сьці, -небудзь**: *што* → *нешта*, *каторы* → *некаторы*, *чый* → *абы-чый*, *што* → *абы-што*, *што* → *што-небудзь*, *хто* → *хтось*, *які* → *якісьці*.

Займеннікі з постфіксам **-небудзь** ужываюцца тады, калі гаворка ідзе пра зусім невядомыя як для гаворачага, так і для іншых асобу ці прадмет: *Заставалася адна надзея, што ўбачыць і пачуе хлопчыка што-небудзь у полі* (Я. Маўр). *Хочацца што-небудзь прытомніць, пазнаць, паглядзець* (Я. Скрыган).

У займенніках з прыстаўкай **абы-** няпэўнасць нярэдка спалучаецца з адмоўнай характарыстыкай гэтай асобы ці прадмета: *Хто з нас абы-чаго не плёў, у што і сам не вельмі верыў?* (С. Грахоўскі).

Для няпэўных займеннікаў уласцівы тыя ж граматычныя асаблівасці, што і для пыталых: *нехта, нешта, хто-небудзь, абы-што, абы-хто, што-небудзь, хтосьці, штосьці* не маюць формаў роду і ліку; *нейкі, чый-небудзь, некаторы, нечы, які-небудзь, абы-чый, абы-які* маюць формы роду і ліку.

Да няпэўных адносяцца складаныя займеннікі *той-сёй, сякі-такі, хто-нішто, што-нішто*, утвораныя ў выніку аб'яднання ў адно слова пыталых і адмоўнага займенніка ці ўказальнага займенніка і слова *сёй, сёе, сякі*: *Хто-нішто развязаў рюкзак, каб падсілкавацца* (У. Шахавец). *І хоць дзядуля ўжо старэнькі і слабы, але з лесам яшчэ не расстаецца, тое-сёе робіць у ім* (Р. Ігнаценка).

Са значэннем няпэўных займеннікаў могуць ужывацца пыталыя займеннікі, калі яны не выражаюць пытання: *Нішто жывое не траціць цяпер дарэмна гэтых апошніх залатых дзянькоў. Хто назапашвае на зіму кармы, хто спяшаецца цёплае жыллё ўладкаваць, хто проста жыруе, набіраецца сілы* (Р. Ігнаценка).

4.2.1 Скланенне займеннікаў

Асабовыя займеннікі *я, мы, ты, вы* пры скланенні маюць суплетыўныя асновы ва ўскосных склонах. Займеннікі *мы, вы* ў родным, вінавальным і месным склонах маюць канчатак *-ас*. У творным склоне адзіночнага ліку займеннікі *я, ты* маюць варыянтныя канчаткі: *мной (мною), табой (табою)*. Будзеш ляжаць і як не спяваць ад усведамлення, што, нарэшце, не размінулася з **табою** шчасце і падпільнавала вось тут, на далёкім ад бойкіх дарог лузе (Я. Сіпакоў).

Асабова-ўказальныя займеннікі *ён, яно, яна, яны* ва ўскосных склонах таксама маюць суплетыўныя асновы. Ва ўсіх ускосных склонах вылучаецца аснова *[j-]*: *[j-a]го, [j-a]му; [j-i]м, [j-i]х; [j-a]е, [j-o]й*. Займенніку *яна* ў форме творнага склону ўласцівы варыянтныя канчаткі: *ёй, ёю*. Спыняўся, уражаны адкрыццём: колькі той зёлкі, а мае свой кубелец і накрыўку для яго, а пад **ёю**, як у скрыні мука, пылок... (А. Кудравец).

Зваротны займеннік *сябе* не мае формы назоўнага склону і скланяецца аналагічна займенніку *ты*. У творным склоне адзіночнага ліку гэты займеннік мае варыянтныя канчаткі: *сабой (сабою)*. А гэта проста радасць. Радасць чалавека, якому ўсё ж сяды-тады не шкодзіць пабыць толькі сам-насам з **сабою** (Я. Сіпакоў).

Займеннікі ўказальныя (*гэты, той, такі*), прыналежныя (*мой, твой, свой, наш, ваш*), азначальныя (*кожны, іншы, усякі*), пыталныя і адносныя (*які, каторы*) і ўтвораныя ад іх адмоўныя і няпэўныя займеннікі скланяюцца, як прыметнікі з цвёрдай, мяккай ці з асновай на *г, к, х*.

Займеннік жаночага роду адзіночнага ліку *гэта* ў назоўным і вінавальным склонах мае паралельна з формай *гэта, гэту* менш ужывальныя формы *гэтая, гэтую*: *І часам, нібы для таго, каб падслухаць гэту* неўгамаваную балбатню, садзіліся на самую вяршыню лясныя пляткаркі-сарокі... (М. Паслядовіч). Вельмі прыемна бывае, калі ў **гэтую** дзіч з маляўнічай дарожкай урэжацца раптам клін палавеючага духмянага жыта (Я. Брыль). У ніякім родзе побач з формай *гэта* сустракаецца *гэтае*: **Гэта** буханне на далёкай адлегласці будзіла лясы, прыдаючы агульнаму настрою Палесся асаблівыя тоны (Я. Колас). Я гляджу цяпер, як **гэтае** выцерабленае балота лягло далёка роўным галам сенажаці (Я. Скрыган).

У мастацкіх творах побач з формай роднага склону адзіночнага ліку *той, гэтай, такой* сустракаецца форма *тое (тае), гэтае, такое*: Я помню і люблю яго з **тае** пары, як пачаў помніць сябе (У. Баркоў). У творным

склоне адзіночнага ліку займеннікам жаночага роду *гэта, тая, такая* ўласцівы варыянтныя канчаткі: *гэтай — гэтаю, той — тою, такой — такою*. *Назаўтра ён яшчэ раз абышоў і абгледзеў усё навокал, пасля гэтага сабраўся і тою ж самаю дарогаю пайшоў назад...* (А. Жук).

Прыналежныя займеннікі жаночага роду *мая, твая, свая, наша, ваша* ў родным склоне побач з асноўнай формай *маёй, тваёй, сваёй, нашай* маюць менш пашыраныя формы *мае, твае, свае, нашае, вашае*: *Пад полудзень Мурза прыбег да **нашай** вышкі з сумкаю ў зубах* (А. Пальчэўскі). *Было дзяцей блізу **нашае** хаты шасцёра-сямёра, прычым больш-менш аднаго ўзросту* (У. Дубоўка). Гэтыя займеннікі ў вінавальным склоне маюць паралельна з формамі *нашу, вашу, наша, ваша, нашы, вашы* менш пашыраныя формы *нашу, вашу, нашае, вашае, нашыя, вашыя*: *Словам, на **нашу** долю дасталося шмат мясцін, дзе ўжо не было як спадзявацца, што лес вырасце сам сабою, трэба было яго саджаць* (У. Баркоў).

Займеннікі жаночага роду ў творным склоне маюць варыянтныя канчаткі: *сваёй — сваёю, нашай — нашаю, тваёй — тваёю*. *Праходзяць дні, ідуць **сваёю** чарадою зімы і леты з іх халадамі і спякотамі, з іх бурамі і навальніцамі, а яны спакойныя, як чалавек...* (Я. Колас). *Заўтра нам у школу... Развітацца трэба з тымі, з кім гулялі летняю парой: з нашым шумным лесам, з нашым сінім небам, з **нашаю** блакітнаю быстраю ракой* (П. Глебка).

Трэба адрозніваць скланенне азначальных займеннікаў *самы, сам*: *самы* скланяецца, як прыметнік з цвёрдай асновай, прычым націск захоўваецца на аснове (Р. *самага*, Д. *самаму*, Т. *самым*), а *сам* скланяецца падобна прыметнікам з асновай на *г, к, х* (націск на канчатку): Р. *самога*, Д. *самому*, Т. *самім*.

Пытальныя і адносныя займеннікі *хто, што*, няпэўныя займеннікі *нехта, нешта* і адмоўныя займеннікі *ніхто, нішто* скланяюцца, як указальны займеннік *той*. Гэтыя займеннікі маюць суплетыўныя асновы.

Няпэўныя займеннікі *хтосьці, штосьці, якімсьці, хто-небудзь, чый-небудзь, абы-хто, абы-што, абы-які* скланяюцца, як адпаведныя пытальныя займеннікі *хто, што, які, чый*.

Няпэўныя займеннікі *сёй-той, такі-сякі* скланяюцца, як указальныя займеннікі, а няпэўныя займеннікі *хто-ніхто, што-нішто, які-ніякі, чый-нічый* — як адпаведныя пытальна-адносныя і адмоўныя. Пры скланенні змяняюцца абедзве часткі.

4.2.2 Правапіс займеннікаў

Займеннікі пішуцца разам, асобна і праз злучок:

1. У адмоўных і няпэўных займенніках прыстаўкі **ні-, не-** пішуцца разам: *ніхто, нішто, ніякі, нічый; нешта, нехта, нейкі, нечы*.

2. У няпэўных займенніках прыстаўка **абы-** і постфікс **-небудзь** пішуцца праз злучок: *абы-хто, абы-які, што-небудзь, чый-небудзь*.

3. Калі пры адмоўных і няпэўных займенніках ва ўскосных склонах ёсць прыназоўнікі, то тады **ні-, абы-** пішуцца асобна, у тры словы: *нікога — ні ў кога, абы-каго — абы ў каго, нічым — ні з чым не параўнаць, нікім — ні з кім не паспелі перагаварыць*. Прыназоўнік без ставіцца перад адмоўнымі займеннікамі і пішацца з імі асобна: *без ніякіх умоў, без нічыйёй дапамогі*.

4. У няпэўных займенніках постфікс **-сьці(-сь)** пішацца разам: *штосьці, якісьці, чыйсьці*.

5. У спалучэннях *не хто іншы, як; не што іншае, як не* пішацца асобна ад займенніка. Такія спалучэнні ўжываюцца ў сказах, у якіх няма другога адмоўя, і выконваюць ролю ўзмацняльных часціц (*толькі, іменна*), таму членамі сказа не з'яўляюцца: *Дапаможа не хто іншы, як сястра*.

У спалучэннях *ніхто іншы, нішто іншае ні* пішацца разам з займеннікам. Спалучэнні *ніхто іншы, нішто іншае* ўжываюцца ў адмоўных сказах, дзе перад выказнікам стаіць часціца **не**: *Ніхто іншы не мог прыйсці. Нішто іншае мяне зараз не цікавіць*. У падобных сказах займеннікі *ніхто, нішто* выконваюць ролю дзейніка (ці дапаўнення пры ўжыванні ва ўскосных склонах), а *іншы, іншае* — ролю азначэння: *Нікім іншым яго не заменіш*.

6. Складаныя няпэўныя займеннікі пішуцца праз злучок: *хто-ніхто, што-нішто, які-ніякі, той-сёй, сёе-тое, сякі-такі*. У двары на лавачках сядзелі жанчыны, мужчыны сумавалі побач з імі: *курылі, нізка ўгнуўшы плечы, пыхкаючы дымам сабе ў кулак — той-сёй быў без кашулі, у майцы* (М. Стральцоў). *Таму-сяму, як і дзядзька Ігнат, я навучыўся ў вёсцы* (М. Стральцоў).

Марфалагічны разбор займеннікаў

1. Пачатковая форма (назоўны склон адзіночнага ліку). 2. Разрад паводле суадносін з іншымі часціцамі мовы: займеннік-назоўнік, займеннік-прыметнік, займеннік-лічэбнік. 3. Разрад паводле значэння. 4. Род, лік (калі яны ёсць), склон. 5. Сінтаксічная функцыя ў сказе.

У з о р. *Кожны дзень лес адкрываў позірку, слыху штосьці новае* (І. Навуменка).

Кожны — займеннік, пачатковая форма *кожны*, займеннік-прыметнік, азначальны, адзіночнага ліку, мужчынскага роду, назоўнага склону, у сказе выконвае функцыю дапасаванага азначэння.

Штосьці — займеннік, пачатковая форма *штосьці*, займеннік-назоўнік, няпэўны, вінавальнага склону, у сказе выконвае функцыю дапаўнення.

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЭЛ

Тэма 1.1

НАЗОЎНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Заданне 1. Размяркуйце назоўнікі па групах і выпішыце іх у такім парадку: а) назвы асоб; б) назвы жывых істот; в) назвы рэчаў; г) назвы з’яў прыроды; д) назвы з’яў грамадскага жыцця; е) назвы ўласцівасцей і якасцей; ж) назвы дзеянняў і стану.

Мастак, пчала, імжа, дарвінізм, ад’езд, даярка, зеляніна, рэвалюцыя, акунь, настаўнік, гуманізацыя, кок, рэжысёр, падушка, інфузорыя, навальніца, світанне, лыжка, з’езд, электрык, шафа, студэнт, гром, канапа, капіталізм, шапка, каланіялізм, канкурэнцыя, цунамі, пілот, арол, зацьменне, злосць, чырвань, малацьба, кветка, пажаданне, інструктар, кемлівасць, разьба, цеплыня.

Заданне 2. Выпішыце канкрэтныя і абстрактныя назоўнікі.

Народная мудрасць гаворыць, што чалавек, які дзе-небудзь пасадзіў дрэўца, ніколі не пакіне думкамі той мясціны, дзе пасадзіў яго. Ён як бы пакідае там часцінку свайго сэрца, сваёй любові. Мы ведаем, што ў многіх краінах свету бытуе звычай: прасіць дарагога госця пасадзіць на памяць дрэўца. Госць паедзе, а дрэўца застанецца, і разам з ім застанецца ўпэўненасць, што чалавек не зробіць шкоды той зямлі, дзе расце яго дрэўца. Дрэвы і кветкі садзяцца ў час урачыстасцей, пры нараджэнні чалавека, у дні вясялляў, у знак дружбы (*К. Кірэнка*).

Заданне 3. Вызначце лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў: а) канкрэтны; б) абстрактны; в) рэчыўны; г) зборны.

Дрэва, розум, вадарод, крэсла, дрожджы, паркаль, шчаўе, кароль, яблык, кансервы, лён, цярпенне, шоўк, дажынкi, крылле, выдра, ламачча, узгорак, банкір, лісце, сталь, птаства, кісларод, падручнік, малако, абставіны, валідол, адведзіны, азот, ельнік, смятана, каханне, збожжа, апілкі, мазь.

Заданне 4. Знайдзіце ў кожным радку назоўнік, які не з’яўляецца зборным.

1. Ельнік, рабіннік, лішайнік, сасоннік.
2. Прафесура, апаратура, кубатура, макулатура.

3. Хадайніцтва, студэнцтва, настаўніцтва, дваранства.
4. Смецце, куп'ё, вецце, багацце.
5. Статак, дзятва, малеча, люд.

Заданне 5. Знайдзіце зборныя назоўнікі, адзначце іх словаўтваральныя афіксы.

1. Ганначка ўбачыла дзятву, што спяшалася насустрач (*В. Гарбук*).
2. На вузенькай сцяжынцы, што вілася між куп'я па хмызняку, сядзеў велічынёй з добрага сабаку светла-буры звер (*У. Ляўданскі*). 3. Калі адукаваны салоўка спяваў апоўначы ў бярэзніку, дык не то што блізкія істоты, але і далёкія зоркі ў небе слухалі з прыемнасцю і пераміргваліся ад дзіва паміж сабой... (*З. Бядуля*). 4. Луг не роўны і не гладкі, ён перарэзаны старыцамі-раўчакамі, канавамі, берагі якіх зараслі лазняком, на ўзгорках стаяць дубы, у зарэчнай далечы сінее лес, злева з-за хмызнякоў выглядаюць стрэхі хат (*І. Шамякін*). 5. Сонныя птушкі неспакойна, незадаволена трапыхалі крыллем у макушках сярод нявіднага ў чарноце вецця (*М. Гарэцкі*). 6. Хутка птушаняты ўвабраліся ў пер'е (*Я. Зазека*). 7. Калі галіны ліпы пакрываліся залацістым колерам, то сюды зліталіся пчолы і гулі ў лістоце аж да самага вечара (*Я. Пархута*). 8. Дарога вілася паміж высокіх стройных соснаў, дубоў, на якіх і зімой трымцела чырвонае, быццам падпаленае, лісце (*М. Даніленка*). 9. Старыя шпакі, відаць, практыкавалі маладых у лятанні, каб умацаваць іх крылле перад дарогай у вырай (*Я. Колас*). 10. На невялічкай прагаліне сярод ельніку стаяла прыгожая асіна (*Я. Зазека*). 11. Калі прайсці крокаў дзвесце паўз бераг, можна было б знайсці такія «аўтографы» ўсяго ляснога жыхарства (*М. Чарняўскі*).

Заданне 6. Знайдзіце памылкі, звязаныя з ужываннем зборных назоўнікаў. Выпраўце іх.

1. Лёгкі ветрык гуляе ў лісцях дрэў. 2. Дол пад дубам нібыта ўсыпаны дробнымі камянямі. 3. На трапяткіх бялюткіх крыллях ляцяць удаль мае гады. 4. А калі ўдараць тугія сонечныя праменні, зноў сцяблінка нальецца цёмна-зялёным сокам (*Л. Каўкевіч*). 5. І раптам я ўбачыў: вышэй за ўсе дрэвы ўзносіліся над светам не дужа густая, але магутная верхавіна і некалькі велізарных, як бярвенні, галін (*У. Караткевіч*). 6. Ад шолаху спелых пшанічных калоссяў, ад шэлесту лісцяў узмежных ігруш музычнае водгулле ў песню ўлілося (*Я. Купала*). 7. Вёска дрэмле ў лянiвых праменнях сонца, пустая, разамлелая (*У. Караткевіч*). 8. Ёсць тужлівая праўда, што сутулімся, горбімся мы ад каменяў, якія, бывае, не на спінах, а ў сэрцы нясём (*М. Федзюковіч*).

Заданне 7. Утварыце формы множнага ліку і формы зборнасці ад слоў *волас, камень, колас, пяро, карань, бервяно, ліст, брус*.

Заданне 8. Вызначце, да адушаўлёных ці неадушаўлёных адносяцца назоўнікі, і назавіце, што яны абазначаюць.

Амёба, ферзь, персанаж, мінулае, робат, ягня, вірус, атрад, пешка, лес, слімак, скрыжаванне, дамавік, мухамор, тапелец, аб'яднанне, народ, авадзень, аднавясковец, дуб, бактэрыя, спекулянт, натоўп, клоўн, лясун, камп'ютар, прывід, табун, карп (*назва травы*).

Заданне 9. Выпішыце адушаўлёныя назоўнікі.

Паляк, статак, нарцыс, валет, спартсмен, лялька, авечка, клён, русалка, дызайнер, гном, пантэра, бяроза, гара, чыпаліна, повар, глобус, абрыкос, клунак, вучнёўства, моладзь, анёл.

Заданне 10. Утварыце словазлучэнні і запішыце іх. Падкрэсліце адушаўлёныя назоўнікі, назавіце іх граматычныя прыметы.

Бачыць (*хлопцы, дрэвы, зубры, баравікі*); дзякаваць (*сябры, кветкі, бацькі, настаўнікі*); думаць (*родныя, сустрэчы, аднавяскоўцы, героі*); разважаць (*заданні, укладальнікі, старанні, аўтары*).

Заданне 11. Выпішыце з тэсту агульныя і ўласныя назоўнікі. Уласныя назоўнікі згрупуйце паводле лексічнага значэння: а) імёны; б) прозвішчы; в) геаграфічныя назвы і інш.

Сталіца Беларусі — самы вялікі з яе гарадоў. Найбольш ранні ўспамін пра яго — радкі са «Слова пра паход Ігаравы»: «На Нямізе снапы сцелюць галовамі, малоцяць цапамі харалужнымі, на таку жыццё кладуць, веюць душу ад цела...»

Тыя крывавыя берагі Нямігі даўно забраныя ў падземную трубу. Самае старое, што засталася ад гісторыі горада, яго змененая назва: Менск, Менск — Мінск. На жаль, у гады вайны наша сталіца была амаль цалкам знішчана.

Мінск вельмі хутка забудоваўся. Згадаем, што месца расстрэлу паўстанцаў 1863—1864 гадоў некалі знаходзілася за горадам, а сёння гэта раён Галоўнага паштампа.

Ад даўніны ў горадзе захаваліся некаторыя назвы. Адны з іх арыентуюць у геаграфіі сталіцы, паказваюць напрамак — Лагойскі тракт, Ракаўская шаша, Старабарысаўскі тракт, Прывакзальная плошча. Вуліца Няміга ляжыць

у тым самым кірунку, што і летапісная рэчка. Захаваліся вуліцы, якія ўказваюць на размяшчэнне пэўных аб'ектаў. На Шпалернай і праўда стаіць шпалерная фабрыка, на Парніковай — парнікі, на Акадэмічнай — карпусы Акадэміі навук. Вуліца Батанічная ляжыць пры батанічным садзе, а Аэрадромная — пры старым аэрапорце. Дзякуючы фундатарам і дойлідам атрымалі свае назвы некаторыя пабудовы. Гэта тычыць Дома масонаў, збудаванага ў 1816 годзе масонскай ложай «Чырвоная паходня». Мінскі астрог, узведзены ў 1825 годзе, дагэтуль называюць Пішчалаўскім замкам па імені дойліда Пішчалы. Сюды можна аднесці і касцёл, які ў народзе завуць Чырвоным. Ініцыятарамі і фундатарамі яго пабудовы былі слупкі шляхціц Эдвард Вайніловіч і яго жонка Алімпіяда. На іх грошы ў 1910 годзе ўзвялі храм у гонар святых Сымона і Алены як помнік заўчасна памерлым дзецям Вайніловічаў. Адсюль і назва — касцёл святых Сымона і Алены («*Роднае слова*»).

Заданне 12. Складзіце сказы, у якіх бы прапанаваныя назоўнікі выступалі то як агульныя, то як уласныя.

Акадэмія, колас, танк, арол, дынама, шарык, бярозка, верабей, чарнобыль, полымя, вера, крыніца, кулон.

Заданне 13. Выпішыце са сказаў рэчыўныя назоўнікі, вызначце іх лексічныя і граматычныя асаблівасці.

1. Толькі некалькі людзей бязгучна і млява цягнуцца па пірсе, адганяючы з брандспойтаў гэты дым, гэты пыл, гэты сухі туман (*У. Караткевіч*). 2. Кірыла ўпершыню чуе такое. Быццам вада бяжыць па звонкай металічнай трубе (*І. Шамякін*). 3. Баляванне было вялікае. Шампанскае лілося як рака (*М. Гарэцкі*). 4. Ён марыў аб няздзейсненым, аб тым, чаго не будзе, аб жыцці, што споўнена віруючым токам крыві (*У. Караткевіч*). 5. Не сказаць, каб вялікія ласункі былі з чэрствага хлеба, але еў яго Міколка з вялікай ахвотай, толькі пугаўка-нос пабліскваў ад вялікага задавальнення (*М. Лынькоў*). 6. Бацька яшчэ раскажа і пра нафту, якую таксама паляць на паравозе. Бацька раскажа і пра мазут, дзе і як яго здабываюць (*М. Лынькоў*). 7. Сінічак вабіў хлеўчык, у якім яны начавалі, і лустачка хлеба, якой яны ў любую хвіліну маглі падсілкавацца (*З. Бяспалы*). 8. Часам сярод лесу трапляюцца лапікі дробненькага, нібыта прасяянага праз сіта, сівавата-белага пяску (*З. Бяспалы*). 9. На Купалле хлопцы і дзяўчаты спраўляюць рытуальнае купанне ў рэках, вадаёмах, таму што вада ў гэтую ноч валодае магутнай гаючай, жыватворнай, жыццёвай і пладаноснай сілай (*Л. Касцюкавец*). 10. Яны віншавалі гаспадароў і членаў іх сямей са святам, спявалі ім валачобныя песні і атрымлівалі за гэта плату варанымі фарбаванымі ці сырымі яйкамі, спецыяльна да свята спечаным пшанічным караваем, салам і іншымі харчамі (*С. Мыцько*).

Заданне 14. Раскрыце семантыку назоўнікаў, назавіце граматычныя катэгорыі, акрэсліце сінтаксічную функцыю.

1. Верасень лічыцца па календары першым месяцам восені.

Сады і лясы змяняюць паступова сваю летнюю зялёную вопратку на асенняе ўбранне. Лісце на дрэвах пачынае жаўцець, набываючы розныя колеры і адценні. Сярод цёмных лапак ялін і сосен зіхаціць залатое лісце бяроз, ліп, клёнаў, вольхі, арэшніку (*В. Вольскі*).

2. Вяскою дзятлы часта ласуюцца бярозавым сокам. Гэта свавольства птушак натуралісты называюць вясновым кальцаваннем бяроз, прыпісваючы дзятлам шкоду.

Амаль усе птушкі маюць свой голас, і вясною хто як можа вясну прыгажуню славіць. І дзятлы сваім барабанным пошчакам не апошнюю ролю адыгрываюць у гэтым веснавым канцэрце! (*Р. Ігнаценка*)

3. Закукавала зязюля, смалою-жывіцай, карою запахлі хвоі ў цёмным бары. Маладыя шышкі на елках пачырванелі, заіскрыліся. Вясельны іскрынкі ўпалі ў траву, падскочыла ад радасці трава, а ў траве засіnelі, зачырванелі, заружавелі краскі (*А. Бялевіч*).

4. Мусіць, няма на свеце найлепшай асалоды, чым тая, якую дорыць душы чалавека песенны перадвечэрні час. Захоплены галасамі птушынай сімфоніі, я зусім забыўся, што знаходжуся на рацэ, што ў мяне ў руках вуды, што я з'явіўся сюды не як збіральнік птушыных мелодый, а як просты рыбак. Прыхінуўся спінаю да ствала сасны, слухаў і не мог зварухнуцца, баючыся збіць з рытму хоць аднаго крылатага спевака (*К. Кірэнка*).

Заданне 15. Вызначце, якой часцінай мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы і як яны ўтварыліся.

1. Скажа нехта **«добрае раніцы»** ў адным канцы вуліцы, а ў другім жанчыны адсоўваюць на вокнах фіранкі, каб зірнуць, хто гэта ўстаў раней за іх (*Я. Сіпакоў*). 2. **Вучоныя** лічаць, што чалавек на тэрыторыі Беларусі мог жыць ужо каля трохсот гадоў назад (*Г. Штыхава*). 3. Усядзеца сініца на тонкую галінку, абвясціць **«віць-віць-віць»** усім іншым птушкам і жывым істотам, памаўчыць крыху, адляціць зноў і паўтарае сваю кароценькую фразу (*Л. Кацкевіч*). 4. **Смелага** куля баіцца. 5. Ёсць у **кожнага** свой незабыўны, абжыты куток (*Ю. Свірка*). 6. **Абцяганага** тры гады чакаюць. 6. **Усё** нібы змянілася: рунь пагусцела, стала больш красак на ўзлеску, а дальні ўзгорак, на якім быў пасеяны авёс, засінеў, нібы хто пафарбаваў яго (*Т. Хадкевіч*). 7. Гучнае **«ўра»** пракацілася над заснежанымі палямі (*М. Лынькоў*). 8. **Перажытае** адбілася і на яе характары, і на дачасна састарэлым, хваравітым твары (*Т. Хадкевіч*). 9. **Вартавыя** абьякава зірнулі на хлапчука (*Я. Маўр*). 10. Цэлае лета пад гэта **«тук-тук»** бацькоўскай сякеры я засынаў увечары і прачынаўся ўранні (*В. Быкаў*).

Заданне 16. Прачытайце ўрывак з паэмы Якуба Коласа «Новая зямля». Выпішыце асобна назоўнікі, якія абазначаюць: а) жывыя істоты; б) прадметы, рэчы; в) прыродныя з’явы; г) абстрактныя паняцці.

Дзень быў святы. Яшчэ ад рання
Блінцы пякліся на сняданне,
І ўжо пры печы з чапялою
Стаяла маці... Пад рукою
Таўкліся дзеці, заміналі
Або смяяліся, спявалі.
Услон заняў сваё ўжо места,
На ім стаяла дзежка цеста,
І апалонік то і дзела
Па дзежцы боўтаў жвава, смела
І кідаў цеста ў скавародкі.
Давала піск яно кароткі,
Львочыся з шумам на патэльні,
І ў жар стаўлялася пякельны;
І там з яго ўжо ўвачавідкі
Пякліся гладзенькія пліткі
Блінцоў, спаднізу наздраватых,
Угору пышна, пухла ўзнятых,
І ўжо адтуль рукою маткі
На ўслон шпурляліся аладкі,
А дзеці іх даўно сачылі
І на ляту блінцы лавілі,
Заядла мазалі іх здорам.

Тэма 1.2
КАТЭГОРЫІ РОДУ І ЛІКУ НАЗОЎНІКАЎ

Заданне 1. Вызначце род назоўнікаў. Падбярыце да іх залежныя прыметнікі і запішыце ўтвораныя словазлучэнні.

Цемень, жаль, маэстра, дроб, каніфоль, рукапіс, Кіліманджара, стэп, сірата, камюніке, палын, шампунь, фальш, ціхоня, рэха, Хакайда, задавака, жабо, мадам, пачак, зебу, Лімбапо, пенснэ, запалка, абжора, цемя, вінегрэт, аташэ, мадэмуазэль.

Заданне 2. Вызначце род складанаскарочаных слоў.

ЭліМБел, ВНУ, ААН, ДАІ, загс, гарана, педкаледж, ЛІМ, АТС, ПТВ, медпункт, СНД, НАН, насценгазета, КДБ, БелТА, ЦУМ, ТБМ, лягас, хімфак, БТ, мясцкам, МАЗ, ЖЭС, ЦЭЦ, прафкам, ЦВК.

Заданне 3. Запішыце назоўнікі ў множным ліку. Выдзеліце канчаткі.

Пехацінец, лаза, вёска, бераг, войска, гай, чырвонаармеец, авадзень, гняздо, селянін, сумненне, дроб, мядзведзь, верабей, матыў, гук, памкненне, лінія, вядро, мяжа, стрэл, лісіца, дзень, заклік, вучань, хвіліна, камень, грамадзянін, мінчанін.

Заданне 4. Падзяліце словы на тры групы: 1) назоўнікі з формамі адзіночнага і множнага ліку; 2) назоўнікі з формамі толькі адзіночнага ліку; 3) назоўнікі з формамі толькі множнага ліку.

Орша, дакумент, канікулы, Егіпет, кава, выбары, смецце, рыс, натхненне, радасць, песня, ягня, звар'ё, духі, Украіна, старшыня, плакса, роздум, зажынкi, май, паведамленні, зямля, чарніла, крупы, абсяг, паводзіны, розгі, цацкі, суніцы, хованкі, шахматы, каменне.

Заданне 5. Запішыце беларускія адпаведнікі да прапанаваных слоў. Параўнайце формы ліку назоўнікаў у рускай і беларускай мовах.

Клюква, черніка, брусніка, земляніка, голубіка, лекарство, калітка, клубніка, насмешка, грудзь, двойня, дзверь.

Заданне 6. Перакладзіце назоўнікі на беларускую мову і вызначце іх род.

Поросёнок, зал, тополь, яблоко, кость, конфета, салат, пар, пион, теленок, бровь, тишь, манжет, летопись, коромысло, кадрили, жираф, кафель, простор, цыплёнок, банка, пол, источник, прибыль, бельё, вилка, мнение, большинство, накипь.

Заданне 7. Пастаўце наступныя назоўнікі ў форме адзіночнага ліку. Вызначце іх род.

Балеткі, бакенбарды, буцы, боты, каракулі, колікі, макасіны, агаткі, чаравікі, галёшы, туфлі, тапачкі, панчохі, сандалеты, басаножкі, субпрадукты, хадулі, хадункі, лейцы, лейкацыты, банкноты, літаўры, сцёблы, кеглі, кліпсы, клёцкі, колікі, катакомбы, караняплоды, перыпетты, лычкі.

Заданне 8. Вызначце род наступных назоўнікаў.

Плакса, гарэза, пані, танга, Мехіка, Катрын, міс, Янцзы, Крупеня, какаду, Лімпапо, Свіцязь, Дэлі, кіmano, Кракатау, канферансье, кенгуру, алоэ, Дзюма, полымя, Пэдра, вымя, качаня, брыво, старшыня, Амстэрдам, лэдзі, качаня, Байкал, Тбілісі, Антонія, галіфэ, Свіслач, Ашмяны, Кутаісі, Місісіпі, Туапсэ , сакратар Марфа Іванаўна.

Заданне 9. Знайдзіце словазлучэнні з граматычнымі памылкамі і запішыце іх правільна.

Мядовы квецень, чырвоныя чарніла, смачны яблык, твая каромысел, вялікі жырафа, гэтакі цуд, пурпуровы ветразь, свая рукапіс, грэчневая крупа, вялікі пачак, моцная боль, горкі палын, пафарбаваныя дзверы, першы сажань, залатая медаль, густая пыл, незабыўная ростань, спелыя калоссі.

Заданне 10. Запішыце словазлучэнні ў левы слупок, а ў правы — іх пераклад на беларускую мову; вызначце род і лік назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Отремонтированная комната, долгожданный покой, белая ромашка, быть в отчаяние, потерянная туфля, наливная земляника, вечерние сумерки, его поведение, постоянные хлопоты, сочная черника, уроки рисования, старинная рукопись, красное яблоко, лёгкая изморозь, золотая медаль, качественный шампунь, деревянный пол, живительный родник.

Заданне 11. З пункту гледжання граматычнай катэгорыі роду знайдзіце пяце лішняе.

1. Гну, кенгуру, какаду, івасі, шымпанзэ.
2. Плакса, задзіра, ваяка, праныра, злока.
3. Няўмека, ліхачка, чысцюля, непакора, непаседа.
4. Дэлі, Мекка, Тбілісі, Токія, Перу.
5. Красуня, гаспадыня, прыгажуня, піскля, мямля.

Заданне 12. З пункту гледжання граматычнай катэгорыі ліку знайдзіце пяце лішняе.

1. Сумненне, газа, паркаль, кмін, чай.
2. Імяніны, дажынкi, акулеры, нажныцы, буцы.
3. Канікулы, боты, блізняты, сані, граблі.
4. Духі, погляды, лыжы, кліпсы, туфлі.
5. Аксесуары, шахматы, прыцемкі, паводзіны, дрожджы.

Заданне 13. Да назоўнікаў мужчынскага роду падбярыце назоўнікі жаночага роду. Знайдзіце назоўнікі, якія не маюць адпаведных форм.

Трактарыст, рэжысёр, бухгалтар, электрык, артылерыст, вадавоз, баранавічанін, салавей, вучань, медаліст, выдатнік, шатландзец, гарэзнік, гаспадар, гусак, даяр, будаўнік, песіміст, дзядзечка, дзядуля, дырэктар, сакратар, касір, воран, кандытар, доктар, лётчык, гімнаст, гуманіст.

Заданне 14. Спішыце сказы, падкрэсліце назоўнікі, род якіх не супадае з родам адпаведных назоўнікаў у рускай мове. У дужках адзначце іх род.

1. У целе — дзіўная лёгкасць, быццам яно страціла вагу (*І. Шамякін*).
2. Дзіўна не пасавала да гэтага жалобнага адзення белая-белая марля, якой была абвязана Вікіна шыя, і прыгожыя, непатрэбныя ў такі час валасы, якія, здавалася, ажно ззялі ўрачыстым святлом (*І. Шамякін*).
3. Яму здавалася, што ізноў адраджаецца да жыцця... (*М. Гарэцкі*).
4. З бакоў заплавалі няясныя цыбатыя цені крыжоў (*М. Зарэцкі*).
5. Патаемную сцэжку ўраз адшукаў, бо не злічыць нават, колькі разоў вымерыў ён сваімі маленькімі крокамі гэтую дзікую мясціну (*М. Зарэцкі*).

Заданне 15. Знайдзіце маўленчыя памылкі і запішыце правільны варыянт.

Пятая авеню, салёнае івасі, аўстралійскі эму, старая поні, надзейнае алібі, старое фартэпіяна, калючы алоэ, апушчаная жалюзі, спрытны гну,

вясёлы канферансье, святочнае лато, рознакаляровы канфэці, новае пано, смачны жэле, прыезджы маэстра, свежы сулугуні, ружовая фламінга, ваенны аташэ, ветлівы парцье, сярэбранае калье, сакавітая кальрабі.

Заданне 16. Выдзеленыя словы пастаўце ў форме адзіночнага ліку, у дужках адзначце іх род.

1. Здаўна на Беларусі дзікіх *гусей* каралеўскай дзічынай лічаць (Р. Ігнаценка). 2. Снег выпаў на досвітку. Мяккі, пушысты. Яго белы абрус ляжыць як вокам акінуць. Нібыта кліча: станавіся на *лыжы* і імчы ў прас-тор! (М. Чарняўскі). 3. — Гэта добра, — сказаў цецярук, — а то вось *сабакі* бягуць: каб па-старому, табе б уцякаць трэба, а цяпер баяцца няма чаго (Л. Талстой). 4. *Яблыкаў* было столькі, што мы набралі поўныя кішэні (М. Корзун). 5. Ды дарэмна бацька рабіў Сяргейку палёжку. Той так бадзёра крочыў наперадзе, што снег ледзь паспяваў рыпець пад яго *валёнкамі* (У. Шахавец). 6. Бацька зняў *рукавіцы* і з усяго размаху пачаў біць пешняй па лёдзе, нібыта быў злосны (У. Шахавец). 7. А можа, яшчэ хто з лясных насельнікаў на гэту прагалінку завітае ды *журавінамі* пачастуецца (Р. Ігнаценка). 8. Надзелі буслы *панчохі*, і так ім зрабілася добра і цёпла, што і мароз не страшны (К. Каліна). 9. *Суніцы* сушаць, з іх ціснуць сок і вараць варэнне (У. Ягоўдзік). 10. Назбіраць *рамонкаў* — часу шмат не трэба (Д. Слаўковіч).

Тэма 1.3

КАТЭГОРЫЯ СКЛОНУ НАЗОЎНІКАЎ

Заданне 1. Вызначце аснову назоўнікаў: а) на мяккі зычны; б) на цвёрды зычны; в) на зацвярдзелы зычны; г) на заднеязычны.

Ахова, дазвол, жаданне, збіральнік, збожжа, прагаліна, пярсцёнак, ігліца, золь, інтарэс, карэньчык, істужка, каноплі, луста, прага, пяшчота, склеп, суполка, фармуляванне, штукар, шчасце, бакоўка, прыгаршчы, кемліваць.

Заданне 2. Запішыце назоўнікі па тыпах скланення і асобна — назоўнікі, якія не ўваходзяць ні ў адзін тып скланення.

Абагульненне, сум, іронія, івасі, сталовая, распіска, рокат, весялосць, вяршыня, вусны, муж, пясок, скульптура, выбары, сведка, кімано, граблі, юнацтва, веліч, дробязь, абрус, рукапіс, здароўе, сані, распач, цяжар, радасць, любоў, сталь, дзяжурны, палын, Залесе, Гродна, Ганцавічы, пано, Раманаў (*прозвішча*), сталовая, адліга, боль, блакіт, таксі, зязюля, маруда, легенда, старшыня, Мікалай, Столін, інструктар, аповесць, Свіслач, Кіеў, шкло, моладзь, кудзеля, бяроза, квас, Свіцязь, Баравых, Лоеў (*горад*), Фама, стрэмя, (*тая*) гарэза, (*вядомы*) хвалько, Дняпро, Днепр, Мухавец, Піна, моладзь, бандэроль, сальфеджыя, Косціна (*прозвішча*).

Заданне 3. Пастаўце назоўнікі ў форме давальнага склону адзіночнага ліку.

Рызіна, сатыра, айва, рызыка, апрацоўка, рыска, біклага, рыфмоўка, сеялка, сёмга, рэпліка, тара, агіда, рэфлексія, сайда, вольха, актрыса, саната, сайка, акула, сівізна, мерзлата, сінтэтыка, ажына, аксіёма, аляя, астра, свабода, паэзія, грозьба, сайра, салака, саха, сяўба, мурашка, алыча, півоня, эпоха, бляха, ацэнка, серада, завіруха, смага, разруха, смала, шафа, сарока, чарада, цынга, скруха, сопка, папруга, сяўруга, парада, рэпа, сініца, смага, развага, страказа, парча, струна, талака, вяргіня, сарока, труха.

Заданне 4. Пастаўце назоўнікі ў месным склоне.

Аб'ява, Алеся, аварыя, адліга, хата, вада, вольха, вячэра, завязка, Вераніка, зорка, шчака, рука, краіна, жанчына, вяршыня, елка, Дар'я, узаемадапамога, рошчына, Соф'я, папраўка, намітка, душа, смуга, лесвіца, вестка, вайна, літарка, задума.

Заданне 5. Перакладзіце словазлучэнні на беларускую мову. Раствлумачце, што ўплывае на характар канчаткаў у давальным і месным склонах.

Плаваць в реке, быць верным клятве, бежать по дороге, говорить Марии, сидеть на земле, стоять на дороге, рисунок на обложке, нарисовать на доске, говорить при сестре, учебник по физике, звинеть в душе, купить в аптеке, работать в библиотеке, подарить учительнице, сказать дочке, держать в руке, рассказать мужчине, служить на границе, прочитать в книге.

Заданне 6. Знайдзіце ў тэксце назоўнікі другога скланення, вызначце іх склон і растлумачце напісанне канчаткаў.

Сонца пачынала хіліцца да захаду. Доўгія чорныя цені ствалоў ляглі на малахіт лістоты. У твар веяла добрым трапяткім халадком.

Севярын думаў ужо, што ідзе не той дарогай, калі сцежка вывела яго да слупа з прыбітай таблічкай. На таблічцы быў надпіс: «Мяжа».

Трохі прыбадзёрыўшыся, Будрыс паскорыў крок. Часам нібы лёгкі ўздых прабягаў вяршынямі кедраў — водгук брызу.

Хвоя кедраў цямнела, таемна шумела ў залацістай і блакітнай вышыні. Сцежка пайшла з хрыбта ўніз, на дно вялізнай падзі.

Над галавою ў Будрыса, аранжавая ў прамянях захаду, высілася голая Янтунлаза. З хрыбта, на якім ён стаяў, імкнуліся на дно падзі шматлікія ручаіны, рачулки, крыніцы. З другога, далёкага хрыбта таксама цягнуліся срэбныя ніці. І ўсе яны зліваліся на дне даліны з невялічкай хуткай рэчкай (*У. Караткевіч*).

Заданне 7. Пастаўце назоўнікі ў родным склоне адзіночнага ліку.

Каляндар, каморнік, аспірын, паркаль, зласлівец, жаўток, лужок, сват, ром, прарэх, прадпрыемец, паніч, бор, луг, ад'езд, гнеў, батыст, палас, найміт, беражок, набытак, ельнік, валакардзін, розум, пясок, сум, авёс.

Заданне 8. Вызначце па ТСБМ значэнні назоўнікаў. З кожным назоўнікам складзіце па два словазлучэнні, ставячы ў іх назоўнікі ў форме роднага склона адзіночнага ліку.

Рэнтген, акант, тэнар, алмаз, эдэльвейс, цыклон, капеж, чарнаклён, чысцік, шаблон, штапель, штат, штыкетнік, экзатызм, явар, карнішон, эўкаліпт, інжыр, ясакар, лексікон, крывасмок, корт, гіяцынт, гардэроб, брас, тэрмін, мытнік, мур, чыгун.

Заданне 9. Назоўнікі, што ў дужках, пастаўце ў месным склоне. Запішыце словазлучэнні.

Гаварыць па (*тэлефон*), працаваць на (*двор*), сустрэцца на тым (*тыдзень*), прынесці ў (*вадро*), блукаць па (*лес*), знаходзіцца ў (*адпачынак*), ісці па (*праспект*), крычаць у (*бор*), сушыць на (*сонца*), заблудзіцца ў (*гушчар*), убацьць на (*рынг*), ляжаць на (*бераг*), быць у (*выгнанне*), вызначыць па (*таймер*).

Заданне 10. Выпраўце памылкі ў наступных сказах.

1. Пад ценню дубоў добра адпачываць летам! 2. Сустрадаюць па адзенні, праводзяць па розуму. 3. Я пазнаў яе па голасу. 4. Маці працуе ў сельмазе прадаўцом. 5. Па ржышчу босымі нагамі не ходзяць. 6. На лугу зацвілі званочкі. 7. У траве нарасла шмат сунічніка. 8. Павевы ветрыка зрываюць з дрэў пажоўклае лісце. 9. На двары было не так хмурна, як раніцай. 10. Ля даўно паваленага і зарослага ўжо маладняком дубу трапляеш на неруш.

Заданне 11. Запішыце прыказкі, паставіўшы словы ў дужках у патрэбным склоне. Раствлумачце правапіс канчаткаў.

1. Шануй (людзі), то і цябе пашануюць. 2. (Снег) навее — (хлеб) прыбудзе, (вада) разальецца — (сена) набярэцца. 3. Лета на (зіма), а зіма на (лета) працуюць. 4. Усё (зіма) згодзіцца, што ўлетку ўродзіцца. 5. (Гультай) ды (няўмека) усё (час) не хапае. 6. Набытая (мазаль) капейка перацягне лёгкі (рубель). 7. Няма лепшай (хатка), як у роднай (матка). 8. Чужая старонка без (вецер) сушыць. 9. Ад (смелы) смерць бяжыць. 10. Вясной частуюць (малачко), а восенню — (мядок).

Заданне 12. Пастаўце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку. Запішыце, растлумачце правапіс канчаткаў.

Беларусь, радасць, глыб, плець, моль, поўсць, паралель, боль, шаль, паркаль, партфель, плач, мазь, спіраль, рысь, рэтуш, сталь, твань, шампунь, Піціч, павець, завадзь, муць, замець, латунь, лебедзь, гусь, магістраль, Нарач, мадэль, медзь, моль.

Заданне 13. Запішыце назоўнікі ў множным ліку і праскланяйце іх.

Разьбяр, буслянка, розыгрыш, невук, ромб, перасоўка, стрыж, сухавей, сюжэт, тайфун, нырка, павучанне, накрыўка.

Заданне 14. Пастаўце назоўнікі ў творным склоне адзіночнага ліку і ў давальным склоне множнага ліку.

Поле, архітэктар, гай, пасёлак, раздарожжа, карэнне, вядро, пласкагор’е, ручай, лопух, спектакль, чмель, герой, лядзяк, журавель, медаль, верабей, педаль, сусвет, памяшканне, мядзведзь, алень, лес, ручай, горад, пчаляр, возера.

Заданне 15. Спішыце сказы, падкрэсліце нескланяльныя назоўнікі, вызначце іх род, лік, склон.

1. Хутка адкрыецца ў Мінску новая лінія метро. 2. Рыжы дзінга — разумны і вельмі спрытны сабака. 3. Чуваць было: унізе ігралі на піяніна. 4. У фае збіраліся ветэраны. 5. У купэ да нас падсеў незнаёмы мужчына. 6. Пераможцу ў конкурсе вызначала аўтарытэтнае журы. 7. Спартыўцы па каратэ ўпершыню праходзілі ў нашым горадзе. 8. Насценька Касько ў чарговы раз выратавала ўсіх аднакласнікаў. 9. У Антона Крайко за лугавой сцяжынкай падымаўся новы сад. 10. У ТСБМ выкарыстоўваецца разгорнутая сістэма стылістычных памет.

Заданне 16. Акрэсліце значэнне склонавых формаў назоўнікаў.

1. Хлопчык так ускрыкнуў ад радасці, што ажно маці спалохалася (*У. Шахавец*). 2. На куцай макаўцы ліпы мокне сіратлівая буслянка, вецер рабацініць лужыны, гоніць па тратуары мокрае лісце (*Я. Галубовіч*). 3. Перад хатаю ад вуліцы невялікі агародчык, дзе жоўта ад вяргіняў (*Я. Сінакоў*). 4. Тыя пажоўклія ад часу здымкі збераглі родныя і знаёмыя абліччы (*Х. Лялько*). 5. Ад нечаканасці ліса разгубілася і не ведае, што рабіць (*З. Бяспалаў*). 6. А па дарозе плывуць бухматыя вазы з сенам (*А. Жук*). 7. Дарога з лесу выйшла ў поле, калёсы коцяцца паволі (*Я. Колас*). 8. Пад шум сосен і елак Костусь слухаў чароўныя казкі дзядзькі Антося і сумныя мелодыі матчыных песень (*С. Александровіч*). 9. Па багаці фарбаў, гукаў, пераходаў лес багацейшы за мора, толькі яго музыка, светавая гама — не такія кідкія (*І. Навуменка*). 10. Не толькі бярозавік вабіў Андрэя, але вабіў і сам лес, без якога ён не ўяўляў свайго жыцця (*Б. Сачанка*).

Заданне 17. Запішыце імёны і прозвішчы ў форме давальнага і творнага склону.

Нікадзім Івашуціч, Пампей Грыб, Роза Бяганская, Панцялей Кавалёў, Роберт Гурло, Лука Верас, Уладлена Чарняўская, Купрыян Хомчанка, Саламея Скрыпка, Навум Арабей, Варвара Тулупава, Авяр’ян Дзюба, Наіна Васілевіч, Ануфрый Ліпскі, Пелагея Ягоўдзік, Гапей Тарасаў, Ерамей Муравейка, Пахом Вышыньскі, Фёкла Жук, Аляўціна Сурко, Домна Юрэвіч.

Заданне 18. Пастаўце назоўнікі ў патрэбным склоне, растлумачце правапіс канчаткаў.

1. (Сяргейка) надакучыла глядзець на нерухомы паплавок, і хлопчык пачаў дробна трэсці вудзільнам (*У. Шахавец*). 2. Праз якую гадзіну хлопец пачаў ужо дапамагаць (бацька). (*У. Шахавец*). 3. Бацька з (Сяргейка) пайшлі направа (*У. Шахавец*). 4. Крыга закрыла сабой усю завадзь. Адштурхнуць яе Мікітка не меў сілы. Ды і не адштурхваць, а ўзабрацца на яе захацелася (Мікітка) (*Я. Маўр*). 5. Калі хлопчык з (дзядзька Міша) выйшлі з лесу, сцебануў моцны дождж (*Я. Галубовіч*). 6. Памятаючы сваё абяцанне, Алесь паказаў (Сяргейка) самыя глыбокія месцы ў Вярбінцы (*У. Шахавец*). 7. У школу Данік ішоў разам з (бацька) (*А. Савіцкі*). 8. Як вялізнае лустэрка, там-сям запарушанае снегам, ляжала возера перад (Сяргейка), бліскуе, таямнічае і прывабнае (*У. Шахавец*). 9. Добра летам было (Валодзька) (*Я. Колас*). 10. Жылі мы з (Лёнька) на далёкім хутары (*М. Даніленка*).

Заданне 19. Прачытайце. Назавіце невытворныя назоўнікі, потым — вытворныя. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам утварыліся вытворныя назоўнікі.

Сум, вежа, Лагойшчына, лад, прадзед, дабрыня, запас, ляда, няволя, сенакасілка, вадарэз, МАЗ, павеў, ложка, лік, коснаязыкасць, зман, вясляр, паводка, нявольнік, любасць, няўрод, зорка, згіб, цень, вяха, узгорак, насарог, гладзь, слухач, ваўначоска.

Заданне 20. Утварыце складаныя назоўнікі. Растлумачце іх правапіс.

Край відаць —	шкло рэзаць —
вада спадае —	мультыплікацыйны фільм —
многа ножак —	лёд рэжа —
добры быт —	парушаць клятву —
руды капаць —	ваду вазіць —
утвараць форму —	склад цела —
баяцца святла —	розныя галасы —

Заданне 21. Спішыце, вызначце, якім спосабам утвораны складаныя назоўнікі.

1. Адноўчы, яшчэ ў канцы лістапада, на пажухлую траву балаціны лёг снег (*Я. Пархута*). 2. Лета было яшчэ ў тым перыядзе, калі дні становяцца настолькі доўгія, што варта толькі зайсці сонцу за небасхіл, як неўзабаве яно ўжо зноў праглядваецца на ўсходнім даляглядзе (*В. Грамыка*). 3. Як бязмежнае

мора, хваляваліся аж да небакраю калгасных пасевы (*А. Зінькевіч*). 4. Многімі стагоддзямі складвалася, шліфавалася і ўзбагачалася беларуская мова на нашай зямлі (*Г. Бураўкін*). 5. Медсястра Марыя сядзела на траве, абапёршыся локцем на пянёк (*А. Кулакоўскі*). 6. Аднавяскоўцы не даюць крыніцы зарасці травой (*В. Шымук*). 7. Ужо блізка сенакосу нахапілася раптам некалькі навальніц (*І. Мележ*). 8. За некалькі сот кіламетраў ад Нясвіжа працаваў у сваёй друкарні яшчэ адзін змагар за народную асвету, аднадумец Буднага — Васіль Цяпінскі (*В. Вольскі*). 9. Доўга абмяркоўвалі сямікласнікі гэтыя пытанні (*П. Ткачоў*). 10. Самалёт зніжаецца, кранаецца долу і торкаецца носам у торф (*І. Навуменка*).

Заданне 22. Спішыце сказы. Раскрыце дужкі і абгрунтуце правапіс складаных назоўнікаў.

1. Стралай прамільгне ў зарасніку беланогі лось (прыгажун) (*В. Вольскі*). 2. На кожнай галінцы маладзенькай елкі віднеюцца ярка-жоўтыя кветкі (ліхтарыкі) (*А. Курскоў*). 3. Пройдемся па шырокіх праспектах і плошчах, па бульварах і скверах, спынімся каля помнікаў і скульптурных груп, палобуемся, як плывуць купальскія вянкi і расцвітае папараць (кветка). 4. У нашай вёсцы хадзіла такая пагалоска: у вырай, у далёкія цёплыя краіны, за моры (акіяны) журавы пад сваімі шырокімі крыламі нясуць ластвак (*А. Бялёвіч*). 5. Я проста размаўляў так, як гаварылі мае бацькі, (адна) вяскоўцы (*А. Марціновіч*). 6. Прасторы зямлі шырыліся, разгортваючы свае малюнкi (чары) (*Я. Колас*). 7. Доўга глядзеў хлопчык, хочучы здаўмецца, што робіць высока на дрэве чырвонагаловы (прыгажун) дзяцел (*Б. Сачанка*). 8. Надзвычай роўныя і высокія сосны (прыгажуні) гойдаліся ад ветру, рыпелі і аднастайна і ласкава шумелі сваімі верхавінамі (*І. Шамякін*). 9. Я чую, як стогнуць і гудуць векавыя дубы і хвоі, бачу, як гойдаюцца іх пышныя вершаліны, адчуваю нават у зімовую сцюжу, як пахне багун, і смала (жывіца) ў бары, і прэлае лісце ў (чарна) лессі (*Б. Сачанка*). 10. Так, гэта было тое самае месца — (узвышша) пагорак: ззаду за трыста крокаў стаяць бярозы, наперадзе відаць злом жаўтаватага абрывістага берага рэчкі (*В. Хомчанка*).

Заданне 23. Перакладзіце на беларускую мову. Раствлумачце правапіс суфіксаў назоўнікаў.

Родной огонек, мелкий дождик, прозрачная струйка, гнездышко синички, песенка сестрички, узкий ремешок, узкая тропиночка, молодая вишенка, молодой паренек, прогрессивное человечество, узелок на память, маленький камешек.

Заданне 24. Запішыце сказы, раскрываючы дужкі. Вызначце склон назоўнікаў. Раствлумачце правапіс канчаткаў.

1. Па (колер) неба, (рух) аблачынак, па (шолах) лісця ў (лес), (гоман) птушак, па (удар) кветак, які то слабее, то мацнее, — па ўсіх гэтых шматлікіх народных прыкметах Колас мог вызначыць, якое будзе заўтра надвор’е (*М. Лынькоў*). 2. На (небасхіл) бачны абрысы невялікага (лясок). Каля (лес) раскінуўся палетак кармавога (лубін). Расцвіў ён на (сонца) так хораша, што ад яго яркага (жаўтацвет) ажно прыжмурваеш вочы. У (паветра) звяняць пчолы. І так хораша робіцца на (сэрца), што здаецца, не ідзеш, а нібы ляціш па (паветра) (*В. Дайліда*). 3. Міша сядзеў на (узлесак) бярозавага (гай). За (спіна) ледзь чутна шалясцелі (лісце) маладыя бярозы. Па (неба) павольна плыў няпоўны месяц. А ў (гай) заліваліся салаўі. Даўно ўжо (Міша) не даводзілася чуць салаўінага (спеў) (*І. Шамякін*). 4. (Чалавек) ішоў і пазнаваў толькі асобныя (дрэва): цэльналістую (піхта), (граб), карэйскі (кедр), маньчжурскі (арэх) (*У. Караткевіч*). 5. Як (нявеста) ў падвянечнай (фата), яна стаяла ў белай (кіпень) кветак, радасная, святочная, у хмелевым (гудзенне) пчол, ярка пабліскваўшых залацістымі шклінкамі (крыло) у пахучай (квецень) вясновага (убор) (*М. Лынькоў*).

Заданні 25. Пры спісванні выпраўляйце граматычныя памылкі ва ўжыванні родавых, лікавых і склонавых формаў назоўнікаў. Вусна растлумачце іх правапіс.

Ягадная россып; кісла-салодкае яблыка; гарачымі слязьмі; на суседчыным качаняці; па вынікам сесі; тваім велічам; гуляць па начам; глядзець па тэлебачанні; белай гуссю; чорная гар; прытулілася грудзю; блукаць па лясам, па дарогам; маленькая апенька; скрыпучымі дзвярыма; стары камод; малое ягняці; прыйшоў з дзіцяці; стукнуць па сталу; малому кацяняці; бясконцай глыб’ю; к Весялуха Тацяне; з Рэшата Вольгай, з Пархавец Ёльей; з Пархутам Міколам.

Заданне 26. Вызначце марфалагічныя катэгорыі выдзеленых назоўнікаў.

1. Не дзіва, што тут, каля **крынічкі**, кіпела **жыццё**, бо кожнаму хацелася стаць бліжэй да **вады**, каб палюбавацца на сваё ўласнае **хараство** ў **яе лустры**, як гэта любілі рабіць прыгожыя **краскі** (*Я. Колас*). 2. Хацелася адчуць **вецер**, які б’е ў **твар конніку**, **цела** прасіла **руху** (*В. Інатава*). 3. **Віка** заціснула **далонямі вушы**, каб не чуць шматгалосага **гоману**, што далятаў з суседняга **пакоя** (*І. Шамякін*). 4. **Бацюшка** па трыццацігадоваму звычайу спыніўся ў **парозе**, адбіў тры шчырыя **наклоны** і тады толькі пайшоў уперад (*М. Зарэцкі*). 5. **Жыццё** не любіць **тлену** (*М. Лынькоў*).

Заданне 27. Вызначце, як утварыліся геаграфічныя назвы.

1. З лесам заўсёды было звязана жыццё нашых продкаў. Колькі даў ён назваў нашым паселішчам! Залесе, Боркі, Асінаўкі, Задуб’е, Дубровы, Дубкі, Хвойнікі, Ельні, Бярозаўкі — іх і не пералічыць у Беларусі (У. Баркоў). 2. Дзевяць з паловаю стагоддзяў таму падняўся над Дзвіною велічны Сафійскі сабор (У. Арлоў). 3. Каб патрапіць у Церасполле, трэба перайсці цераз поле. Няцяжка, вядома, здагадацца, як утварыліся назвы вёсак: Заполле, Загор’е, Падгор’е, Залесе, Залужжа, Прырэчча (В. Вітка). 4. Ці ведаеш ты, які горад называюць бацькам гарадоў беларускіх? Кап ты падумаў, што Мінск, дык памыліўся. Бацька гарадоў беларускіх — Полацк (У. Арлоў). 5. Навагрудак ляжыць на Навагрудскім узвышшы (У. Караткевіч).

Заданне 28. Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых назвунікаў.

За сопкамі яшчэ стаяла **імгла**. **Сонца** толькі-толькі збіралася нарадзіцца. Мякка спружынілі пад нагамі бурныя сухія купы **водарасцяў**. Набягаў лёгкі прыбой: лакаваныя, зялёна-карычневыя стужкі марской **капусты** нібыта млява мялі, нібыта лізалі ля ног сцежку — палоску ўкатанага цвёрдага **пяску**.

«Шш-шшш-ш...» — закалыхваў, дыхаў лёгкі **прыбой**. Празрыста-сіняя вада, карункавыя каробачкі марскіх **вожыкаў**, шклянныя плаўкі.

Паднялося **сонца**. Яшчэ нізкае. Мора штохвіліны мяняла **колер**: падаў на яго **цень дрэў**, скал, зноў прарываліся сонечныя прамяні. Было яно, як **васьміног**, то сіняватае, то злёгка ў **чырвань**, то ярка-зялёнае, то жаўтавата-шэрае. Але што далей, то болей перамагала, панавала ў ім глыбокая сінь.

Сцежка пачала аддаляцца ад яго, успаўзла на скалы, і **сандалі** пачалі спяваць іначай.

Клік-кляк, клік-кляк...

Ствалы ільмаў і кедраў ляжалі над **патокамі**. Дзіўна было ісці **лесам**, дзе **большасць** дрэў — твае незнаёмыя, дзе толькі па малюнках, па **ўспамінах** аб прачытаных кнігах здагадваешся, хто ёсць хто (У. Караткевіч).

Заданне 29. Кантрольны дыктант.

Ліпа падала. І падала страшэнна марудна. Спачатку ўздрыгнула, скаланулася ўсім голлем, нібы хацела атрэсці з лісця рэшткі ранішняй расы. Уніз пасыпаліся буйныя кроплі, зашархалі па лістах, па зямлі, узрываючы пыл, і пачуўся пах, як летам на дарозе пасля першых дажджавых кропель.

Потым пайшла назад, у той бок, адкуль пілілі і дзе абапал ствала, адскочыўшы, стаялі Ігнат і Соня. Але ход ліпы раптам спыніўся, і яна, зашчаміўшы

пілу, стала паварочвацца на пні, цягнуць за сабой пілу, якую Ігнат адчайна тузаў за ручку, каб выцягнуць, але гэта яму ніяк не ўдавался. Соня вялікімі круглымі вачыма пазірала то на бацьку, то на спілаваную ліпу, якая стаяла на пні, навісаючы высачэзнай кронай над імі, віноўнікамі яе смерці, і не хацела падаць.

Ігнат таксама разгубіўся, пачаў шарыць вачыма кругом, шукаючы якую-небудзь жэрдку, каб папхнуць ліпу ўгары, скрануць з месца. Паблізу нічога не было, тады ён схапіў сякеру, размахнуўся раз, другі, стараючыся ўбіць вастрыём у прапілаваную шчыліну, але і гэта зрабіць было немагчыма: шчыліны не было, быццам яны і не пілілі, а была суцэльная чорная патрэская кара, як і на іншых некалькіх ліпах, што яшчэ стаялі вакол саду, і з гэтай чорнай кары, нібы ўрослыя ў сярэдзіну дрэва, тырчалі канцы пілы.

Ігнат схапіў камень і пачаў лупіць ім па абуху, каб загнаць сякеру ў разрэз, і сякера нарэшце ўпілася ў шчыліну, зайшла на колькі сантыметраў. Ігнат усё стукаў каменем па абуху, левай рукой падважваючы сякеру за тапарышча. І ліпа павольна, нехаця пайшлі назад, разяўляючы шчыліну (*А. Кудравец*).

Тэма 2.1 ПРЫМЕТНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Трэнінг уменняў

Заданне 1. Выпішыце прыметнікі разам з назоўнікамі, да якіх яны дапасуюцца. Абзначце род, лік, склон прыметніка.

1. Снегапад, які ён белы і святочны ў іскрыстым святле ліхтароў! (*В. Іпатава*). 2. Постаць бацькі непрыкметна растала ў снежнай каламуці (*І. Шамякін*). 3. Востраў гэты, праўда, не кожны прызнаў бы за востраў — аб яго не плёскаліся ні марскія, ні нават азёрныя хвалі (*І. Мележ*). 4. Сонца ўгравала вяршыні стромкіх соснаў, прыгравала ўзгоркі, палянкі, і чорныя праталіны ля зямлянак партызанскага лагера курьліся парай (*М. Лынькоў*). 5. Дзень высыпаў нетаропка, як высыпае пад гарачым сонцам на бяскрайняй ніве колас (*В. Іпатава*). 6. У адну душную, цёмную летнюю ноч варочаўся ён з жонкаю дамоў з балю, на якім гуляла шляхецтва з усяго павета (*М. Гарэцкі*). 7. Патаемную сцежку ўраз адшукаў, бо не злічыць нават, колькі разоў вымерыў ён сваімі маленькімі крокамі гэтую дзікую мясціну (*М. Зарэцкі*). 8. У густым лазняку яны заўважылі шэрую постаць чалавека (*М. Лынькоў*). 9. Дарога пачала паніжацца, і сыпкі пясок яе змяніўся мяккім, падатным забалочаным грунтам, на якім вырэзваліся дзве чорныя вільготныя каляіны (*І. Мележ*). 10. Салодкая дрыготка прабегла па ўсім яго агромністым целе, і клён прагнуўся (*У. Арлоў*).

Заданне 2. Вызначце, якімі членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя прыметнікі.

1. Жанчына хацела здавацца **абыякавай**, але ў трошкі прыжмураных **агатавых** вачах пад негустымі **цёмнымі** бровамі свяцілася цікаўнасць (*У. Арлоў*). 2. Быў **гарачы** летні дзень, усе, як адзін, мы працавалі на сенажацях, скрозь заросшых **высокай** травой (*У. Галубок*). 3. А вам цікава будзе паслухаць **дзіўную** гісторыю і пасля сказаць, што яна вельмі падобна да выдумкі (*У. Караткевіч*). 4. Раз-пораз па ягоным твары прабягала **лёгкай** ўсмешка чалавека, якому раптам вельмі пашанцавала (*У. Арлоў*). 5. І надвор'е на такі выпадак стала псавацца: **нізкія чорныя** хмары паўзлі нам насустрач, там-сям з іх цягнуліся наўскос зямлі **свінцовыя** палосы дажджу (*У. Караткевіч*).

Заданне 3. Вызначце лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў.

Гуманны, рахманы, лысы, чаротавы, матчын, купалаўскі, карычневы, мёртвы, сынаў, мнагалодны, птушыны, вавёрчын, васковы, цараў, кульгавы,

Дар'ін, дробны, жаночы, старадаўні, жончын, усясільны, добры, буслаў, сарамлівы, бурштынавы, сушыльны, падземны, бронзавы, васільковы, Мікітаў, заўтрашні, рухомы, фальшывы, дзедаў.

Заданне 4. Ад наступных слоў утварыце адносныя прыметнікі. Запішыце іх. Вызначце, праз якія адносіны яны абазначаюць прымету.

Учора, летась, горад, Свіцязь, вымяраць, аўтобус, бярозавы, драбіць, скла-
няць, прыём, студэнт, чатыры, кісларод, пісьмо, тачыць, бацька, сасна, золата.

Заданне 5. Ад наступных назоўнікаў утварыце прыналежныя прыметнікі. Складзіце з імі 4-5 сказаў.

Даніла, бабулька, Танк, старшыня, ляснік, Пятрусь, Жэня (*м. р.*), Жэня (*ж. р.*), Міхалка, маёр, дырэктар, сакратар, вавёрка, чапля, сын, ліс, красуня, Таўлай, гаспадыня, сябар, сяброўка, удава, дзядзька, Антон, свакроў, трактарыст, дзед.

Заданне 6. Выпішыце з тэксту прыметнікі. Вызначце іх лексіка-граматычны разрад і адзначце прыметы, згодна з якімі вы аднеслі прыметнік да пэўнага разраду.

У назве свята Грамніцы чуецца магутная сіла вясенне-летняга стану прыроды, але святкуецца яно 15 лютага. Каб зразумець гэта, трэба звярнуцца да ўстойлівых рытуалаў гэтага дня і да падобных рытуальных дзеянняў і аtryбутаў іншых беларускіх свят. Звычайна фалькларысты нагадваюць шырока вядомыя прыказкі: «Да Грамніц не скідай рукавіц, а як прыйшлі Грамніцы, то ўжо не трэба рукавіцы», «На Грамніцы — паўзіміцы», «Грамніца — хлеба палавіца». Але ж вядома, што згаданыя паэтычныя формулы маюць толькі фігуральны, а не апасродкаваны бытавымі назіраннямі і з'явамі характар. Хочацца спадзявацца, што адказ на няпростое пытанне закадзіравана яшчэ ў адной вядомай формуле: «Калі на Грамніцы певень нап'ецца вадзіцы, то на Юр'я пад'есць вол травіцы». Нагадаем, што свята Юрый святкуецца шостага мая, ён «адмыкае» веснавыя росы, абуджае зямлю, якую восенню «замкнулі» Пакровы. Калі ж лічыць, што зімовы сон зямлі цягнецца ад Пакроў да Юр'я, тады зразумела, чаму народная свядомасць імкнецца задобрыць Грамаўніка. Справа ў тым, што з гэтага часу паступова суцішаюцца траскучыя маразы, павялічваецца дзень, набірае моц сонца. Хутка пачнецца абуджэнне прыроды, па стану якой селянін спрабаваў прадбачыць будучы ўраджай. Дарэчы, да нашых дзён захавалася павер'е: год будзе галодны, калі першы гром падзе на голы лес. І наадварот: «Калі гром грывіць на зялёны лісток, то будзе багаты гадок».

Невыпадковая і назва свята. Беларус-земляроб звяртаўся па дапамогу да бажання, якое абараняла і не ўчыняла шкоды. Пятнацатага лютага кожны селянін ішоў у царкву асвяціць свечку, пасля чаго яна набывала засцерагальную сілу і на працягу года неаднаразова становілася асноўным атрыбутам розных ахоўных дзеянняў (*Паводле І. Крукі*).

Заданне 7. Адзначце сказы, у якіх усе прыметнікі адносяцца да аднаго лексіка-граматычнага разраду.

1. Медзвездзяня знемагала ад спёкі і здаровага маладога апетыту (*У. Караткевіч*). 2. Дзесь у небе жалобна пішчэў галодны каршун, і гукі яго далёка расплываліся ў нерухомай цішы летняй раніцы (*Я. Колас*). 3. Цэлымі гадзінамі лясы і лясы, старыя, гордыя сваім узростам лясы! (*У. Караткевіч*). 4. Часамі яе жоўтыя камяністыя схілы асвятляліся такою радасцю, такою ўсмешкаю здавальнення, што ўсім рабілася лёгка, добра, ціха, мірна (*Я. Колас*). 5. Можа, тысячны раз яна палюбавалася яго асілкавай постаццю, што ўся імкнецца ў неба за галубамі, яго джымі голымі рукамі, шырокім і мужным тварам, валасамі каштанавага колеру... (*І. Шамякін*).

Заданне 8. Да наступных прыметнікаў падбярэце адпаведныя назоўнікі. Вызначце разрады прыметнікаў, складзіце 5-6 сказаў з гэтымі прыметнікамі (на выбар).

Каларытны, каларыйны (*суп, малюнак, кактэйль, пейзаж, прадукт, краявід*); лясны, лясісты (*дарога, гушчар, сцяжынка, птушкі, бераг, мясіна, раён, масіў*); балотны, балоцісты (*прастора, трава, бяроза, бераг, асака, раён, мясцовасць*); вадзяны, водны, вадзяністы (*снег, прастора, шлях, пара, гладзь, паверхня*); гліністы, гліняны (*гладыш, ток, зямля, кубак, глеба, падлога*); цікавы, цікаўны (*кінафільм, хлопчык, апавяданне, дзіця, пытанне*); ганарысты, ганаровы (*госць, месца, званне, юнак, абавязак, грамата*); чалавечы, чалавечны (*род, учынак, жыццё, адносіны, голас, жыллё*); эфектыўны, эфектны (*вынікі, прыём, праца, выгляд, слова*).

Заданне 9. Спішыце, вызначце лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў.

1. Снег на штучным малюсенькім азярцы быў ушчэнт спярэшчаны заячымі слядамі... (*К. Чорны*). 2. Я слухаю з табой пчаліны звон (*Р. Барадуля*). 3. Як соладка спіцца ў матчынай хаце (*І. Калеснік*). 4. Без чалавечай і буслінай вернасці няма ні дабрыні, ні хараства... (*П. Панчанка*) 5. Ледзь-ледзь далятала жураўліная песня (*М. Лынькоў*). 6. Майскае сонца высока стаяла ў ясным небе, кідала на зямлю снапы гарачага прамення і залівала асляпляльным бляскам увесь свет (*Я. Колас*). 7. У сярэдзіне лета ў маленькім

бабуліным доміку пасяліўся кватарант (*А. Васілевіч*). 8. Сціхлі разнастайныя птушыныя песні (*Я. Колас*). 9. Пачынаць паэтычны спеў яму дапамагалі хвалі Нёмана, гоман лесу, лугавое раздолле, дзядзькавы казкі, матчыны песні і само жыццё, якое настойліва стукалася ў акенца глухой леснічоўкі (*С. Александровіч*). 10. Чалавеку, які ўлюбёны ў свой край, дорага ўсё: світ тоненькай травінкі над схаваным між купін птушыным гняздом, ласіны след на заснежанай лясной палянцы, усплёск рыбіны на азоранай вадзе сцішанага возера (*К. Кірэнка*).

Заданне 10. Прачытайце. Выпішыце прыметнікі разам з назоўнікамі, да якіх яны дапасуюцца. Вызначце разрад прыметнікаў. Растлумачце, як вы адрознілі прыметнікі розных разрадаў.

На паўночным захадзе Беларусі, дзе сходзяцца межы трох абласцей — Мінскай, Віцебскай і Гродзенскай, размешчана Балдуцкая група азёр. Невялікія па плошчы, але глыбокія, азёры ўражваюць сваім характам. Злучаныя паміж сабою ручаямі, яны здаюцца казачнымі. У тысяча дзевяцьсот семдзесят другім годзе дзеля аховы гэтага дзіўнага прыроднага комплексу быў створаны ландшафтны заказнік «Блакітныя азёры».

Хваёвыя лясы займаюць каля дзевяноста працэнтаў тэрыторыі заказніка. Растуць тут больш за пяцьсот відаў вышэйшых раслін, сярод якіх шмат ахоўных (венерын чаравічак, баранец звычайны). Толькі тут у межах Беларусі сустракаецца меч-трава звычайная. Расце яна ў прыбярэжнай паласе на глыбіні да паўметра. Пустыя, амаль цыліндрычныя сцяблы гэтай расліны дасягаюць да паўтара метра. Меч-трава расце толькі ў двух невялікіх азёрах — Глубенька і Ячмянец.

Чыстая вада, маляўнічыя берагі азёр, лясістыя ўзгоркі штогод прывабляюць да сябе сотні турыстаў (*С. Адзінцоў, С. Сідор*).

Заданне 11. Вызначце, да якіх разрадаў адносяцца прыметнікі, якія маюць у сваім складзе суфіксы *-in(-ын-)*, *-ов(-ав)*.

1. Няма радзімы без бацькоўскай хаты, бусліны клёкат — гэта родны дом, ты будзеш жыць шчасліва і багата, калі над хатай — буслава гняздо (*П. Панчанка*). 2. Чатыры дні гасцявала казуля, пакуль не з’ела ўсё сена з бабулінага сенніка (*У. Юрэвіч*). 3. Высокая і цёмная чалавечая постаць мільганула ў навісі зацярушаных снегам галін... (*Я. Колас*). 4. Калісьці дзядуля Міхал быў лесніком. А цяпер ім стаў яго сын, Сяргейкаў бацька (*Р. Ігнаценка*). 5. Дзяніска паспеў убачыць, што адзін верабейка ледзь-ледзь не трапіў у каршуновы кіпцюры (*А. Ставер*). 6. У той жа дзень цэлым хлапечым гуртам занеслі мы Шарачка ў поле і выпусцілі (*М. Чарняўскі*). 7. Птушыныя звонкія зовы яшчэ былі чутны ў лясах, а ўжо на лугі і дубровы цішком ападала раса (*К. Кірэнка*). 8. Расстанная жураўліная песня, як камячок тугі,

качалася ў зашэрхлых ад доўгага лёту птушыных горлах (*Я. Сінакоў*). 9. Трымцяць пажоўклыя асіны, пад капытамі — сучча хруст. Над сцежкай, быццам рог ласіны, разросся ўшыр лазовы куст (*П. Прыходзька*). 10. Казулін дом у лесе, ёй там вольна і прывольна (*У. Юрэвіч*).

Заданне 12. Спішыце сказы, вызначце форму прыметнікаў (поўная, сцягнутая, кароткая), іх сінтаксічную функцыю.

1. Але нездарма людзі кажучь: не дораг абед, а дораг прывет (*У. Ягоўдзік*). 2. Толькі цяпер сарокі сыты ад лета і не кратаюць горкую ад марозу рабіну (*І. Пташнікаў*). 3. Тут, у маім вясёлым чырвоным доме з расчыненымі насцеж вокнамі, усё мне блізка і дорага (*В. Сумараў*). 4. Чалавеку, які ўлюбёны ў свой край, дорага ўсё... (*К. Кірэнка*). 5. Можа, ласкі ў Бога там просіць бедна дзеўка, згубіўшы вянок? (*А. Гурыновіч*). 6. За абрывамаі, аголенымі лемяшамі вятроў, у акіяне панурага лесу, пад вернаю вартай неба, — вёска, ты чакаеш мяне... Ты чакаеш чарадою бяроз, дзе кожная з іх падобна на леснікову дачку (*Ю. Голуб*). 7. Гатовы ўсё аддаць — і тым багаты, мы, беларусы, мы — народ такі (*У. Караткевіч*). 8. Стаў чырван месяц круглаліцы (*Я. Колас*). 9. Без цябе на Радзіме хаціна няміла, хоць уходжан наш дворык рукою чужой (*Т. Мельчанка*). 10. А на дуба спазірае белагрудая дзявіца — у свежай зелены бярозка доўгі косы разбірае (*К. Каганец*).

Заданне 13. Выпішыце прыметнікі, ад якіх утвараюцца толькі складаныя формы ступеняў параўнання.

Шчаслівы, смелы, старанны, сумленны, прыгожы, прынцыповы, гераічны, дакладны, карысны, складаны, вялікі, прыемны, таварыскі, бадзёры, задумлівы, сакавіты, гнуткі, смутлявы, агністы, лясісты.

Заданне 14. Утварыце ад прыметнікаў магчымыя формы ступеняў параўнання.

Дрэжны, строгі, сонны, любімая, бурштынавы, сумны, шэры, шурпаты, лёгкі, вялікі, буланы, разумны, кульгавы, востры, круглы, добры.

Заданне 15. Спішыце, падкрэсліце прыметнікі вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання, растлумачце іх значэнне і ўтварэнне.

1. У гісторыі беларускай літаратуры імя Максіма Багдановіча — адно з найпрыгажэйшых і найбольш трагічных (*Я. Брыль*). 2. Малочна-белы гмах школы вышэйшы за хаты, вышэйшы за самыя высокія таполі і ліпы, і таму міжволі прыцягвае ўвагу кожнага, хто дабіраецца да мястэчка (*І. Навуменка*). 3. На зямлі раскінуўся найпрыгажэйшы дыван, вытканы рукою

дзівоснага мастака (*І. Шамякін*). 4. Здаўна ў гэтай мясціне з горкі цякла крынічка. Яе вада — найчысцейшыя слёзы веснавых хмараў (*Я. Колас*). 5. Баразной у густым і стрункім жытнім лесе жаўранак даб'яжыць да свайго найраднейшага месца (*Я. Брыль*). 6. Пад восень асіна рабілася прыгажэйшай за ўсе дрэвы, раўняцца з ёй вогненнымі барвамі мог толькі клён (*І. Навуменка*). 7. Некалькі стагоддзяў Полацк быў самым буйным і багатым горадам у Вялікім Княстве Літоўскім (*У. Арлоў*). 8. Каб планета ад росных красак ззяла раніцай і ўначы, найвялікшы наш абавязак — шанаваць яе, берагчы (*М. Федзюковіч*). 9. Няшмат мне дадзена багацця, але свой кут — найлепшы дар (*М. Лужанін*). 10. Неўзабаве раскаты грому наблізіліся, зрабіліся больш гучнымі і працяглымі (*В. Вольскі*).

Заданне 16. Знайдзіце памылкі пры ўжыванні простага формы вышэйшай ступені параўнання прыметніка, запішыце правільна.

1. Свая саломка мякчэй за чужую пярэню. 2. Наш бок Нёмана, гаварылі старыя людзі, быў бяднейшы, але мы, дзеці, хлопцы, дзецюкі, ведалі пэўна, што наш бок быў прыгажэй. 3. Што можа быць спакуслівей за таямніцу чалавечага духу, якая жыве сярод пажоўклых ад часу старонак і якая можа адкрыцца толькі табе? 4. Людзі здаўна ведаюць, што няма звера дужэй за льва. 5. Калі ўключылі верхняе святло, зрабілася быццам бы цяплей і госці сталі спакойней.

Заданне 17. Адзначце сказы, у якіх дапушчаны памылкі ва ўжыванні ступеняў параўнання прыметнікаў.

1. У небе цурчэў самы найтанчэйшы струменьчык жаўруковай песні. 2. З мяккай журботай я люблюся самым залатым дажджом восені. 3. А паэтава заб'ецца сэрца зноў, прадчуваючы сустрэчу з найраднейшым краем. 4. Журавіны самыя кіслішыя за ўсе ягады. 5. Памяць людзей — найвышэйшая ўзнагарода. 6. Творчасць — самая найбагацейшая крыніца радасці. 7. Здароўе даражэй за багацце. 8. Самы святлейшы талент — людская дабрыва. 9. Увечары Ганніны вочы здаваліся яшчэ больш фіялкавымі, чым удзень. 10. Людская ўвага даражэй за ўсё на свеце.

Заданне 18. Перакладзіце словазлучэнні з рускай мовы на беларускую, правільна ўжываючы прыметнікі вышэйшай ступені параўнання. Чым яны адрозніваюцца ў параўнанні з рускай мовай?

Барановічы большае Несвіжа, Оля маладшае Маши, тропінка ўжо проселочнай дарогі, Ірына пальто кораче Наташынаго, Саша веселее суседа Вани, Катерина стройнее Вероники, возера Світыязь глыбжэ возера Баторин.

Заданне 19. Перакладзіце сказы на беларускую мову, запішыце іх. Параўнайце ўтварэнне формаў ступеняў параўнання прыметнікаў у беларускай і рускай мовах.

1. Листвинницы уже давно оголились, и лес казался еще светлее и прозрачнее (*С. Воронин*). 2. Впрочем, крупнейшие мыслители древности понимали, что звездное небо с Солнцем и Луной — нечто большее, чем увеличенное подобие планетария. 3. Под деревьями было темно, тихо, пахло влажною лесною травою. Небо здесь темнее, а звезды ярче и больше, чем в поле (*В. Вересаев*). 4. По мере того как пламя разливалось по небу, синева моря становилась все глубже и холоднее (*В. Короленко*). 5. Чем удивительнее явление, тем оно великолепней, тем труднее рассказать о нем нашими омертвевшими словами (*К. Паустовский*). 6. Чем угрюмее были тучи, чем холоднее дожди, тем свежее становилось на сердце, тем легче, как бы сами по себе, ложились слова (*К. Паустовский*). 7. В сочинениях Глинки гармонично сочетаются богатства народной музыки и величайшее профессиональное мастерство (*Б. Асафьев*). 8. Тут был старейший пласт торфа, но дальше, чем ближе к Слепой елани, слой становился все моложе и тоньше (*М. Пришвин*). 9. Разве можно утверждать, что Ван-Гог был равнодушен к человечеству? Он подарил ему лучшее, чем обладал, — свою способность жить на земле, сияющей всем возможными цветами и всеми тончайшими переливами (*К. Паустовский*). 10. Бунин прожил сложную, противоречивую жизнь. Он много видел, много любил, много трудился, не раз ошибался, но всю жизнь величайшей, нежнейшей, неизменной его любовью была родная страна — Россия (*К. Паустовский*).

Заданне 20. Спішыце сказы, падкрэсліце прыметнікі, ужытыя ў формах суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці, абазначце суфіксы. Якое адценне яны надаюць прыметнікам?

1. Пасыпаў дробненькі, гусценькі сняжок. Бялявья зімовыя хмары нізка навіслі над змярцвелаю зямлёю (*Я. Колас*). 2. Вясною, як зачынаў ажываць свет, выбілася з зямлі тоненькая чырванаватая травінка (*Я. Колас*). 3. Лёгка і мякка слізгаюць палазы, пакідаючы за сабой на нескранутай белі дзве раўняюцькі палазы (*М. Машара*). 4. Неба не было цяпер такое, як раней, часта атульвала яго белаватая смуга (*І. Мележ*). 5. Толькі цёмныя пушчы захоўвалі яшчэ сваю суровасць, тоячы ў сваіх нетрах ...дарогі з бясконцымі брадамі і цэлыя шырачэзныя рэкі снегавай вады... (*Я. Колас*). 6. Заварушыліся мурашкі, разнастайныя жучкі, шматлікія кузуркі. Яны такія малюсенькія, што трэба ўважліва прыглядацца, каб заўважыць іх радасны мітуслівы рух... (*Я. Колас*). 7. Рабінавы камялёк абвіла зелянютка ляна (*Я. Пархута*). 8. Не прайшоў і некалькі крокаў, як над маёй галавой са страшэннай хуткасцю прашумеў каршун і тут жа зноў шугануў угару (*А. Пальчэўскі*).

9. Велізарныя крыгі напаўзalı адна на адну і са страшэнным гулам крышыліся, разбіваліся на частачкі (*А. Пальчэўскі*). 10. Цёплая летняя ноч павольна апускалася на зямлю і ўсё гусцей і гусцей церушыла над ёю... малюпасенькія крупінкі змроку (*Я. Колас*).

Заданне 21. Спішыце, вызначце сінтаксічную функцыю прыметнікаў у сказах.

1. Вось з-за лазняку выглянула вялізнае чырвонае сонца (*Р. Ігнаценка*). 2. Пад узгоркам блішчала круглае возера, яно рухалася і пералівалася, як жывое срэбра (*Я. Колас*). 3. Навальніцы ўлетку маўклівыя і кароткія (*Т. Хадкевіч*). 4. Цёплая летняя ноч павольна апускалася на зямлю і ўсё гусцей і гусцей церушыла над ёй, як бы прасяваючы праз тонкае сіта, малюпасенькія крупінкі змроку (*Я. Колас*). 5. Нядаўна яшчэ лагоднае, ласкавае возера зрабілася змрочным, цёмна-шызым... (*В. Вольскі*). 6. Возера зрабілася ціхім і спакойным, а вада чыстай і празрыстай (*В. Вольскі*). 7. Але кароткія яны, гэтыя залатыя дзянькі бабінага лета (*Р. Ігнаценка*). 8. За які тыдзень трапяткія кроны асін зрабіліся ружавата-чырвонымі (*М. Паслядовіч*). 9. Пыльнае сцябло было ў травы! (*К. Чорны*) 10. Некаторыя маладыя дрэўцы пагнуліся пад цяжарам, прыпалі вяршынкамі да самае зямлі, утварыўшы сотні і сотні беласнежных арака... (*М. Лынькоў*).

Заданне 22. Прачытайце прапанаваныя тэксты. Вызначце, пра што (каго) ідзе гаворка ў тэкстах. Што Вам у гэтым дапамагло?

1. Назаўтра Міколка павёў усіх у гарадскі парк. Там сярод іншых дрэў было адно, якое здалёк нагадвала стог сена. Тонкія і доўгія галінкі яго звисалі да самай зямлі.

Лісцікі на дрэве вузенькія, прадаўгаватыя, з аднаго боку зялёненькія і гладкія, як шкло, а з другога — шэранькія, аксамітныя (*М. Корзун*).

2. На вузенькай сцяжынцы, што вілася між куп'я па хмызняку, сядзеў велічынёй з добрага сабаку светла-буры звер. Галава яго была круглая, а хвост амаль голы і пляскаты. Звер глядзеў на нас маленькімі чорнымі вочкамі, раз-пораз выціраў іх кароткімі пярэднімі лапамі і нахільўся то ў адзін, то ў другі бок. У яго густа сыпаліся з вачэй буйныя, як гарох, слёзы, і выгляд у яго быў вельмі няшчасны і жаласны (*У. Ляўданскі*).

3. Сваю назву кветка атрымала за своеасаблівае лісця. Знізу яно пакрыта белымі мяккімі, як воўна, валаскамі. Пяшчотныя, цёплыя лісцікі прымушаюць прыгадаць ласкавыя матчыныя рукі. А верхні бок лісця, гладкі і халодны, напамінае nepřыветлівую мачаху (*Л. Каўкевіч*).

Тэма 2.2 СКЛАНЕННЕ І ЎТВАРЭННЕ ПРЫМЕТНІКАЎ

Трэнінг уменняў

Заданне 1. Дапішыце канчаткі. Аснову прыметнікаў падкрэсліце. Вызначце залежнасць канчаткаў ад асновы.

1. Апошн... дні салдат таксама пачаў прыкмяцаць у сабе штосьці нядобрае (*В. Быкаў*). 2. Дзяўчына з рус..., проста такі казачн... касой, абараняла Ліду, гарача даказваючы, што Лідзе такая прычоска да твару і што Валодзя не правы, калі выступае супраць моды (*І. Шамякін*). 3. Пад ялінамі быў сух... ўзгорак, на якім густа разрасліся верасы, папараці і бліскуч... бруснічнік (*М. Лынькоў*). 4. Вакол распасціралася чорн..., густ... цемра (*М. Зарэцкі*). 5. Салодк... дрыготка прабегла па ўсім яго агромніст... целе, і клён прачнуўся (*У. Арлоў*). 6. Праменні вяліз... чырвон... месяца асвятлялі часам, прабіваючы хмары, зямлю, наўскос падалі паміж чорн... стаўбурамі дрэў (*У. Караткевіч*). 7. Цяпер яна ўжо не чула сябе шчаслів... і вольн..., як наўперад: так глыбока запалі ёй арлін... словы (*Я. Колас*). 8. Сонца прасвечвае цераз мокр..., бліскуч... лісце бяроз, і на мелк... гразі, нядаўна затупанай слядамі каровін... капытоў, на гаманлів... вадзе і на шэр... штакетах за раўчуком ляжыць рухав... сетка ценю (*Я. Брыль*). 9. Яна гладзіла яго па гарбат... носе, па халодн... рагах, па шыі, — ён стаяў і слухаў (*І. Пташнікаў*). 10. Дзень выпяваў нетаропка, як выпявае пад гарач... сонцам на бяскрайн... ніве колас (*В. Інатава*).

Заданне 2. Праскланяйце прыметнікі разам з назоўнікамі.

Дзядулеў дубок, сестрыно паліто, Толеў сябар, лісіная нара.

Заданне 3. Спішыце сказы. Вызначце разрады прыметнікаў па значэнні. Абазначце склон і склонавыя канчаткі прыметнікаў. Назавіце, у якіх выпадках магчымыя варыянтныя канчаткі.

1. Пасыпаліся дробныя зярняты ў раллю, як пацеркі янтарны... (*Я. Купала*). 2. Зімою свежая ягада даражэйшая за цукерку (*Р. Ігнаценка*). 3. Незабыўнае роднае слова! Яно ўвайшло ў маю свядомасць літаральна з малаком маці, з яе калыскавымі напевамі, з дзядулевымі казкамі (*Г. Юрчанка*). 4. А вось снуюць малюсенькія матылёчкі, чырвоненькія, сіненькія, жоўценькія, усё роўна, як збіраюцца на баль — так прыгожа ўсе ўбраны (*Я. Колас*). 5. Яна выпіла глыток фіялкавага віна, праліўшы трохі на сваю ліловую туніку,

памуляла завялымі вуснамі вінаградзіну, але пасля выплюнула яе (*В. Інатава*). 6. Джукі, прыбегшы з логу, як і ўчора раніцай, шукаў маладога гаспадара: станавіўся на заднія лапы і пярэднімі дзёр па дзвярах у хату, пішчаў і скуголіў (*І. Пташнікаў*). 7. За вокнамі цёмна і лютая сцюжа, а ў сцюдзёнай хаце невясёла гарыць цямнявая лучына, нудна трынкаюць марудныя верацёны (*М. Гарэцкі*). 8. Незнаёмы васковага колеру нос і сінія сціснутыя вусны — вось што запомнілася (*І. Шамякін*). 9. Быў гарачы летні дзень, усе, як адзін, мы працавалі на сенажацях, скрозь заросшых высокай травой (*У. Галубок*). 10. Праязджаючы тут на машыне, на хаду можна заўважыць толькі зялёныя сцены, зялёныя плоцік, белыя ліштвы вялікіх акон і стракаты чарапічны дах (*Я. Брыль*).

Заданне 4. Вызначце, ад якіх слоў і якім спосабам утвораны прыметнікі.

Каменнавугальны, безазёрны, вясковы, дахрысціянскі, чырванабокi, гультаяваты, пагрозлівы, міжвідавы, ласкавы, Талашоў, прыгарадны, беларуска-рускі, антываенны, невысокі, шматразовы, глыбінны, бацькоўскі, цярплівы, паштучны, цётчын.

Заданне 5. Выпішыце са сказаў вытворныя прыметнікі, вызначце, як яны ўтварыліся.

1. Бор пачынаецца з берага стройнымі соснамі, якія ўтвараюць суцэльную сцяну, калючую, з сіва-зялёным верхам макавак, што выскачылі за сёлетні год (*І. Граковіч*). 2. Пясчаныя пляжы бязлюдныя (*І. Навуменка*). 3. «Мой» дом быў тыповы фальваркова-шляхецкі дом, якія тысячамі калісь былі раскіданыя па Беларусі, а зараз сустракаюцца ўсё радзей і радзей і якія так любіў і ўмеў маляваць Генрык Вейсенгоф (*У. Караткевіч*). 4. Дзынкалі пчолы, хаваючыся ў венчыках танканогіх званочкаў (*С. Грахоўскі*). 5. Невысокія ўзгоркі з сасновым і лісцвяным лесам чаргуюцца з палямі і садамі, з нізінамі і лугамі, балоцістымі сенажацямі (*В. Вольскі*). 6. Удзень у сад прыляталі чырванагрудыя снегiры (*З. Бяспалы*). 7. Маладая атава на занёманскіх мурожных сенажацях, яшчэ ўчора зелянюсенькіх, пакрылася шэранню (*Я. Крамка*). 8. А над жытам шумелі меднаствольныя сосны, і, поўныя хараства, разам з жытнёвым морам яны стваралі чароўны пейзаж (*І. Шамякін*). 9. Усюды клубіліся, як белапёныя воблакі, кусты чаромхі... (*А. Зiнькевіч*). 10. Жывена ведала пра тое: чарнавокая грачанка Алена, прададзеная ў рабства бацькамі-беднякамі, моцна тужыла па жаніху, якога забілі ў бойцы, і памылкова паклала ў кубак болей заспакаляльнага рэчыва, якім супакойваліся болі (*В. Інатава*).

Заданне 6. Замяніце ў словазлучэннях назоўнікі ў форме роднага склону прыметнікамі. Вызначце суфіксы прыметнікаў і ўкажыце лексіка-граматычны разрад прыметнікаў.

Гузкі цёткі, паэмы Коласа, стыль Мележа, сабачка суседа, хата Янкі, кошык бабулі, трон караля, алоўкі сяброўкі, хустка жонкі, песні птушак, думкі Пятра, бліны цешчы, пакой Яніны, лесвіца гаспадара, шчэбет вераб'я, прапанова настаўніка.

Заданне 7. Напішыце складаныя прыметнікі асобна, разам або праз злучок.

Транс(еўрапейскі), малочна(кіслы), агульна(народны), бутэлучна(зялёны), перша(чарговы), высака(рослы), кругла(твары), вытворча(эканамічны), земна(водны), трох(тысячны), высака(класны), кантрольна(вымяральны), унутры(палітычны), малочна(мясны), лірыка(драматычны), навукова(фантастычны), горна(металургічны), леса(тэхнічны).

Заданне 8. Ад наступных злучэнняў слоў утварыце складаныя прыметнікі. Раствлумачце іх правапіс і спосаб утварэння.

Чорныя бровы, доўгі тэрмін, кароткі час, першая чарга, чорныя валасы, сем балаў, вострыя скулы, ваенны і марскі, шэрыя вочы, сорак літраў, паўтара метра, правы бераг, тры струны, дыверсійны і тэрарыстычны, чорныя плады, тры колеры.

Заданне 9. Утварыце прыметнікі ад наступных назоўнікаў з дапамогай суфікса *-ск*.

Знахар, факультэт, узбек, Парыж, Баранавічы, ткач, студзень, Лепель, ляснік, камандзір, студэнт, Смаргонь, сірата, купец, Люксембург, лейтэнант, латыш, француз, куратар, казак, Палессе, Свіцязь, Іпуць, Волга, Крывы Рог, славак, Ліда, Вільнюс, паляшук.

Заданне 10. Спішыце сказы, раскрыйце дужкі. Раствлумачце правапіс прыметнікаў.

1. Прыляцела (бела)грудая з вілаватым хвосцікам ластаўка, прынесла першую вестку пра вясну (*А. Ахмедава*). 2. (Светла)жоўтая квецень так упрыгожыла ліпы, што за ёю мала прыкметна лісце (*Я. Крамка*). 3. Не адно пакаленне на розныя патрэбы драла бяросту, выбірала патроху (белавата)зялёны мох (*З. Бяспалы*). 4. Цудоўны лес пры ціхім дажджы: ён закалыхвае, люляе аднастайным, (мякка)лагодным шэптам (*І. Навуменка*). 5. Гранічная (леў)талстоўская шчырасць, глыбіннае пранікненне ў таямніцы чалавечай гісторыі, няспынныя пошукі маральнага ідэалу прыцягваюць да

яго многія пакаленні чытачоў (*В. Быкаў*). 6. Журавы зацягвалі сваю (шчым-ліва)развітальную песню (*А. Сямёнава*). 7. Перад вачыма яго раскінулася бязмежная сенажаць, як бы разаслаў хто (вялізны)вялізны дыван... (*П. Броўка*). 8. Прыйшла (доўга)чаканая вясна, пачало набіраць вышыню і сілу сонца (*В. Жуковіч*). 9. Моцны (паўднёва)ўсходні вецер гнаў (чорна)сінія хмары на горад (*Л. Дайнека*). 10. У зеляніне (бела)ствольх бяроз звонкім срэбрам сыплюць галасістыя берасцянікі (*Р. Ігнаценка*). 11. Ніваю будзь і пожняй, скрыпкаю стань і спевам, можа, ты ліст апошні з (вечна)зылёнага дрэва (*М. Лужанін*). 12. Расчасаўшы пругкім ветрам косы, спаласнуўшы ногі ў расе, (золата)галовыя бярозы паўстаюць ва ўсёй сваёй красе (*М. Аўрамчык*).

Заданне 11. Падбярыце ці складзіце сказы з прыметнікамі, ужытымі ў адпаведнасці з наступнымі характарыстыкамі: а) прыметнік якасны, поўная форма, мужчынскі род, адзіночны лік, назоўны склон, выказнік; б) прыметнік адносны, мужчынскі род, вінавальны склон, адзіночны лік, азначэнне; в) прыметнік якасны, кароткая форма, жаночы род, адзіночны лік, выказнік; г) прыметнік якасны, поўная форма, ніякі род, адзіночны лік, родны склон, азначэнне; д) прыметнік прыналежны, мужчынскі род, назоўны склон, адзіночны лік, азначэнне.

Заданне 12. Запішыце прыказкі і падкрэсліце прыметнікі, якія перайшлі ў назоўнікі. Прывядзіце прыклады ўжывання гэтых слоў у ролі прыметнікаў.

1. Скупы двойчы плоціць, а дурны двойчы ходзіць. 2. Багатаму і чорт у кашу маслам кідае. 3. Ад добрага лепшага не шукаюць. 4. Галоднаму асцюкі не колюцца. 5. Галоднаму — ежы, халоднаму — цяпла, а сытаму — музыкі. 6. Сыты галоднаму не раўня. 7. Дурны законаў не чытае, ды свае мае. 8. Разумны работу зробіць, а дурань і мяла зломіць. 9. Скажы дурному паклоны біць, то ён і лоб паб'е. 10. Хто чужога жадае, часта сваё пакладае. 11. У беднага і ў кашы косці. 12. Благі з ліхім знаюцца, адзін на другога спасылаюцца. 13. Няма нічога ліхога, каб на добрае не выйшла. 14. Лянівы і санлівы — два браткі. 15. Кепскае адразу відаць, а добрае — убачыць трэба.

Заданне 13. Спішыце сказы, знайдзіце прыметнікі, утвораныя спосабам ад'ектывацыі, вызначце іх граматычныя асаблівасці.

1. І хаця няма ні зярняці на ўсім гэтым хвалюючым моры, а ўжо чуецца ледзь-ледзь хлебны пах, які там прыемна казыча ноздры (*П. Броўка*). 2. Нішто так не прыгнятае і не прыгінае чалавека да зямлі, як вось такі шэры вераснёўскі холад з калючым дажджом... (*В. Коўтун*). 3. Лес ахутала трапяткая цякучая смуга (*І. Мележ*). 4. Ад лютай летняй спёкі гарыць сухі пясок, і пачарнеў далёкі нахмураны лясок (*П. Глебка*). 5. Бліскучы грыбны дождж усё ішоў (*В. Вольскі*). 6. Улагодненыя берагі дыхалі свежасцю (*В. Вольскі*). 7. Здавалася, не раз'юшаны і напорысты самадур-вецер пагнаў

іх (хмары) у белы свет, а яны апалі тут, над палямі і лугам... (І. Пташнікаў). 8. Дождж прарваўся з ветрам у спякоту, па пясках ударыў буйным шротам... За адно імгненне, за хвіліну перамаўі лістоту на галінах, пачапіў на кожнае ігліцы па адной засмучанай слязінцы (К. Кірэенка). 9. Адшумеў лістапад, адзвінелі дажджы, і зіма панагнала пякучых вятроў (П. Панчанка). 10. Тут, ля Дрысы, сасонкі звонкія, над Дзвіною бары пявучыя (Г. Бураўкін). 11. Адчую ў калыханні белых дрэў, у гуках і дыханні ночы белае, як ачарсцвелы свет памаладзеў, як расцвілі пачуцці агрубелыя (М. Федзюковіч).

Заданне 14. Спішыце сказы, вызначце, якімі часцінамі мовы і членамі сказа з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. **Паляўнічы** бачыў у лісіных вачах толькі цікаўнасць — ні страху, ні збятэжанаасці (А. Асіпенка). 2. І вось часам спыніцца які-небудзь **прахожы** і падзвіцца: «Хараство якое!» (Р. Ігнаценка). 3. Шмат **цікавага** расказала бабулька ў гэты вечар пра маленькіх казачных чалавечкаў (Я. Бяганская). 4. **Люты** ўцёк, **люты** знік. І пацёк снегавік. Дзе твой сок, сакавік? (В. Жуковіч). 5. І неспадзявана адбылося **незвычайнае**: ціхая, нявідная, у жнівеньскім росквіце рабіна заружавела, зазырчала яркім, кідкім хараством, гарачым полымем агністых гронак (І. Мележ). 6. Вялікі ўплыў на жыццё **насякомых** аказвае навакольнае асяроддзе (Л. Чумакоў). 7. Віцябляне ганарацца сваім горадам, берагуць **мінулае**, ахоўваюць клапатлівымі рукамі гістарычныя мясціны (С. Пятровіч).

Заданне 15. Складзіце сказы з наступнымі словамі, якія ўжываліся б то ў значэнні назоўнікаў, то ў значэнні прыметнікаў. Вызначце сінтаксічную ролю гэтых слоў.

Вучоны, лёгкія, ваенны, сталовая, марожанае, скупы, добры, галодны, прахадная.

Заданне 16. Спішыце сказы, падкрэсліце ў іх прыметнікі і вызначце, да якога тыпу скланення яны адносяцца.

1. Падзвіўся ляснік на мядзведзеву работу і пайшоў дадому (З. Бяспалы). 2. Ноччу выпаў першы пушысты сняжок (Я. Пархута). 3. У сярэдзіне лета ў бабуліным доміку пасяліўся кватарант (А. Васілевіч). 4. Калі глянуць цяпер з Антонавага лугу на возера, дык яно, здаецца, ляжыць у нейкай чудаўнай аправе (П. Броўка). 5. Новыя дзеці, вядома, не памятаюць, як прыезджалі ў вёску салдаты, а ўсё адно называюць крыніцу салдацкай (В. Хомчанка). 6. Усе пералётныя птушкі, якія спяшаліся на поўдзень, заўсёды садзіліся адпачыць на рамонкавым полі (Р. Ігнаценка). 7. Сціхлі разнастайныя птушыныя песні (Я. Колас). 8. А вось зайцам не да адпачынку, бо можна хутка трапіць

на вострыя лісіныя зубкі («Родная прырода»). 9. Дзяўчыне падабаюцца спадніцы міні. 10. Снуючыся высока ў небе, раняла птушка мяккія, ласкавыя мелодыі, сатканя са звону срэбраных струн, з булькання лясных ручайкоў, з зумкання пчаліных крыльцаў, з шолаху красак (Я. Колас). 11. Вось у той нібыта салаўіны спеў увабралася каленца са спеву дразда-белабровіка, а вось пачулася ў ім трэль івалгі, а вось і дрыготкае спяванне заранкі прагучала (К. Кірэнка). 12. Найвыдатнейшае вынаходніцтва, ці канструкцыя Галілеева, слава аб якой прагрымела на ўсю акругу, была гармата, якую ён зрабіў у тысяча дзевяцьсот адзінаццатым годзе спецыяльна да Вялікадня, каб даць з яе салют у гонар свята (М. Зарэцкі). 13. Шукалі, мышкавалі, і раптам Янкавы пальцы шкрабанулі па чымсьці цвёрдым (М. Зарэмба). 14. Той дуб у народзе называюць Міцкевічавым (Я. Пархута).

Заданне 17. Прачытайце тэкст. Выпішыце прыметнікі з назоўнікамі. Зрабіце марфалагічны разбор прыметнікаў.

Даліна ляжала між шасэ і ракою. З аднаго боку гула мутная жаўтаватая плынь Стрыя, з другога — дыбіўся круты схіл невысокай гары, што кучаравіўся знізу хмызняком, а вышэй — галлём сосен. Гару, самае падножка, абгінала шасэ, — гладкая істужка яго неўзабаве, нібы радуючыся таму, што вырвалася з горнай цеснаты, выпроствалася і весела бегла па бяскрайняй, здавалася, раўніне. Тут канчаліся горы, канчалася апошняя града сіне-зялёных Карпат.

Па даліне — найбольш усцяж берагу — было раскідана некалькі дробных густых хмызнячкоў, у адным месцы ўздоўж пераразаў яе амаль высохлы, глеісты на дне раўчак. На ўсім астатнім прасцягу шаўковы ад вільготнай травы, дзе-нідзе кушты дыван быў роўны і трывалы. У карпацкім краі на многія кіламетры цяжка было б знайсці мясцінку, больш прыдатную для жыцця і заняткаў артылерыстаў, што рыхтаваліся да вайсковага вучэння ў гарах.

Артылерысты прыехалі сюды з глыбіні Карпат. Гэта быў дывізіён горнага артылерыйскага палка, іншыя падраздзяленні якога размяшчаліся паблізу на схілах другіх гор, а штаб у невялічкай гуцульскай вёсцы над ракою (І. Мележ).

Заданне 18. Кантрольны дыктант.

Мята

Калі б мяне спыталіся, якая мая самая любімая кветка, мабыць, я адкажаў бы: мята. Хоць і не зусім яна кветка, а болей расліна, але ж цвіце яна не меней шчодра, чым любая з кветак, нават самых славурых. Няцяжка заўважыць, што, дасягнуўшы сваёй пары, красуе яе кожнае каліва, кожны

парастак дробнымі ружова-блакітнымі вочкамі густых суквеццяў над кожным лісцяным паверхам. Незвычайна актыўная натура па сваёй жыццёвасці. У яе дзве гарантыі бясперсця: першая — здольнасць усё вакол сябе засеяць зярняткамі, а другая — бяспрашна, можна і з усяе сілы трымацца карэннем за зямлю пад сабой.

Змалку люблю мяту. І колькі памятаю, яна ніколі не зводзілася ў нас. Першаю выбіваецца на свет, як толькі сыходзіць снег, і лапушыцца да позніх замаразкаў.

Заўсёды, як бываю ў Еўлічах, прывожу пучок мяты. Аднаго разу паставіў у вазу з вадой. Мінае тыдзень, другі — хоць бы лісток завяў: зелянеецца, цвіце мая мята! Потым бачу: эге, дык яна ж карэньчыкі ў ваду папускала — танюсенькія, белыя, як валасінкі. Пасля я прабаваў ставіць да яе іншыя, нават самыя высокацывілізаваныя кветкі — і яны за кампанію з трывушчай дзікункай мацней стаяць, трымаюцца.

Я варушу мяту, як свае ўспаміны. Ды і назву гэтай расліне — такой сціплай і жывучай — вельмі ўдала і дакладна прыдумалі людзі: мята. Сама па сабе яна не пахне, а дакраніся, паварушы, пакамячы лісток — і забруіцца тонкі струменьчык цёплага водару, а за ім услед і твой нейкі, нават даўно ўжо забыты ўспамін. Як ні адна з кветак, яна верна і самааддана беражэ і захоўвае нашы тайны і нікому не адкрывае, не выдае іх, а толькі таму, хто ёй даверыўся.

Яшчэ не сказаў пра адну дзівосную ўласцівасць гэтай расліны: яна ахоўвае чысціню вады. І раней заўважаў гэта, а вось яшчэ болей упэўніўся. Сарваныя сем каліў каля Свіслачы паставіў у вазу з вадой, і стаяць яны ўжо болей за месяц, а ні разу не мяняў вады. Кожная галінка паспела за гэты час адцвісці, паасыпаліся драбнюткія блакітныя пялёстачкі, а лісты свежыя, зялёныя. А самае цікавае — вада: чыстая, празрыстая, як крынічная, — жывая вада (*Паводле В. Віткі*).

Тэма 3.1 ЛІЧЭБНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Заданне 1. Выпраўце памылкі ва ўжыванні лічэбнікаў.

1. Падзея гэта адбылася больш чым паўтары стагоддзі назад. 2. Ва ўзросце дваццаць адзін год Насценька атрымае дыплом. 3. На нашым хутары раслі два разложыстыя дуба. 4. Памкненні сто сорок чалавек былі патрыманы кіраўніцтвам факультэта. 5. Настаўніца не далічыла чатыры сшытка. 6. Бабуля ганарылася ўсімі трыма ўнукамі. 7. У двухтысячаадзінаццатым годзе я скончу ўніверсітэт. 8. Дзве трэціх зямлі было занята пад пасадку льну. 9. Пяць шостыя сенажацьў было ўжо скошана. 10. Паўтара бочкі вады не хапіла для паліўкі агарода.

Заданне 2. Вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца наступныя словы.

Чатыры, чацвёрка, учатырох, чацвёрты, чацвяртак, чацвёрэ.

Сотня, сто, столькі, соты, дзве сотыя.

Два, двойка, удвух, двойчы, другі, падвойны, двайны, падвоіць, двайняты, двое.

Сем, сямёрка, сямёра, усямёх, сёмы, адна сёмая.

Пяць, пяцёрка, пяцёра, пяты, тры пятыя.

Заданне 3. Спішыце, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

Два...цаць чатыры вялік... клён...; (абодва, абедзве) сябр...; (абое, абедзве) нявесты; два...цаці(пяц...)гадовы юбілей; (абое, абодва) малад...хлопц...; два...цаці(тыс...чны) удзельнік; трох(міл...нны) выйгрыш; тыс...ча в...с...мсот вос...мдз...сят дз...вяты год; (два, дзве) пят... дарог...; пяць цэл... і тры восьм... урадж...; тры два...цаць шост... частк....

Заданне 4. Запоўніце табліцу прыведзенымі ніжэй лічэбнікамі ў спалучэнні з назоўнікамі.

Лічэбнікі, якія абазначаюць цэлыя лікі	Дробавыя	Зборныя

Чацвёрэ салдат, сто дзесяць чалавек, тры восі, двое жарабят, дзве трэція ўраджаю, паўтара дня, сямёра мужчын, сорок вішань, адзінаццаць часопісаў, паўтара вядра, дзве нагі, пяцёра дзяцей, адна сёмая секунды, трое коней, адна сотая гектара, восем настаўнікаў, абодва спецыялісты, пяцёра гусей.

Заданне 5. Запішыце лічэбнікі словамі ў наступным парадку: а) колькасныя, б) зборныя, в) дробавыя, г) парадкавыя.

Дванаццацера; $\frac{2}{5}$, 536; 255,7; 500; 777-ы; 18,2; 911; 27-ы; пяцёра; 17; $\frac{1}{7}$; 34,1; 861-ы; $\frac{1}{3}$; трое; 1999-ы; 489; 2015-ы; паўтара; 18,4; 836; 151; 1 118-ы; абедзве; 238; 48; 97-ы.

Заданне 6. Знайдзіце спалучэнні слоў з граматычнымі памылкамі. Запішыце выпраўленныя варыянты.

1. На сямістах васьмідзесяці тысячах двухстах рукапісах. 2. Пяццюстамі дваццаццю трыма рублямі. 3. Каля двух цэлых і адной трэцяй цыстэрны. 4. Сто сорок два новыя слоўнікі. 5. Дзве цэлых і сорок тры сотых цэнтнера. 6. Сорок чатыры першых кіламетра. 7. Двое ягнят. 8. Дзве поўныя талеркі. 9. Адзін цэлы і тры сотыя кілаграма. 10. У паўтара раза больш.

Заданне 7. Спішыце загадкі, адгадайце іх, дапасоўваючы лічэбнікі да назоўнікаў. Вызначце род, лік і склон лічэбнікаў.

1. (Пяць) братоў у (адзін) ноч нарадзіліся, і ўсе з (адзін) імем.
2. (Два) канцы, (два) калыцы, а пасярэдзіне цвік.
3. (Чатыры) браты пад (адзін) страхой стаяць.
4. (Тысяча) братоў (адзін) поясам падпаясаны.
5. (Сто) пасцелей на (адзін) кітчку ляжаць.

Заданне 8. Пры спісванні раскрыйце дужкі, дапасоўваючы лічэбнікі да назоўнікаў.

1. (Адзін, адна, адно, адны) дзеці, чалавек, кніга, заданні, вароты.
2. (Два, дзве, абодва, абедзве, двое) дзень, суткі, гаспадыня, сантыметр, паштальён.
3. (Чацвёрта, чатыры) абітурыент, маладзіца, лыжы, дарога, пасёлак.
4. (Восем, васьмёра) качаняты, ліпа, цэнтнер, салдат, валеібаліст.

Заданне 9. Утварыце парадкавыя лічэбнікі ад колькасных. Падбярыце да іх назоўнікі і запішыце ўтвораныя словазлучэнні.

Сто трыццаць шэсць, адзінаццаць тысяч, семдзсят мільярдаў, шэсць, сямнаццаць мільёнаў, чатырнаццаць, дзевяцьсот дзевяноста сем, дзевяцьсот семдзсят восем тысяч, восемсот трыццаць пяць, дзвесце, дваццаць пяць.

Заданне 10. Вызначце, якія з наступных назоўнікаў могуць спалучацца з лічэбнікамі *два і двое*, якія — толькі з адным з іх? Абгрунтуйце адказ.

Вароты, студэнтка, марожанае, забіяка, варона, гуслі, салдат, пісьменнік, дачка, жаваранак, ягня, коні, туфлі, людзі, вучань, голуб, свінні, соня, граблі, мы, сталовая, медзвездзяня, дзверы, унучка, даследчык, кураня, няўмека.

Заданне 11. Складзіце словазлучэнні, выкарыстоўваючы парадкавыя і колькасныя лічэбнікі.

Вугаль, дзяўчынка, аўтобус, кансервы, дуб, лісяня, дзверы, дажынкi, рэалізм, напрамак, зубраня, энцыклапедыя, нафта, лісце, дрожджы, ягня, натхненне, цукар, чалавек, насенне, канікулы, студэнт, духі, гуманізм, дапаможнік, акно.

Заданне 12. Спішыце сказы, вызначце разрад лічэбнікаў па значэнні, іх сінтаксічную ролю ў сказе.

1. Бацькава рамяство перанялі пяцёра сыноў і дачка (*А. Пятровіч*).
2. І не паспела суседка агледзецца, як Васілёк спрытна ўставіў у свабодныя дзірачкі ўсе тры зубы (*А. Паскробышаў*). 3. І вось на другі дзень хлопчык убачыў на балконе двух шпакоў (*А. Корзун*). 4. Два шпакі сядзелі на шпакоўні.
Яны з пільнасцю аглядалі яе. Адзін залез усярэдзіну і хутка выскачыў, а другі тым часам каравуліў. Потым другі палез. І гэтак некалькі разоў (*А. Корзун*).
5. Ці то меншым сёння шанцавала, ці то яны сапраўды гулялі лепш, але вось трэцякласнікам забілі адзін гол, а праз хвіліну і другі (*У. Шахавец*). 6. Толя таксама ўвесь чацвёрты ўрок думаў пра каляндар, пра важнасць даручэння (*П. Місько*). 7. Асабліва пашанцавала Ромку на лябачку паміж дзвюма дарогамі (*М. Янчанка*). 8. Потым мы паставілі адну лыжу бокам, узяліся за канцы і пачалі ссоўваць снег і лісце ў кучу (*Л. Талстой*). 9. Потым маці пажурыла трохі бацьку і пачала абодвух сваіх мужчын збіраць у дарогу (*У. Шахавец*).
10. Летам у наваёслаў вывелася двое малых (*Я. Крамко*). 11. Праз два тыдні сталі выпрабоўваць крылы і два маладыя гаспадары гнязда (*Я. Крамко*). 12. Толькі за адзін год сям'я мурашак знішчае каля дзесяці мільёнаў розных шкоднікаў (*Я. Галубовіч*). 13. Двое сутак дзікун нічога ў рот не браў (*Р. Ігнаценка*).
14. Толькі бабуля сышла на другі паверх, як на лесвіцы ёй перагарадзіла шлях нейкае рудое стварэнне (*У. Юрэвіч*). 15. Толькі ў адным месцы, спусціўшы ногі ў ваду, сядзяць з вудамі трое хлопчыкаў (*І. Навуменка*). 16. Адночы, збіраючы на ўзлессі рыжыкі, я ўбачыў дзвюх кнігавак, якія адна за адной стомлена ішлі па пожны (*Р. Ігнаценка*). 17. Звоняць званы над могілкамі ста васьмідзесяці шасці вёсак, дзе не засталася ніводнай сям'і... (*І. Шамякін*).

Заданне 13. Прачытайце тэкст. Вызначце, да якога стылю ён адносіцца. Выпішыце колькасна-іменныя спалучэнні, замяніўшы лічбы словамі, і вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і структуры.

Важным падаецца пытанне аб колькасці беларусаў, што жывуць па-за межамі краіны. Раней, на пачатку 90-х гадоў, называлася лічба ў 3,5 млн беларусаў, якая засноўвалася як на перапісах насельніцтва, так і на прыблізных ацэнках, часам перабольшаных. Так, колькасць беларусаў у Санкт-Пецярбургу па ўдакладненых ацэнках зменшылася з 85 тыс. у 1999 г. да 54 тыс. чалавек у 2004 г., г. зн. на 36%, а ў цэлым па Расіі за гэты ж перыяд — з 1,2 млн да 810 тыс. чалавек. Традыцыйна лічылася, што ў Аўстраліі пражывае каля 10 тыс. беларусаў, аднак перапіс 2002 г. зафіксаваў, што беларусамі запісалася толькі 483 чалавекі.

Найбольшая беларуская грамада жыве ў Расіі — 810 тыс., ва Украіне — 275 тыс., Казахстане — 111 тыс., краінах Балтыі — 153 тыс. (Латвія — 90 тыс., Літва — 42 тыс., Эстонія — 21 тыс.), у ЗША — 600 тыс. чалавек (паводле падлікаў В. Кіпеля на пачатак 1990 г.)

Энцыклапедыя Беларусі ацаніла лічбу беларусаў у Канадзе ў 110 тыс. Аднак прафесар Атаўскага ўніверсітэта, старшыня Асацыяцыі славістаў Канады Уладзімір Кэй (Кісялеўскі), аўтар працы аб канадцах беларускага паходжання, назваў лічбу на 1960 г. у 30 тыс., падкрэсліўшы пры гэтым, што толькі 4 тыс. з іх лічаць сябе беларусамі. З гэтай лічбай пагаджаецца беларускае пасольства ў Канадзе. Па яго інфармацыі, перапіс насельніцтва, які праводзіўся ў 2001 г., даў лічбу 5115 грамадзян-беларусаў (М. М. Бацян).

Заданне 14. Перакладзіце з рускай мовы на беларускую, растлумачце асаблівасці спалучэння лічэбнікаў з назоўнікамі.

Три года, две деревни, четыре школьника, три ведра, два кольца, три жизни, четыре раунда, два государства, оба завода, семдесят четыре учебника, тридцать две мухи, двадцать четыре помочника, сто пятьдесят два комплекта, тридцать четыре балла.

Заданне 18. Пастаўце назоўнікі ў назоўным склоне множнага ліку, спалучыце іх з лічэбнікамі *два (дзе)*.

Кіцель, краіна, серыя, гаварун, рота, стораж, ордар, дуэль, фірма, факультэт, страх, печ, палка, гарбуз, жвачка, алігатар, возера, кантынент, песня, ціхоня, мыш, вітрына, нашчадак, пісьмо, жэрдка, шыльда, фронт, уверцюра, каліна.

Заданне 19. Спалучыце дробавыя лічэбнікі *паўтара (паўтары)* з назоўнікамі.

Талерка, акно, хвіліна, гектар, ахapak, кіламетр, бярвяно, грам, торба, кружка, тыдзень, бочка, яблык, лімон, ліст, жэрдка, кілаграм, мяшок, лыжка, дэжка, чарпак, дыня, тысяча, сасіска, груша, шклянка, сантыметр.

Заданне 20. Прачытайце. Перакладзіце на беларускую мову, замяняючы лікі словамі.

Знаете ли вы?

...что возраст деревьев в 300—500 и даже 1000 лет — явление обычное.

...что на земном шаре встречается 80 видов рябины.

...в пустыне Сахара однажды — 18 февраля 1979 г. — шел снег.

...в Санкт-Петербурге — 101 остров, в Венеции — 118.

...всего лишь одна капля нефти делает непригодным для питья 25 литров воды.

...хорьки спят до 20 часов в сутки.

...взрослый кит за 2 секунды вдыхает 2400 литров воздуха.

...зеленый чай содержит на 50% больше витамина С, чем обычный черный.

...из 25 самых высоких вершин мира, 19 находятся в Гималаях.

...при улыбке у человека «работают» 17 мускулов.

...в Гавайском алфавите только 12 букв.

Заданне 22. Напішыце тэкст на адну з прапанаваных тэм, выкарыстоўваючы лічэбнікі розных разрадаў: «Колькі незабыўных сустрэч!», «Дзясяткі кіламетраў пехатою...», «Лічэбнікавая градка».

Заданне 23. Вызначце, якімі часцінамі мовы з'яўляюцца выдзеленыя словы.

1. Ды вось ідзём адгэтуль смяротнаю чаргой шукаць **другой** планеты, маліць **другіх** багоў (*М. Лужанін*). 2. Мікіта ўжо не клікаў мяне на гулянку і кожны вечар знікаў некуды **адзін**... (*М. Стральцоў*). 3. Гэты голас, які мне з маленства знаёмы, што гучаў у вайну з партызанскіх лясоў, я пазнаў бы здалёк, за паўсвету ад дому, я адрозніць бы змог ад **другіх** галасоў (*М. Аўрамчык*). 4. Жыву, каб жыць і будаваць, праклаўшы шчырасць у аснову, дамераць постаць да канца ды перадаць яе **другому** (*Т. Кляшторны*). 5. З'елі ласі **«першае»** і пайшлі ў хвойнік па **«другое»** (*В. Гурскі*). 6. На **«трэцяе»** — зялёная ігліца, маладыя галінкі (*В. Гурскі*). 7. Зацікавіліся незвычайнай праявай і астатнія рыбакі. А **адзін** з іх, відаць, самы цікаўны, падышоў да хлопчыка (*У. Шахавец*). 8. Ніякае гаспадаркі ў іх не было, **адна** старая сівая авечка (*К. Каліна*). 9. А Косцік лёгкі на ўспамін. Калі не повен

кошык, дык амаль даверху напоўнены. **Адны** баравікі і падасінавікі (С. *Александровіч*). 10. У Кастуся ў лесе былі свае ўлюбёныя мясціны, куды ён часта бегаў **адзін** (С. *Александровіч*). 11 Дзед-вартаўнік з **адной** палескай вёскі мне гаварыў, што маладзік над полем падобен да запыленага грузчыка, які сагнуўся ад нялёгкай ношы (М. *Федзюковіч*). 12. Несумненна **адно**: зямля павінна застацца зялёнай і расквечанай (У. *Сверкуноў*).

Заданне 24. Спішыце і растлумачце, як перадаецца прыблізная колькасць.

1. Шчаняты жылі разам яшчэ тыдні два, а пасля іх разабралі вясковыя дзеці (В. *Гурскі*). 2. Дні чатыры шчыравалі птушкі, дабудоўваючы сваё жытло (Я. *Крамко*). 3. Кіламетраў праз восем Алёша падышоў да другой вёскі (Я. *Маўр*). 4. Тут недалёка павінна быць рэчка, а там да Дубкоў застанеца кіламетраў сем-восем (Я. *Маўр*). 5. Гадзіны дзве адпачываў Алёша, нават заснуў (Я. *Маўр*). 6. Было нешта каля адзінаццаці гадзін вечара (М. *Стральцоў*). 7. Праз хвілін дваццаць — зноў поўна ў кошыку! (С. *Александровіч*). 8. Артыст сыграў больш за пяцьдзясят роляў. 9. А гадоў дзевяноста назад Серабранка добрай ракой лічылася (М. *Янчанка*). 10. У нешырокім прагале, крокаў за дваццаць ад сябе, Лёшка ўбачыў прыгажуну лася (А. *Рыбак*). 11. Па-за галінамі рэдкіх сосен, метраў за трыста, высіліся цёмныя купы акацый... (А. *Ракітны*). 12. Алёша пабег да ўзгорка і адтуль убачыў, што машын было каля дзесяці (Я. *Маўр*).

Заданне 25. Напішыце тлумачальны дыктант.

Нясвіж. Гэты горад ахутаны (многа + -ств-)ам паданняў і л...гендаў. (У, у)ладзіслаў (С, с)ыракомля лічыў што сюды ў с...мнаццатым стагоддзі магнаты запрашалі (Р, р)эмбранта каб параіцца з ім як найлепш арганізаваць карці(н, нн)ую галерэю. Хадзілі чуткі што знакаміты галандзец напісаў у (Р, р)адзівілаўскай рэзідэнцыі н...калькі (мастак + -ск-)іх палотнаў аднак у каталогах карцін (Н...свіж + -ск-)ага (З, з)амка яго твораў н...ма. Тутэйшыя жыхары ведаюць шмат цікавых гісторый пра прывіды што блукаюць па разбура(нн, н)ым замку. Напрыклад пра прывід (Ч, ч)орнай (Д, д)амы (Б, б)арбары (Р, р)адзівіл.

Да два...цатага стагоддзя культурнае жыццё Н...свіжа развівалася дзякуючы князям Радзівілам якія валодалі гэтай з...млэй з тыс...ча п...ц...сот два...цаць трэц...га года. Па ініцыятыве М. К. (Р, р)адзівіла (С, с)іроткі горад у тыс...ча п...ц...сот восем(?)дз...сят шостым годзе атрымаў (Магдэбург + -ск-)ае права. У ш...с(?)наццатым і в...с...мнаццатым стагоддзях тут працавала друкарня заснава(нн, н)ая Сымонам (Б, б)удным

Мацеём (К, к)авячынскім Лаўрэнціем (К, к)рышкоўскім і адроджаная (Р, р)адзівілам (Р, р)ыбанькам. У замку захоўвалася мноства (мастак + -ск-)іх твораў архіў і бібліятэка Радзівілаў у кляштарах буйны (кніга)збор. Пры двары Радзівіла Сіроткі ў канцы ш...с(?)наццатага пачатку с...мнаццатага стагоддзяў працаваў гравёр і картограф Тамаш (М, м)акоўскі які склаў першую дакладную карту (В, в)...лікага (К, к)няства (Л, л)ітоўскага.

У (Н...свіж + -ск-)ім тэатры калісьці было трыста п...ц(?)дз...сят акцёраў п...ц(?)дз...сят з якіх вучыліся ў (І, і)таліі а тэатральную залу асв...тлялі п...ц(?)дз...сят тры металёвыя ліхтары. А яшчэ тут існавала (Б, б)алетная (Ш, ш)кола і (К, к)апэла Радзівілаў большая за сучасны (С, с)імфанічны (А, а)ркестр і пры (К, к)апэле працавала (М, м)узычная (Ш, ш)кола.

Горад быў моцна зруйнаваны падчас (Н, н)апале...наўскага нашэсця. Знікла значная частка замкавай бібліятэкі музейных збораў і каштоўнасцяў. Н...свіж страціў сваё значэнне як знакаміты цэнтр культуры і мастацтва Беларусі.

Для адраджэння горада(помніка) у тыс...ча дзев...ц(?)сот дз...вяноста чац(?)вёртым годзе быў заснаваны (М, м)іжнародны (Ф, ф)онд «Н...свіж». Тут працуюць (гісторыка)краязнаўчы музей і (гісторыка)культурны запаведнік праводзяцца (М, м)іжнародныя навуковыя сімпозіумы па гісторыі і культуры фестывалі старадаўняй і камернай музыкі «Музы Н...свіжа». (267 слоў)

Тэма 3.2 СКЛАНЕННЕ ЛІЧЭБНІКАЎ

Трэнінг уменняў

Заданне 1. Запішыце лічэбнікі словамі.

I. Крыж Еўфрасінні Полацкай зроблены для царквы Святога Спаса па заказе Еўфрасінні Полацкай майстрам Лазарам Богшам у 1161 годзе. Выкананы ў форме шасціканцовага крыжа вышыняй 51,8 сантыметры. Згублены падчас Другой сусветнай вайны і да гэтага часу не знойдзены. У 1997 годзе брэсцкім ювелірам Кузьмічом была выраблена копія крыжа ў поўны памер.

II. У XV — XVI стагоддзях у судовую сістэму Вялікага княства Літоўскага былі ўнесены значныя змены. Граматай вялікага князя Андрэя Казіміра, выдадзенай у 1447 годзе, юрыдычна было замацавана права феадалаў Беларусі судзіць залежных ад іх людзей. Але большасць судовых спраў простых людзей разглядаліся копнымі судамі.

III. Везувій — дзеючы вулкан на поўдні Італіі непадалёку ад Неапаля. Вышыня — 1 281 метраў (1944 г.). Адзін з трох дзеючых вулканаў Італіі, адзіны дзеючы вулкан на ўласна Еўрапейскім кантынэнце. Вядомы тым, што пры вывяржэнні 79 г. былі знішчаны рымскія гарады Пампеі і Геркуланум. Лічыцца адным з самых небяспечных вулканаў свету.

У кратэры і на свежых лававых патоках час ад часу вырываюцца вадзяныя пары і газы тэмпературай да 400 °С. Лава і туфы ў працэсе вывятрэння стварылі ўрадлівыя глебы схілаў Везувія. На ніжняй частцы схілаў знаходзяцца фруктовыя сады і вінаграднікі, прыблізна да вышыні 800 метраў — сасновы гай.

IV. Агульная тэрыторыя Рэспублікі Беларусь складае 207,6 тыс. кв. км. У параўнанні з еўрапейскімі краінамі наша рэспубліка па плошчы знаходзіцца паміж Грэцыяй (132 тыс. кв. км.) і Румыніяй (238 тыс. кв. км.). На пачатку 1992 года колькасць насельніцтва Беларусі дасягнула 10 мільёнаў 281 тысячы чалавек.

Заданне 2. Запішыце лічбы словамі, пастаўце ў форме творнага склону.

167; 5050-ы; 312; $\frac{3}{15}$; 0, 06; $\frac{3}{5}$; 23,013; 154,9; 518; 736-тысячны.

Заданне 3. Выканайце арыфметычныя дзеянні, запішыце словамі. Пастаўце лічэбнікі ў патрэбным склоне. Вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і структуры.

Да 20 дадаць 10 — будзе 30.

Ад 115 адняць 40 — будзе 75.

116 падзяліць на 2 — будзе 58.

Да 3 гадоў 8 месяцаў і 15 дзён дадаць 4 гады 2 месяцы і 28 дзён.

Ад 7 кіламетраў 89 метраў адняць 3 кіламетры 93 метры.

Ад 9 гадзін 11 секунд адняць 3 гадзіны 3 секунды.

Заданне 4. Выберыце назоўнікі, якія спалучаюцца з лічэбнікам *паўтара*, словазлучэнні праскланяйце.

Сподачак, сліва, бярвяно, яблык, піца, кашпо, тона, вядро, сноп, кавалак, цагліна.

Заданне 5. Праскланяйце спалучэнні лічэбнікаў з назоўнікамі. Абзначце націск у лічэбніках.

Чатыры дэканы, сто восемдзсят студэнтаў, дваццаць адзін рубель, двэсце сямнаццаць старонак, дзевяноста тры грамы.

Заданне 6. Запішыце лічбы словамі. Абзначце націск у словах.

Звыш 10, 15, 45, 784, 379, 4968.

Каля 18, 87, 139, 1001, 2056, 5183.

Над 5, 56, 681, 849, 4521, 9473.

Заданне 7. Утварыце словазлучэнні, замяняючы лічбы словамі. Вызначце склон лічэбнікаў, растлумачце іх напісанне.

Пры 27-мільярдным (даход); на 26-тысячным (мітынг); у 465-кватэрным (будынак); 186-мільённага (жыхара); каля 700-гадовага дуба; на 5 — 7 (дзень); 2-месячным (адпачынак); з 22-гадовым (юнак); 79-сантыметровы (кавалак); у 45-градусны (мароз).

Заданне 8. Вызначце разрад па значэнні і склонавую форму лічэбнікаў у складзе наступных фразеалагізмаў.

На адной назе; ні два ні паўтара; абое рабое; блудзіць у трох соснах; як свае пяць пальцаў; пятае кола ў возе; да сёмага поту; між двух агнёў;

з пятага на дзясятае; сем пятніц на тыдні; два канцы адной палкі; палка з двума канцамі; на дзясятым небе ад шчасця; як тры грошы даў; на сто восемдзясят градусаў; у чатырох сценах.

Заданне 9. Запішыце сказы, паставіўшы лічэбнікі ў патрэбным склоне. Вызначце разрад лічэбнікаў паводле значэння і структуры, абазначце склон лічэбнікаў і пакажыце іх сінтаксічную ролю ў сказе.

1. У (адзін) месцы стаялі вазы з цэбрамі, ражкамі, паўасьмінамі; у (другі) — з дрывамі, дошкамі; у (трэці) — з ільном, у (чацвёрты) — са збожжам (*Я. Колас*). 2. Перш за ўсё, яны ўвесь час хадзілі і стаялі толькі на (два, дзве) нагах і хадзілі цвёрда, амаль што прама, абапіраючыся на зямлю ўсёй падэшвай (*Я. Маўр*). 3. Вітэліус (чацвёрты) месяц падарожнічаў па Італіі, а ён пісаў і цешыўся са свае адзіноты (*У. Арлоў*). 4. На (пяты) паверсе (тры) майстэрні мастакоў (*У. Караткевіч*). 5. Не зважаючы на нягоды лёсу, Эразм Вітэліус зусім не збіраўся ў (сорак пяць) гадоў пакідаць гэты свет (*У. Арлоў*). 6. Зрэдку з'яўляліся некалькі дзясяткаў матросаў пад камандай старшыны, трэніраваліся хвілін (дваццаць) — і зноў нікога (*У. Караткевіч*). 7. Аленка не магла стрымацца ад смеху — мужчына гадоў (трыццаць) у белым касцюме неадрыўна пазіраў на яе (*Л. Адамовіч*). 8. Нявестцы яна думала купіць модную брошку, а (два, дзве) малым унучкам па сукенцы і каробцы цукерак (*М. Лынькоў*). 9. У назве свята Грамніцы чуецца магутная сіла вясенне-летняга стану прыроды, але святкуецца яно (пятнаццаць) лютага. (*І. Круж*). 10. На ўсходзе возера Нарач злучаецца вузкім пралівам між пясчаных кос з возерам Мястра, плошча якога — (трынаццаць) квадратных кіламетраў (*В. Вольскі*). 11. Белыя фіранкі за зялёнымі шторамі. (Пяты) акно на (чацвёрты) паверсе (*Л. Адамовіч*). 12. Леў Сапега атрымаў бліскучую адукацыю — спачатку ў Нясвіжскай пратэстанцкай школе, а затым у Ляйпцыгскім універсітэце; свабодна валодаў (пяць) мовамі (*А. Грыцкевіч*).

Заданне 10. Вызначце, якімі часцінамі мовы з'ўляюцца выдзеленыя словы.

1. А дзед у Косціка незвычайны, у вайну партызанам быў, мае **шмат** ордэнаў і медалёў (*Л. Арабей*). 2. О, прыгажосць! Такі твой лёс — ад страт пральеш **нямала** слёз, пакуль цвіцеш і спееш адначасна... (*М. Федзюковіч*). 3. Дзень вясновага раўнадзенства — **безліч** фарбаў на дне вачэй (*М. Федзюковіч*). 4. У той дзень мы нагрузілі **многа** машын, і я адчуваў сябе **крыху** стомленым (*М. Стральцоў*). 5. За **колькі** крокаў адсюль баравіна спадала ў нізінку, а там купчасціўся ўжо ягаднік ля струхнелых пнёў, чарнела сатлелае голле (*М. Стральцоў*). 7. **Многа** раскапанай зямлі было навокал (*М. Стральцоў*). 8. **Шмат** бяды прыходзіцца выцерпець птушкам, пакуль заляцяць яны на зімовыя кватэры (*Я. Колас*). 9. Гору магната не было

канца. Багацей не спаў **некалькі** начэй (*В. Ланцік*). 10. **Колькі** рознай заедзі ў балоце — камароў, мошак... Вось мошкі збіліся ў клубок. **Процьма** камароў. Адбіцца ад іх цяжка (*С. Лобач*). 11. Ваду даследуюць, вызначаючы, **колькі** ў кожным граме азоту і жалеза... (*С. Лобач*). 12. Але хто калі лічыў, хто калі задумаўся, **колькі** ж на душу насельніцтва, на душу кожнага з нас прыпадае кветак, матылёў, дрэў, птушак, крынічак? (*Я. Сінакоў*). 13. Так, вочы ў вочы, яны глядзелі адно на аднаго **некалькі** імгненняў — чалавек і звер (*А. Асіпенка*). 14. Шукаць лужок з боку вёскі было не так цяжка, як **колькі** дзён назад самі Журавелькі (*Я. Сінакоў*). 15. Піліп Макаравіч **крыху** пагойдаўся на галіне, як бы правяраючы, ці моцная, затым вырваў... кавалачак моху, які рос на ствале (*А. Якімовіч*).

Заданне 11. Запішыце сказы. Зрабіце марфалагічны разбор лічэбнікаў.

1. Растуць тут больш за пяцьсот відаў вышэйшых раслін, сярод якіх шмат ахоўных (венерын чаравічак, баранец звычайны) (*С. Адзінцоў*). 2. Вядомы дрэвы-гіганты з пышной, густой цёмна-зялёнай кронай, вышынёй да трыццаці метраў, з дыяметрам ствала два з паловай метра (*І. Швед*). 3. Наладжаная дзейнасць цэнтра, дзякуючы намаганням Кастуся Каліноўскага, дала магчымасць утрымацца паўстанцкай арганізацыі да вясны тысяча восемсот шэсцьдзясят чацвёртага года (*Я. Янушкевіч*). 4. На захадзе Віцебскай вобласці, ля самай мяжы з Латвіяй, у маляўнічай узгорыстай мясцовасці размешчана вялікая група азёр пад агульнай назвай — Браслаўскія азёры. Больш за трыццаць азёр займаюць плошчу звыш ста дзесяці квадратных кіламетраў (*С. Адзінцоў*). 5. С. Манюшка — аўтар пяці балетаў, шасці кантат, сямі паланэзаў і многіх іншых твораў (*А. Мальдзіс*). 5. У тысяча дзевяцьсот сорок пятым годзе вязынскі калгас перадаў будынак, у якім нарадзіўся Янка Купала, Акадэміі навук БССР (*А. Есакова*). 6. Лясы і цяпер займаюць тут палову, а то і дзве трэці ўсіх плошчаў (*Л. Пракопчык*). 7. У фаўне, тыповай для лясоў Усходняй Еўропы, пяцьдзясят дзевяць відаў млекакормячых, каля двухсот трыццаці відаў птушак, адзінаццаць відаў земнаводных, каля трыццаці відаў рыб (*А. Адзінцоў*). 8. У тысяча дзевяцьсот пяцьдзясят шостым годзе за дзесяць кіламетраў на паўночны захад ад Мінска, на паўднёва-ўсходніх схілах Мінскага ўзвышша, было створана вялікае вадасховішча Ганалес. Плошча яго складае каля трыццаці квадратных кіламетраў, сярэдняя глыбіня — тры цэлыя і восем дзясятых метра (*С. Адзінцоў*). 9. Археолагі налічылі на тэрыторыі Беларусі больш за сто пяцьдзясят месцанараджэнняў балотнай руды (*Л. Пракопчык*). 10. Восьмага верасня тысяча пяцьсот чатырнаццатага года пад Оршай адбылася знакамітая бітва паміж войскамі Вялікага Княства Літоўскага і Маскоўскай дзяржавы — адна з найбуйнейшых на тэрыторыі Еўропы на пачатку шаснаццатага стагоддзя («*Роднае слова*»).

Налібоцкая Рудня. Ёсць імёны вёсак па-свойму адзіныя, унікальныя. Іншыя імёны характэрныя сваім падабенствам, яны бяруць пачатак ад адной асновы. Але сустракаюцца назвы настолькі распаўсюджаныя, што нават у адной вобласці іх можна налічыць дзясяткі.

У ліку такіх «масавых» імёнаў вёсак, безумоўна, і тыя, што ўтварыліся ад двух зыходных слоў — руда і рудня.

Першае з іх — руда — з'явілася першапрычынай назвы ў значэнні карыснага выкапня. Агульнавядома, што яшчэ ў старадаўнасці руда, здабытая з дрыгвы, была адзінай сыравінай пры выплаўцы жалеза. Шматлікія месцанараджэнні балотнай руды ў межах Беларусі і далі шмат якім паселішчам кароткае імя — Руда. Ад яго бярэ пачатак ускладненая суфіксамі і канчаткамі ўся багатая палітра блізкіх назваў: Рудавец, Рудаўка, Рудзенец, Рудзішкі, Рудаўляны, Рудзьма і іншыя.

Другое слова — рудня — таксама нарадзіла шматлікую, асабліва на Палессі, сям'ю назваў. Яно было як бы паўторным і азначала месцы, дзе нашы продкі выплаўлялі жалеза. Шматлікія Рудні часта ператвараліся ў складаную частку двойной назвы: Чырвоная Рудня, Пільнянская Рудня, Налібоцкая Рудня.

Часцей назвы Руда і Рудня сустракаюцца ў розных варыянтах і спалучэннях якраз у багатым балотамі ўсходнім і паўднёвым Палессі. Лідзіруе па колькасці падобных назваў Гомельская вобласць. Тут іх больш за пяцьдзясят вёсак, сёл, гарадскіх пасёлкаў. У Мінскай вобласці — каля дваццаці, у Віцебскай — дваццаць, Гродзенскай — пятнаццаць, Брэсцкай — дзесяць.

Археологі налічылі на тэрыторыі Беларусі больш за сто пяцьдзясят месцанараджэнняў балотнай руды. Жалезаплавільні вядомыя ў нас са старажытных часоў. У некаторых, напрыклад, месцах Палесся і Панямоння нашыя продкі выплаўлялі жалеза ўжо ў дванаццатым стагоддзі. Асабліва шырока жалезаплаўленне пачало распаўсюджвацца ў Беларусі ў пачатку шаснаццатага стагоддзя. Вядома, што з гэтага часу вырабы з беларускага жалеза выкарыстоўваліся на месцы, а таксама ішлі на экспарт.

Налібоцкая Рудня, якую часам называюць Рудняй Налібоцкай, вылучаецца сярод іншых, бадай, тым, што тут амаль да васьмідзесятых гадоў мінулага стагоддзя існавалі буйныя па тым часе прадпрыемствы, дзе жалеза выплаўлялі з балотнай руды. Першыя звесткі аб Налібоцкіх заводах, чыгунным і ліцейным, якія належалі князю Вітгенштэйну, датуюцца тысяча восемсот сорок дзявятым годам (*Паводле Л. Пракопчыка*).

Тэма 4.1

ЗАЙМЕННІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Заданне 1. Знайдзіце ў сказах займеннікі. Вызначце іх пачатковую форму і сінтаксічную ролю ў сказе.

1. Вось тады і дрыжыць-трапечацца лістота, цяжка ёй расстацца з тымі мроямі-казкамі, якія баялі ёй уначы туманы (*І. Пташнікаў*). 2. Ад зялёнай паласы ярыны, што віднелася далёка справа, паўз сасоннік хутка бег цень хмаркі (*І. Шамякін*). 3. Разбрыліся па свеце і будні, і святы... І не знаю — на шчасце сваё ці бяду — я ўвесь час адмаўляю тваю вінаватасць, ты сцвярджаеш маю правату (*М. Федзюковіч*). 4. Навечна сэрцу блізка самы — у любую кінь далечыню — той кут, дзе дарагое «мама» прамовіў я ўпершыню (*Д. Сасеў*). 5. Было ў той нядумнай, бесклапотнай радасці нешта на дзіва юначэ, даверлівае і абнадзейлівае. Спадзявалася ў нешта вельмі харошае (*І. Мележ*). 6. Ляціць і ляціць ва ўсе бакі заўзятая песенька-заклік. Неўзабаве яе падхопліваюць іншыя птушкі (*Р. Ігнаценка*). 7. Нікая іншая птушка, нават праслаўлены салавей, не можа параўнацца ў спевах з лясным жаваранкам (*Я. Колас*). 8. І хто можа сказаць мне, што я не ведаў радасці? (*Я. Сіпакоў*). 9. Была б толькі палонка, якая б не замярзала зімой, дзе можна сякі-такі корм здабыць (*Р. Ігнаценка*). 10. Росы бываюць раніцаю такія халодныя, што аж дубеюць босыя ногі пастушкоў (*М. Лынькоў*).

Заданне 2. Прачытайце прыказкі, растлумачце іх сэнс. Назавіце займеннікі, укажыце, да якога разраду паводле значэння яны адносяцца.

1. Праца нікога не ганьбіць 2. Хто пытае, той не блудзіць 3. Шкадную цябе, ды не так, як сябе 4. Што ў лесе родзіцца, у двары згодзіцца 5. Нікому свайго розуму не ўставіш 6. Чаму навучышся, за плячыма насіць не будзеш 7. Ніхто сам сабе не вораг 8. Якая птушка, такое і гняздзечка 9. Усякай птушцы сваё гняздо міла 10. Трэба ўлетку назбіраць, каб узімку было што жаваць.

Заданне 3. Устанавіце адпаведнасць паміж займеннікамі і часцінамі мовы, з якімі яны суадносяцца.

1. А можа, каму цікава паслухаць, як звоняць лясныя званочки (*А. Кулакоўскі*). 2. Усё лета рыжым полымем гойсала вавёрка з дрэва на дрэва, быццам нельга было прыдумаць іншага занятку (*А. Васілевіч*). 3. — Скажы, Параска, калі ласка, якую ты чытала казку? (*Э. Агняцвет*). 4. У баку ад вёскі, ад людзей, сярод соннай прасторы снягоў чырванее невысокія гранёны

слупок. На ім безліч разоў налепліваецца шапка снегу і столькі ж разоў вецер здзімае яе (*М. Ракітны*). 5. Ніхто не можа зразумела растлумачыць, чаму начная фіялка зберагае свой водар для чэрвеньскіх вечароў (*М. Ракітны*). 6. Ёй нават здавалася чамусьці тады, што гукі музыкі былі каляровыя (*Я. Сіпакоў*). 7. А можа, яшчэ хто з лясных насельнікаў на гэту прагалінку завітае ды журавінамі пачастуецца (*Р. Ігнаценка*). 8. Калі дзеля паэзіі жывеш і духу той паэзіі адданы, — тады ніякіх не існуе меж паміж табой і паклічам жаданым (*Л. Дранько-Майсюк*). 9. Зноў у сэрцы выспелі завеі ад чьіх балесных, крыўдных слоў і каму твае струменяць веі зорнапрахалоднае святло? (*М. Федзюковіч*). 10. ...І хоць ніхто не знаў яшчэ, якое нам выпрабаванне аднойчы лёс наканаваў, я прывітаў тваё каханне, бо сам таксама пакахаў (*М. Федзюковіч*).

Заданне 4. Спішыце сказы. Падкрэсліце асабовыя займеннікі. Вызначце, у якім значэнні яны ўжыты.

1. Як у люстэрка, глядзішся ты ў прыроду, чалавек, і бярэш ад яе і душэўнасць, і ласку, і мудрасць (*Я. Скрыган*). 2. Развітаўшыся з невяліччай чыгуначнай станцыяй і пакрочыўшы на паўднёвы захад, вы болей не ўбачыце ні хвайны, ні бярэзінкі, ні прывычнага для вока беларуса балотца (*Р. Сабаленка*). 3. Ты яму кажаш, а ён сваё нясе (*Прыказка*). 4. Нарэшце, можа, прыйдзе ён, доўгачаканы, першы за гэту вясну дождж (*В. Вітка*). 5. Ці заўважалі вы, якія расліны і травы першымі выбіваюцца з-пад зямлі ў раннюю веснавую пару? (*Л. Кацкевіч*). 6. Прызнаюся, найбольш я любіў прыходзіць у гэты лес адзін, асабліва на схіле лета, пад восень (*М. Шыманскі*). 7. Мой субяседнік засмяўся ды і пытаецца: «Няўжо вы не ведаеце, дзе знаходзіцца Саратаўшчына? Вы жартуеце, зразумела...» (*А. Гардзіцкі*). 8. Як мы да людзей, так і людзі да нас (*Прыказка*). 9. Сапраўды, падняўшыся на невялічкі грудок, у дзівосным абрамленні дубоў, сосен, ялін мы ўбачым легендарную Свіцязь — адзін з найлепшых помнікаў беларускай прыроды (*С. Александровіч*). 10. Дзе б ты ні быў, вабяць да сябе крыніцы твайго маленства, тыя струменьчыкі, што не ведаюць спакою, што заўсёды ў няспынным руху (*В. Шымук*).

Заданне 5. Вызначце разрад займеннікаў па значэнні. Утварыце словазлучэнні, выкарыстаўшы прыведзеныя формы займеннікаў.

Самому, самаму, майго, таго, столькі, нікім, некім, некаторых, ім, ні ў кога, пры кім-небудзь, з чымсьці.

Заданне 6. Пастаўце займеннікі ў пачатковую форму.

Сабою, нас, нічым, ні за кога, абы-каго, нечым, усяго, самім, ні за што, нічыйму, самага, ні аб кім, ні з чым, вамі, аб чымсьці, каму ж небудзь, абы ў каго, ніякаму.

Заданне 7. Выпішыце словазлучэнні «назоўнік + займеннік». Вызначце від сінтаксічнай сувязі ў словазлучэннях.

1. Сосны і яліны, кучаравыя бярозы глядзяць у ваду, як у люстра, і кроны іх адбіваюцца ў ціхай плыні (*Т. Хадкевіч*). 2. Золкія, з лёгкімі замаразкамі ночы прыспешылі развітанне дрэў са сваім летнім уборам (*М. Паслядовіч*). 3. Некаторыя маладыя дрэўцы пагнуліся пад цяжарам, прыпалі вяршынкамі да самае зямлі, утварыўшы сотні і сотні беласнежных аракаў, якім так і стаяць у лесе да самай вясны, пакуль цёплае сонца не распрастае іх прымерзлых да зямлі ствалін (*М. Лынькоў*). 4. Але, як і штогод, для кожнага чалавека вясна прынесла нешта новае, адметнае, непаўторнае... (*Т. Хадкевіч*). 5. Лёгка і мякка слізгаюць палазы, пакідаючы за сабой на нескранутай белі дзве раўнююць паласы (*М. Маішара*). 6. Нідзе яшчэ не даводзілася мне дыхаць такім свежым паветрам (*В. Вольскі*). 7. Чарнее ўдалечыні арка жалезнага моста, да якога павольна набліжаецца белы паравозік (*І. Навуменка*). 8. Я не ведаю, пра што думаў, што ўспамінаў Броўка, а вось мне тады востра і ясна адчулася прывязанасць яго да роднага кутка (*Б. Сачанка*). 9. Запыліў арэшнік, і вакол яго расплываюцца воблачкі жаўтавата-зялёнага пылку (*А. Курскоў*). 10. Аўтобус збочыў з галоўнай дарогі і, падскокваючы на карэнні, што выбівалася з-пад наезджанай зямлі, уехаў у лес (*В. Вольскі*).

Заданне 8. Вызначце, у якіх словазлучэннях выдзеленыя займеннікі адносяцца да прыналежных.

На **яе** твары, **іх** перамога, глядзіць на **іх**, спатрэбілася **яму**, **яны** падбеглі, **яго** рост, бегаў каля **іх**, з **ім** заўсёды весела, **іх** нельга спыняць, **яе** цёплая рука, кніжка **яго** не радавала, **яго** думкі, губы **яго** задрыжалі ад гневу, аднагрупніцы паважалі **яе**, **яе** сябры.

Заданне 9. Спішыце сказы. Вызначце, да якога разраду паводле значэння адносяцца выдзеленыя займеннікі.

1. Не здзіўляйся тымчасова, што для **іх**, для дзяцей, пішу: я званочак **іх** роднага слова птушаняткам ля сэрца нашу (*М. Чарняўскі*). 2. І тады я зразумеў: з шэрай зязюлі, з **яе** самотнага голасу, з чырвоных маладых

яловых шышак пачынаецца цёплая вясна... (А. Бялёвіч). 3. Уся пекната летняй зямлі адбілася ў **яго** песні (З. Бядуля). 4. Вясёлка над Дзвіной паднялася ўгору, колеры **яе** набляклі і неўзабаве рассяліся зусім (Т. Хадкевіч). 5. І тут **яго** воку трапілася такое відовішча, якое ён бачыў першы раз у сваім жыцці (М. Лынькоў). 6. Я іншага шчасця не знаю і ведаць **яго** не хачу (Я. Янішчыц). 7. Чалавек — частка прыроды, **яе** дзіця, і ва ўсёй сваёй дзейнасці ён свядома або міжволі вучыцца ў **яе**, пераймае **яе** (У. Свёркуноў). 8. Стварэнне адважнае мары купаецца ў хвалях зары; **яе** субяседнікі — хмары, грамы і маланкі — сябры (М. Федзюковіч). 9. Калі памірае мова народа, паміраюць **яго** песні, казкі і паданні (В. Вітка). 10. А вось адзінокі клён стаіць. Віецца Восень каля **яго**, кружыць, фарбуе **яго** галінкі... (В. Кукса).

Заданне 10. Прачытайце, пастаўце займеннік *сябе* ў адпаведным склоне. Вызначце, якую сінтаксічную ролю ён выконвае.

1. Алесь штосьці чытаў, шаптаў ... нешта пад нос, круціўся і штурхаў брата (С. Александровіч). 2. Знаю, будзеш нешта зноў казаць і вініць ... за безразважнасць... (М. Федзюковіч). 3. Я дакараў ... і дакараю, палёгкі мне ад споведзі няма... (М. Федзюковіч). 4. Лягчы казаць пра нешта і плысці на хвалі спадарожнай да спачыну, цяжэй маўчаць і думаць пра айчыну і марыць у ... яе знайсці (Л. Дранько-Майсюк). 5. Цяжка ўявіць ... чалавека без гісторыі, без кроўных сувязей з роднай зямлёй (В. Вітка). 6. Хіба можна адчуваць ... у радасці, калі побач камусьці сумна і адзінока? (У. Лінскі). 7. Нікуды ад ... не ўцячэш ты, да чужой не прывыкнеш хады (Я. Янішчыц). 8. Я з ... прывезла толькі ліру скрозь імжу, скрозь ранішні туман (Я. Янішчыц). 9. Так абжываю новы край, свабодны і бязлюдны! Я пакараў ... — карай і ты ... ў дзень судны (М. Федзюковіч). 10. Адзінока за вёскаю, нават крыху не па ... ад гэтай велічнай палявой бясконцасці і маўклінасці (А. Жук).

Заданне 11. Прачытайце сказы. Знайдзіце ў іх азначальны займеннік *сама* (*сама, само, самі*), акрэсліце яго значэнне.

1. Расцерушыла ночка свой цёплы пыл, распяла над зямлёю свае чорныя косы, а сама, як маці, прыгаілася ў лесе, каб вартаваць і ахоўваць сон людзей і сон прыроды (Я. Колас). 2. І як чалавек уплывае сваёй дзейнасцю, самім фактам свайго існавання на прыроду, так і прырода ўплывае на Яго (В. Вольскі). 3. З гэтага часу Валя падружылася з піяніна, падыходзіла да яго сама і ахвотна іграла (Я. Сіпакоў). 4. Выходзячы ад Шабеты, поўная вялікай трывогі за Васіля, які зноў зрабіўся самым дарагім у свеце, яна раптам на ганку ўбачыла яго самога (І. Мележ). 5. Само яснае сонейка ледзь-ледзь

прапускала залатыя косы, якія пранікалі толькі да палавіны (*Я. Колас*). 6. Пасля кожнага чалавека сярод людзей застаецца памяць. Неаднолькавая яна для ўсіх, як і самі людзі неаднолькавыя (*А. Ненадавец*). 7. Але і гэта галіна — сама радасць для мясцовых дзяцей (*Я. Пархута*). 8. Сам генерал павітаўся з салдатамі. 9. Анучы ўраз прамоклі, калошыны знізу таксама сталі мокрыя, і ногі зрабіліся важчэйшыя, быццам самі набраклі вадою (*І. Мележ*). 10. Сонечная цяплынь, чыстае паветра, звон радасных песень жаваранкаў абуджалі такі настрой, што і самому хацелася ўзляцець у сінь неба і заспяваць песню (*З. Бяспалы*).

Заданне 12. На месцы пропуску ў запішыце займеннікі *самы* або *сам* у патрэбным склоне. Пастаўце націск.

1. Сапраўднаму рыбаку не трэба тое, што ... даецца ў рукі (*К. Кірэнка*). 2. Каля ... берага б'е з-пад зямлі крыніца з серабрыстай сцюдзёнай вадай (*В. Вольскі*). 3. Найбольш стараліся салаўі — іншы з іх высьвістаў, шчоўкаў, заліваўся трэлямі пры ... дарозе (*Т. Хадкевіч*). 4. Народная мудрасць кажа, што сябры — ... вялікае багацце, і, слухаючы яе, можна падумаць, што ніхто не мае іх удосталь (*У. Калеснік*). 5. Шэры заяц кудысьці бег, а перад ... бярозкай ён раптам спыніўся, стаў слупком, павадзіў доўгімі вушамі (*Р. Ігнаценка*). 6. Плюсочучы, вада бегла струменьчыкам, а каровы, чуючы гэты звонкі плёскат, ... брылі сюды на вадапой (*І. Грамовіч*). 7. Вострая вершаліна яліны, здаецца, упіралася ў ... неба (*П. Рунец*). 8. Маці ўспомніла Лявона, які ён быў у тыя ваенныя гады і які астаўся назаўсёды, бачыла сябе ... побач з ім — таксама маладую і здаровую (*А. Кудравец*). 9. І першы раз за апошнія чатыры тыдні яна ... ўстала з пасцелі (*Ф. Янкоўскі*). 10. Блізкасць пушчы адчуваецца не толькі над ракой, берагі якое завалены падрыхтаванай для сплаву драўнінай, але і ў ... гарадку (*Я. Брыль*).

Заданне 13. Прачытайце сказы. Акрэсліце семантыку азначальных займеннікаў.

1. На былым пажарышчы зазеленелі маладыя бярозкі, палез сям-там ельнік, пайшла ўсякая лясная драбязя (*Я. Васілёнак*). 2. Крышачку ўзрушання, узаемна прыветлівыя, настаўнікі з жартамі сустракалі кожнага свайго калегу (*І. Шамякін*). 3. Уперадзе, каля самай дарогі, стаяў лясок, пераважна бярозавы (*Я. Колас*). 4. Без канца можна ехаць па сёлавых дарогах і ніколі не пераставаць любавання ўсім наваколлем (*Я. Скрыган*). 5. Луг, знізу яшчэ ўчора зялёны, вясёлы ад кветак і травы, быў цяпер зусім іншым (*В. Хліманаў*). 6. Яна і сама з прыемнасцю палётала б разам з дзецьмі, каб не балела крыло (*М. Ткачоў*). 7. Астатнія ляжалі на краі балота ў бярэзніку, бо трэба быць гатовымі да любых нечаканасцей (*І. Шамякін*). 8. Майскае

сонца высока стаяла ў ясным небе, кідала на зямлю снапы гарачых прамянёў і залівала асляпляючым бляскам увесь свет (*Я. Колас*). 9. У любую пару года здзіўляе навізна ўражанняў і радуюць нечаканыя сустрэчы з ляснымі жыхарамі (*А. Алешка*). 10. Уся дарога ўздоўж берага была ўсыпана зламаным голлем (*В. Вольскі*).

Заданне 14. Спішыце сказы. Вызначце, пыталыныя ці адносныя займеннікі выкарыстаны ў сказах.

1. — Бура, — застагналі Карані. — Што ты зрабіла з намі? (*Л. Прокша*). 2. Усю дарогу праз лес мяне суправаджала нябачная птушка тоненькім жалобным плачам. Што яна страціла? Па чым плача? (*І. Шамякін*). 3. Сонца вісела над бярозавым гаем, што ажно сінеў па той бок калгаснага поля, якое горбілася ля самай вёскі (*І. Чыгрынаў*). 4. Шумелі патокі вады, якія ліліся цяпер з неба суцэльнай заслонай (*В. Вольскі*). 5. Што хаваецца за заслонаю сінечы-смугі? Якія праявы, якія людзі сустрэнуцца мне на шляху вандравання? Праз якія абшары зямлі пройдуць пуцявіны і куды яны прывядуць? (*Я. Колас*). 6. А я жылася з тым, чаго чакаю, пра што вядома спорнаму пярэ (*Я. Янішчыц*). 7. Што без агню гарыць-палае, ліе святло ў маё аконца? (*М. Федзюковіч*). 8. Вось і дуб. Колькі ж гэта вякоў ён вартуе Свіцязь? (*Я. Пархута*). 9. Ты зразумееш потым, упэўнішся як след: хто вырас бесклапотна, таму чужы наш свет!.. (*М. Федзюковіч*). 10. Якую ж песню выткаць мне, знайсці якія гамы? (*Я. Янішчыц*).

Заданне 15. Перакладзіце на беларускую мову наступныя спалучэнні слоў.

Нечего делать, некому послать письмо, кое-кто из почтальонов, кое-какие новости, не на чем ехать, ждать было некого, кое-кому не понравится, не с кем заговорить, кое с кем поссорился, нечему верить, в чём-то сомневаться, нечем заменить, нечего рассуждать, не с кем посоветоваться, не с кем сравнить, ждать некого, мне нечего больше жалеть.

Заданне 16. Спішыце, падкрэсліце няпэўныя займеннікі, вызначце іх сінтаксічную функцыю, акрэсліце іх марфалагічныя асаблівасці.

1. Тады ходзіш задумлівы, з нейкім дзіўным пачуццём, якому цяжка шукаць тлумачэння. Ходзіш і чагосьці чакаеш (*Я. Сінакоў*). 2. Кожнай знічкай чыйсь лёс адзначаны (*М. Федзюковіч*). 3. Так, кожная цікавая гісторыя чымсьці падобная на сон (*А. Якімовіч*). 4. Валя запамніла санату па-свойму, развучыла, штосьці нават дадаўшы ад сябе (*Я. Сінакоў*).

5. Убачыўшы, што сабака нешта пачуў, чалавек насцярожыўся і, трымаючы стрэльбу напачатку, пачаў паціху набліжацца (*І. Грамовіч*). 6. Здаецца, хтосьці майстэрскай рукой уставіў вялікае люстэрка ў зеляніну змешанага лесу (*Л. Мірачыцкі*). 7. Вера не абцяжарвала ніколі сваёй прысутнасцю, не чакала, каб падхоплівалася кожнае яе слова, падкрэслівалася яе неабходнасць у чым-небудзь... (*М. Лужанін*). 8. Цяпер трэба было як-небудзь павініцца перад людзьмі, паказаць, што яна не абы-хто, што яна шануе сваю славу, людзей і людскія звычаі (*І. Мележ*). 9. Пахістваючыся, крыху горбячыся, хмурачы яшчэ дзіцячы лоб, Васіль міжвольна прыгадаў, дзе і калі Ганна казала што-небудзь крыўднае... (*І. Мележ*). 10. У двары на лавачках сядзелі жанчыны, мужчыны сумавалі побач з імі: курылі, нізка ўгнуўшы плечы, пыхкаючы дымам сабе ў кулак — той-сёй быў без кашулі, у майцы (*М. Стральцоў*).

Заданне 17. Спішыце сказы, падкрэсліце адносныя займеннікі, вызначце іх сінтаксічную функцыю ў сказе.

1. На ціхай вадзе рэк і рэчак, над якімі сям-там грукочуць бяссонныя млыны, раскашуюцца сытыя свойскія качкі... (*Я. Брыль*). 2. Многа ракаў, якіх мы лавілі «сакаўкай», а пасля оптам пяклі ў прысаку вогнішча (*Я. Брыль*). 3. Над вадою слаўся туманок, рэдкі, празрысты, які знікне адразу, як толькі прагляне сонца (*А. Жук*). 4. Бяроза, пад якой я ляжу, адшумела зялёным лісцем... (*І. Навуменка*). 5. Потым бадзёры марозік, якім вельмі ж ужо яршыста дыхаецца, падмарозіць поле... (*Я. Сіпакоў*). 6. На вуліцы ляжалі горы снегу з самымі вычварнымі паветкамі і карнізамі, якіх не патрапіць вылепіць самы здольны скульптар (*Я. Колас*). 7. На тым баку, што выходзіў на ўсход, цягнуўся цэлы шырачэзны пас дубкоў (*Я. Колас*). 8. За ракой, на зялёнай прасторы, што канчаецца на далягладзе цёмнай сцяною лесу, ходзіць калгасны статак (*Я. Брыль*). 9. О, каб мне расказала дарога, што трымціць і звніць, бы струна, ля чыйго я спынюся парога, хто за мной назірае з акна (*М. Федзюковіч*). 10. Раніцы былі халодныя і бліскучыя ад дробнага інею, што ўсцілаў зямлю, стрэхі і платы (*А. Чарнышэвіч*).

Заданне 18. Спішыце сказы, вызначце ў выдзеленых займенніках іх разрад паводле значэння.

1. Няхай прыгрэе сонца, і тады за цёплым летам адразу пачнецца вясна, без **ніякай** восені і зімы, без **ніякага** перапынку (*І. Навуменка*). 2. Парой я чую голас чалавека, у **якім** няма амаль **нічога** чалавечага... (*М. Федзюковіч*). 3. Зоркай іншага сусвету бліснуў кляновы ліст, **што** раптам

з'явіўся перад вачамі на дарозе (*І. Шамякін*). 4. Кожную ноч падалі зоркі. Зрываліся над самым дваром і ляцелі аж на лес, пакідаючы за сабой жоўценькую вузенькую нітку, нібы **хто** хуценька шоргаў сярнічкай па чорным ад сажы чалесніку ў печы (*І. Пташнікаў*). 5. Углядаюся ў сляды размытыя і ўваходжу ў шэры сад — нібыта я саду **чым** змагу дапамагчы (*М. Федзюковіч*). 6. Хіба **каму** вядома, з **чым** можа параўнаць дзяўчына ў шчаслівы час кахання маладзік... Са мной, магчыма, бо сядзеў я побач, ці з тым вянком, **што** недзе ў хвалях знік (*М. Федзюковіч*). 7. Усяго-ўсяго, **што** ёсць і **чаго** няма на свеце, чакаў я ад гэтага незвычайнага турыста (*А. Якімовіч*). 8. Міне зіма — і новыя зяюлі разбудзяць тых нявінных салаўёў, **што** пад тваімі кронамі заснулі (*М. Федзюковіч*). 9. Яшчэ ў аўтобусе, калі яго абыякавы позірк затрымаўся чамусьці на звычайным краявідзе, **што** прамільгнуў паўз акно, яму неяк нечакана падумалася, што гэты краявід, звычайны для яго, **некаму** такі родны і жаданы (*Я. Сіпакоў*).

Заданне 19. Спішыце сказы. Вызначце, якой часцінай мовы з'ўляюцца выдзеленыя словы.

1. Павінен **кожны** вычарпаць да дна, што лёс паслаў... (*М. Федзюковіч*).
2. Прырода непрыкметна будзіць твая сілы, якія дрэмлюць у кожнага, як бы кліча: скажы сваё «**я**» (*А. Якімовіч*). 3. І перш за ўсё памяць маёй зямлі — **гэта** людзі і іх вечная, неўміручая праца (*У. Караткевіч*). 4. Мы ўзялі іх сабе ў спадарожнікі і падаліся на **другія** лясныя палянкі (*М. Вышынскі*). 5. Я верыў... Я цыгаркі **ўсё** смаліў (*М. Федзюковіч*). 6. Машына імчыць, гудзе, адкрываючы на кожным павароце **ўсё** новыя і новыя дзівы (*Я. Скрыган*). 7. А ноч **усё** гусцей насоўвалася на зямлю (*Я. Колас*). 8. Нейк ранняй восенню на **адной** невялічкай палескай чыгуначнай станцыі чалавек у форме ваеннага на хаду саскочыў з падножкі таварняка (*У. Краўчанка*). 9. Многа разоў лось праходзіў тут, але **такое** трапілася яму на вочы ўпершыню (*Р. Ігнаценка*). 10. А кожны касмічны палёт — **гэта** перш за ўсё праца, праца цяжкая, упартая, адказная (*П. Клімук*). 11. І ніхто не асмеліцца вымавіць «**я**» (*А. Бадак*).

Тэма 4.2
СКЛАНЕННЕ І ПРАВАПІС ЗАЙМЕННІКАЎ

Заданне 1. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі і ўстаўляючы прапушчаныя часціцы *не* або *ні*.

1. Я кажу вам, (н...)хто (н...) назваў бы такія загадкі крэпасцямі (У. Караткевіч). 2. (Н...)хто (н...) ішоў ім на дапамогу, і яны без пары старэліся, жоўклі і без жыцця хісталіся на сухіх сцяблінках (Я. Колас). 3. Ды я (н...) на што ў свеце не змяняю мясцовай печы! (У. Караткевіч). 4. Што (н...)хто раней за селяніна не згледзіць, калі ўстае і кладзецца сонца, гэта праўда, (н...)хто так не бачыць той цёплай і халоднай імглы, як наш брат, то ж праўда, а што (н...)кога так скоранька не ашчэпіць за шыю торба, як селяніна, гэта таксама жывая непадробленая праўда (У. Галубок). 5. Бачу — каля Міронавай хаты стаіць шарабан, запрэжаны пышнай паркай коней, і (н...)йкі пан з даўгой сівой барадой аглядае бяду і слян (У. Галубок). 6. Потым яму было цяжка даць веры, што гэтыя роўныя лацінскія радкі накрэсліла на паперы ягоная, а (н...)чыясьці іншая невідочная рука, што іх пакінуў звычайны атрамант з сажы і гарэхаў, а не (н...)йкае магічнае рэчыва (У. Арлоў). 7. Усё муляе (н...)шта бок, ныйначай, гэты сучок яловы на ўслоне (М. Лынькоў). 8. Бацюшка перавёў свае вочы з лапця на сторажаў твар — не менш раскалмачаны за лапаць — і (н...)чога не сказаў (М. Зарэцкі). 9. Але Яраш адчуваў праўду ў яго словах, хоць з (н...)чым і не згаджаўся (І. Шамякін). 10. Ісціна, што няма (н...)чога тайнага, якое не зрабілася б яўным, была вядома куранёўцам, мусіць, больш за ўсякую іншую (І. Мележ).

Заданне 2. Прачытайце. Назавіце займеннікі. Вызначце іх пачатковую форму, разрад паводле значэння, склон.

1. Здавалася, што ўвесь прастор напаўняўся тады спевамі і музыкаю, такой музыкаю, што ніякія музыкі на свеце не маглі яе пераняць (Я. Колас). 2. І калі ўзнікне ветрык, ён чапляецца за збажыну і гуляе ў ёй, і песціцца, а поле здалёк нагадвае ў такі час мора, што злёгка хвалюецца і пераліваецца то светла-зялёнымі, то цёмна-сінімі фарбамі (Т. Хадкевіч). 3. Нібы мацней цяпер пахлі травы і кветкі, нібы нешта новае чуў ён у гомане бору, у шолыху трысця, нібы паднавіліся, расквітнелі ўсе звычайныя фарбы, якія бачыў ён і раней (М. Лынькоў). 4. Цьмянае сонцава кола кружыцца за туманавай заслонай над самымі балотамі і вільготнай мякаццю яго сцірае з сябе санліваець (П. Галавач). 5. Напачатку ляснічы паказаў нам, як гэта робіцца, сам пасадзіў некалькі дрэўцаў (У. Баркоў). 6. Каго яму баяцца, калі яго самога тут усе баяцца? (А. Клышка). 7. Павучок умее кіраваць сваім доўгім серабрыстым караблём (А. Жук). 8. Ніхто табе не перашкаджае: ты можаш размаўляць са сваімі героямі, прыслухоўвацца да іх галасоў, спяваць, не маючы

слыху, складаць вершы, не маючы таленту (*І. Шамякін*). 9. Яна нясе звыклых надзеі чалавека; нараджае ў думках аповесць аб нечым адвечным, шчырым і шырокім-шырокім, бясконцым у сваім раздоллі і багацці (*І. Пташнікаў*). 10. З кожным лістком у мяне звязана нешта дарагое і блізкае сэрцу (*Р. Ігнаценка*).

Заданне 3. Спішыце, падкрэсліце займеннікі, вызначце іх склон. Назавіце варыянтныя канчаткі займеннікаў.

1. Мы сядзелі ля хаты на ўтравелым грудку зямлі, які некалі быў бруст-верам і застаўся яшчэ ад самае вайны (*Я. Сінакоў*). 2. У гэтую пасцелю мякка шлёпаюцца жалуды... (*І. Шамякін*). 3. Як зачараваны глядзеў Ігнат на гэтую дзівосную з'яву: смерць і нараджэнне (*М. Лынькоў*). 4. Рада яна са свае моцы, усміхнулася смехам ясным, хоць халодным, і ад гэтага смеху заіскрылася ўсё кругом цэлым морам брыльянтаў шматколерных (*З. Верас*). 5. Выбраў сабе елачку і пачаў разграбаць валёнкамі пад ёю снег (*В. Хомчанка*). 6. Міжволі спынішся і з хваляваннем слухаеш гэтую вясёлую жыццярэдасную песеньку (*Р. Ігнаценка*). 7. Стаў Чарвячок зямлю араць. Араў да тае пары, пакуль зямля не зрабілася мяккай, пухлянай (*А. Кобец-Філімонава*). 8. Калі я бачу партрэт Францішка Багушэвіча ці чую гэтае імя, устае вобраз бацькі (*Ф. Янкоўскі*). 9. Гэтаю сцежкаю мне падабалася хадзіць, асабліва летам, калі па-чалавечы задумліва шуміць каласамі поле (*Я. Сінакоў*). 10. Разбуралі і нішчылі цябе свае ж князкі і магнаты, аддаючы твае гарады і сёлы ў пасаг ці прагульваючы ў карты, а пасля адваёўваючы і дзелячы іх зноў паміж сабою (*Я. Скрыган*).

Заданне 4. Раскрываючы дужкі, пастаўце займеннікі ў патрэбную форму.

Ад (вы), у (я), пры (сябе), да (мая), да (хто-небудзь), з (абы-хто), у (абы-які), з (ніхто), пры (хтосьці), з (той), у (нашы), перад (сам), на (ён), з (хто), за (які), у (яна), з (усе), для (яны), пасля (той), у (мы).

Заданне 5. Складзіце сказы, ужываючы ў розных склонавых формах наступныя займеннікі.

Хтосьці, штосьці, нехта, нешта, хто-небудзь, што-небудзь, чый-небудзь, некаторы, якісьці, нечы, чыёсьці.

Заданне 6. Спішыце, ставячы зваротны займеннік *сябе* ў патрэбным склоне.

1. Старыя дзятлы пачалі будаваць ... дом у сухой асіне пад сучком (*З. Бяспалы*). 2. Жанчына ўраз здагадалася, што ён паможа, і, узрадаваўшыся мужчынскай сіле, скінула з ... насцярожаную панурасць (*В. Быкаў*). 3. Як толькі

я ... помню, штодня даводзілася пачуць нешта новае і цікавае (У. Дубоўка). 4. Пасадзіце, дзеці, ... рабінку, не пашкадуеце (Р. Ігнаценка). 5. Таму і здаецца, што павуцінка сама па ... з'явілася, сама па ... ляцела, а не павучок перабіраўся на ёй на новае месца жыхарства (А. Жук). 6. Падкурчыўшы пад ... пасіпельныя ногі і выцягнуўшы доўгую дзюбу, ён шырока распластаў свае крылы, быццам яшчэ намагаўся падняцца (В. Вітка). 7. Выпаўзла чарапаха на луг і няспешна пасунулася шукаць ... снедання (О. Буцень). 8. Тая вера ў ..., якую ён адчуваў у сваёй вёсцы, неяк гублялася (М. Лупсякоў). 9. Хлопчыку так добра зрабілася на душы, што яму захацелася глянуць на ... (З. Бядуля). 10. Не могуць зрабіць што іншае, Рыбак адкінуў кручок і, стараючыся зацяць у ... разгубленасць, ступіў з прыбіральні (В. Быкаў).

Заданне 7. Спішыце сказы. Выкарыстайце займеннік, якога патрабуе змест сказа.

1. На адваротным баку шкатулкі быў прылеплены нумар і прозвішча, і калі я ўзяла яе ў рукі, ледзь не выпусціла — каробка пахла тым (**самым, самім**) канцылярскім клеём, якім пахла Юркава рука са смешным пярсцёнкам там, у кафэ «Нерынга»... (В. Іпатава). 2. Толькі тут хвойка сваё карэнне пусціла не ў глыбіню, а растапырыла па (**самай, самой**) паверхні (У. Баркоў). 3. У яе (**самай, самой**) нарадзіліся дзеці, але яна ні ў кога не рвала кавалка з рота (В. Вітка). 4. Марна павалэндаўшыся так з гадзіну, двое паліцаў вывалаклі Сотнікава з памяшкання і кінулі ў тую (**самую, саму**) камеру да старасты (В. Быкаў). 5. Але першыя словы Ганна вымавіла, на здзіўленне (**самой, самай**) сабе, спакойна, без прытворства, нават трохі з радасцю (І. Чыгрынаў). 6. Хтось нябачны і амаль нячутны прашмыгнуў у дзверы і стаіўся каля парога ля (**самых, саміх**) ног Рыбака (В. Быкаў). 7. Недалёка ад Сянна, на беразе (**самага, самога**) возера, пры якім стаіць Сянно, ёсць невялічкая, утульная вёсачка Свабоднае (У. Дубоўка). 8. Так мы і жылі без клопату колькі гадоў, да (**самога, самага**) свайго ад'езду... (У. Дубоўка). 9. Адразу набрынялі буйныя почкі старой вярбы, што расла пад абрываам, схіліўшыся над (**самой, самай**) вадой (І. Шамякін). 10. У мяне да (**самага, самога**) снежня вішанька гэта стаяла на холадзе (В. Хомчанка).

Заданне 8. Замест кропак устаўце займеннік *свой* у патрэбнай форме. Назавіце род, лік, склон займенніка. Растлумачце значэнне фразеалагізмаў і складзіце з імі сказы.

Дзьмуць у (свой) дуду, бачыць са (свой) званіцы, рабіць як не (свой) рукамі, (свой) розумам жыць, паказаць (свой) гонар, не бачыць далей (свой) носа, каб я (свой) дзетак не дагадаваў, не (свой) нагамі ісці, закопваць (свой) талент у зямлю, ісці (свой) парадкам, не ў (свой) талерцы, падстаўляць (свой) галаву пад абух.

Заданне 9. Пры спісванні займеннікі, што ў дужках, пастаўце ў патрэбным склоне; вызначце іх разрад па значэнні, растлумачце правапіс канчаткаў.

1. На фабрыку (я) ўзяў сам гаспадар. Выбраў з (усе) і ўзяў (*І. Пташнікаў*). 2. Максім падняў галаву і не даў (сябе) веры — наперадзе ішла Галя Яленская (*І. Чыгрынаў*). 3. Няхай бы ты (яна) след свой пакінуў, каб памятавала (ты) навек (*К. Чорны*). 4. Можа, і да (самы) цябе дабяруся, каб аддзячыць (ты) за ўсю (твая) старую ласку... (*М. Лынькоў*). 5. Гэта я яго рукі бачыла ўвесь час, калі падкідала (ён) ўверх адзежу, нават запамніла (яны), не бачачы (сам) чалавека (*І. Пташнікаў*). 6. Гэта магло скончыцца смерцю (хто-небудзь) з (яны), а можа нават і вяселлем (*У. Караткевіч*). 7. Антон будзе глядзець на (яна) валавянымі вачыма, а Дзяніс стане расхваляваць сам (сябе) (*А. Якімовіч*). 8. Горад, калі ў (ён) (ты) ніхто не чакае, здаецца асабліва непрыемным (*А. Ждан*). 9. Ды яшчэ трохі было сорамна дзяўчыне перад (усе) ўжо, што на Алесевым возе едзе яна, хоць і ведала, што ўсе гавораць аб (яны) блізкасці, ды яшчэ дагадвалася, што там, ззаду, ведаюць, што яны з Алесем едуць у горад купляць усё к (сваё) вяселлю (*К. Чорны*). 10. З (нечы) падворку высунуліся і наглядзелі (яны) услед, цвёрда расставіўшы ногі і цяжка склаўшы на нізкім жываце рукі, дападныя бабы ў белых, насунутых на лоб хустках (*В. Адамчык*).

Заданне 10. Вызначце, у якіх сказах выдзеленыя займеннікі ўжыты памылкова?

1. Яна пачала лавіць **сабе** на той думцы, што зрабіла штосьці не так. 2. Падвода спынілася каля **самага** магазіна. 3. Міхасёк ніяк не чакаў, што матуля менавіта ў гэты момант пакліча яго да **сябе**. 4. Васіллёў дзядуля служыў з **самога** сорока першага года. 5. **Нешта** было пад імі на возе. 6. Ён доўга-доўга будзе расказваць **цябе** пра гэта. 7. Яму **самаму** не дае спакою ўспамін пра тое здарэнне. 8. Ён прайшоў гэтай дарожкай да **самага** змяркання. 9. Пісьмо магло да **цябе** і не дайсці. 10. Хлопцы хуценька знайшлі **сябе** месца на начлег.

Заданне 11. Спішыце. Вызначце, якую ролю ў сказах выконваюць словазлучэнні *не хто іншы, як; не што іншае, як*. Сказы з адмоўнымі займеннікамі *ніхто, нішто* разбярыце па членах сказа.

1. Не хто іншы, як сястра, прыедзе заўтра да мяне ў госці. 2. Нічым іншым, апроча танцаў, ён не займаўся. 3. Нішто іншае дзяўчынку не цікавіла. 4. Не каму іншаму, як роднаму брату, Васіль усё расказаў. 5. Ні з кім іншым брат не сябруе. 6. Студэнтаў цікавіла не што іншае, як гаворка мясцовых жыхароў. 7. У аўдыторыю зайшоў не хто іншы, як стараста групы. 8. У дэканат зайшоў не хто іншы, як студэнт Міронаў. 9. Ніхто іншы не ўмее так прыгожа вышываць ручнікі. 10. Нішто іншае нас не магло ўжо напалохаць. 11. Не з кім іншым, як з Міколам, мы ўчора сустрэкліся ў бібліятэцы.

Заданне 12. Спачатку запішыце складаназалежныя сказы, у якіх слова *што* — злучнік, затым — сказы, у якіх слова *што* — адносны займеннік. Абзначце графічна сінтаксічную ролю адносных займеннікаў.

1. Аднастайныя, нудныя дажджы, што месяцамі лілі на мокрыя стрэхі, сцюдзёныя вятры, што люта білі ў замерзлыя вочкі-шыбы заваямі, цёплае сонца, што ўставала ў пагодныя дні над купамі алешніку, — усё бачыла гэты востраў заклапочаным, у няспыннай, штодзённай руплівасці (*І. Мележ*). 2. Віка падумала, што ён прыгожы, іх бацька: сярэдняга росту, каранасты, у генеральскім мундзіры, які вельмі яму да твару (*І. Шамякін*). 3. Ранішнія сонца, што чырвоніла хвойнік угары, яшчэ не магло прабіцца да нізу, да зямлі, і на рэдкай траве тут мутна трымалася раса, а на пяску значыліся вільготныя цёмнаватыя плямы (*І. Мележ*). 4. Дзяўчына паклялася ў думках, што ва ўсім будзе падобна на маці (*І. Шамякін*). 5. Углыбіўся, утуліўся ў сябе, прыслухваўся к таму, што дзеецца там, унутры (*М. Зарэцкі*). 6. Алешнік вельмі часта мяшаўся з лазняком, што рос моцнымі дружнымі купамі, уздымаючы ў лясны прыцемак шызыя кучары пераплеценага галля (*І. Мележ*). 7. Тут так ціха, што чуваць, як сэрца б'ецца ў грудзях (*М. Зарэцкі*). 8. І страшна было падумаць, што зоры вось-вось заснуе чарада хмар, што напаўзала з поўдня (*В. Караткевіч*). 9. А тая гара, што дала ёй пачатак жыцця, пазірала на яе з любасцю і гордасцю маці (*Я. Колас*). 10. Усе мы так прызычаіліся да агню, нам так лёгка здабываць яго, што нам здаецца, нібы гэтак заўсёды было і іначай быць не можа (*Я. Маўр*).

Заданне 13. Спішыце. Вызначце марфалагічныя прыметы займеннікаў.

1. Лес — мая радасць і мой сум, маё першае каханне і мая апошняя страта. Я не магу быць абыякавай да яго. Ён жывы. Я адчуваю ледзь чутнае дыханне яго дрэў і траў, кветак і імхоў (*С. Лобач*). 2. Шумяць снягі, вятры, дажджы на ўсёй зямной прасторы, каб у тваёй начной душы мае не гаслі зоры (*М. Федзюковіч*). 3. О Бацькаўшчыны шчодрая зямля, ты сэрца майго сэрца, што ўвабрала гром бубнаў усіх вяселляў на Палессі... (*М. Федзюковіч*). 4. Шчокі казыча ветрык вясновы, такі ласкавы і дзіўны нейкі (*М. Федзюковіч*). 5. Чаго сам не адгадаю — у яго я запытаю (*М. Чарняўскі*). 6. Свішча вецер, нясе белы пыл у кожны куточак, у кожную дзірачку, круціцца, налятае з усіх бакоў і ўсё, што ні сустрэне на сваёй дарозе, абсыпае халодным снегам (*Я. Колас*). 7. Як вядома, самыя цікавыя гісторыі заўсёды пачынаюцца нечакана (*А. Якімовіч*). 8. Нам вядома, — чаму спакваля, крок за крокам, шлях свой лёсу чыйму аддаём ненарокам (*М. Федзюковіч*). 9. За кожны позірк свой і рух, за думку ў кожнай фразе, за чысціню душы і рук я перад людзьмі ў адказе (*М. Федзюковіч*). 10. Маленькая

хвойка не ведала, на што пазіраць, каго слухаць, чым цешыцца, а ёй хацелася паслухаць, аб чым шумеў лес, і што гаварыла між сабою трава, і чаго так радасна трашчалі на ўсе лады палявыя конікі (*Я. Колас*).

Заданне 14. Зрабіце марфалагічны разбор займеннікаў з тэксту (па табліцы).

Займеннік у тэксце	Пачатковая форма	Разрад па значэнню	Граматычныя катэгорыі				Член сказа
			асоба	род	лік	склон	
такіх	такі	указальны	—	—	мн.	родны	азначэнне

Шчасце і гора

Мы, людзі, часцей за ўсё бачым спачатку толькі сябе і толькі сваё. Вядома, баліць больш за ўсё свая бяда. Калі нам весела, радасна, хораша, тады здаецца, што і ўсім гэтак жа весела і хораша. Тады мы забываемся, што ў гэты час камусьці можа быць дужа кепска. А ўжо калі прыцісне бяда нас саміх, калі зваліцца на нас несучешнае гора, мы ходзім тады ўчарнелыя і не можам нават уявіць, што ёсць на зямлі зараз людзі, якім хораша і весела, і кожную ўсмешку ці бесклапотны, здаровы рогат успрымаем як асабістую крыўду: маўляў, хіба ў гэты цяжкі час нехта можа яшчэ смяцца?

Шчасце і гора, радасць і бяда заўсёды ўжываюцца побач. Яны, нібы дружныя, хоць і нялюбныя адна адной сёстры, ходзяць па жыцці разам, пабраўшыся за рукі, і ўсё залежыць ад таго, хто з іх першай зверне на чалавека ўвагу (*Паводле Я. Сімакова*).

Заданне 15. Спішыце сказы, раскрываючы дужкі. Раствлумачце правапіс займеннікаў.

1. Я перажывала высокае, ні(з)чым не параўнальнае ўзрушэнне (*Х. Лялько*). 2. Акаловіч ірвануў з нетраў дзіравае адзежы што(с...ці) малое, цёмнае, чаго Нявада не мог разгледзець (*К. Чорны*). 3. Не развітваючыся і не глядзячы ні(на)кога, ён кінуў там, дзе працаваў, інструменты і спусціўся па сходцах, нічога не заўважаючы навокал (*У. Караткевіч*). 4. Захапіўшыся, Міця ні(аб)чым не думае (*І. Навуменка*). 5. Тут бы (абы)што адказаць, таксама як і ён (абы)што пытае (*К. Чорны*). 6. Чуйныя прыборы ўлаўлівалі (не, ні)шта падобнае на рух, быццам (не, ні)хта спрытны і асцярожны краўся паўз сцены назіральнай станцыі (*У. Шыцік*). 7. За ўсё сваё жыццё ён, мабыць, ні(з)кім не пасварыўся, (ні)кога не пакрыўдзіў (*А. Ненадавец*). 8. Іхнюю звязанасць, няёмкасць і нават неразуменне таго, што (з)імі робіцца (*У. Караткевіч*). 9. Ты павінен зразумець, што гэта не здрада, што я ніколі, ні(з)кім не здраджу табе і што прашу я прабачэння не за(тое), што здрадзіла табе, а толькі

за(тое), што прычыніла табе боль (*У. Караткевіч*). 10. Трэба там пад вялікім дрэвам тры разы засаб зрабіць што(небудзь) такое, чаго сталы чалавек ніколі не робіць, і чакаць, пакуль хто(небудзь) ад іх абзавецца (*К. Чорны*).

Заданне 16. Складзіце дыялог з пытальнымі займеннікамі хто? што? які? чый? колькі? на тэму «У бібліятэцы».

Заданне 17. Кантрольны дыктант.

У першы дзень

Такі ўжо чалавек Сямён — калі адчуў раптам незадаволенасць сабой, калі нават самае маленькае сумненне закралася ў душу наконт сябе і свайго месца ў жыцці, значыць — сігнал небяспекі, нешта не тое, нешта не так. І тут варта сур’ёзна разабрацца, не панікаваць, а разабрацца ў сваіх справах: хай і на заводзе, але не ў студыйнай мітусні, дзе адчуваў сябе нярэдка да зневажальнага лішнім. Толькі б не схібіць, не здрэйфіць за такарным станком... Каб ні ад каго не чуць дакору, каб ніхто не кідаў насмешлівых позіркаў у яго бок.

На прыпынку некалькі дзён назад Сцяпан пазнаёміўся з адным старым. Усю дарогу, уладкаваўшыся ў аўтобусе, яны размаўлялі.

Выйшаўшы з аўтобуса, крочылі да прахадной. Насустрач ім неслася з дынаміка песня. Яе Сямён чуў і раней, ды не звяртаў увагі на словы. А тут майстар раптам спыніўся, моўчкі крануў яго за плячо і шматзначна кіўнуў на дынамік: паслухай! І гэтая песня чамусьці адразу ўсхвалявала Сямёна. Прыемны тэнар спяваў пра тое, што сум — дарэмны і ён абавязкова знікне, калі будзеш адчуваць і любіць, як у апошні раз...

Як у апошні раз... Нечакана за лёгкай мелодыяй і простымі словамі Сямёну прыадкрыўся такі вялікі сэнс, што ён нават унутрана скалануўся. Сапраўды, колькі людзі беззваротна губляюць у штодзённай мітусні бясконца дарагога, да чаго прывыклі і да чаго неразумна абьякаваць: і зеляніна дрэў іх не краенае, і блакіт неба, і вясновае паветра... Але ж толькі на хвіліну, на нейкае імгненне ўяві, што і пах зямлі, і шурпатая кара дрэва, і вочы маці, з якіх струменіць непаўторная пяшчота, — усё, значнае і нязначнае, вось-вось знікне для цябе назаўсёды, толькі паспрабуй уявіць — і балюча сціснецца сэрца ад журбы і горычы! І добра, калі шчыmlіваю журбу заменіць упэўненая радасць: не, не ў апошні раз, яшчэ многа-многа разоў блакітны ранак абдыме цябе, сонечныя дні сагрэюць і суцешаць і ціхі змрок прапяе твае песні. Толькі не абдзялі сябе гэтым шчасцем, не дай заслانیць дробнаму і нікчэмнаму чудаўны свет, прагна, да самазабыцця дыхай пахам роднай зямлі! (*Паводле Я. Карішукова*).

РАЗДЕЛ 1

НАЗОЎНИК

Тэма 1.1

НАЗОЎНИК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Што такое назоўнік?
2. Якія граматычныя катэгорыі ўласцівы назоўніку?
3. У ролі якіх членаў сказа можа выступаць назоўнік?
4. Якія назоўнікі належаць да агульных і ўласных, канкрэтных і абстрактных?
5. Як вызначаецца катэгорыя адушаўлёнасці/неадушаўлёнасці назоўнікаў?
6. Назавіце характэрныя рысы зборных і рэчыўных назоўнікаў.
7. Якія назоўнікі лічацца адзінкавымі?

Тэма 2.1

КАТЭГОРЫІ РОДУ І ЛІКУ НАЗОЎНИКАЎ

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Што ўяўляе сабой катэгорыя роду назоўнікаў?
2. Паводле якіх крытэрыяў адбываецца класіфікацыя назоўнікаў па родах?
3. Якімі сродкамі выражаецца родавая прыналежнасць адушаўлёных асабовых і неасабовых назоўнікаў у адрозненне ад неадушаўлёных?
4. Ахарактарызуйце семантычную адметнасць назоўнікаў, якія адной родавай формай выражаюць значэнні і мужчынскага, і жаночага полу.
5. Што разумеецца пад агульным родам асабовых назоўнікаў?
6. Што абазначаецца формамі ліку назоўнікаў?
7. Якія сродкі выкарыстоўваюцца для выражэння катэгорыі ліку?
8. Якія назоўнікі маюць суадносныя формы адзіночнага і множнага ліку?
9. Якія назоўнікі не маюць суадносных формаў ліку і ўжываюцца толькі ў адзіночным ці толькі ў множным?

Тэма 1.3
КАТЭГОРЫЯ СКЛОНУ НАЗОЎНІКАЎ

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якая граматычная катэгорыя называецца склонам? Для сувязі якіх граматычных разрадаў слоў у сказе яна выкарыстоўваецца?
2. Якое значэнне ўласціва назоўнаму склону? Якія значэнні маюць ускосныя склоны?
3. Пры дапамозе якіх сродкаў мовы выражаюцца склонавыя значэнні назоўнікаў?
4. Што такое скланенне назоўнікаў? Назавіце тыпы скланення назоўнікаў.
5. Якія фактары ўплываюць на характар канчаткаў назоўнікаў пры іх скланенні?

Репозиторий БарДУ

РАЗДЕЛ 2

ПРИМЕТНИК

Тэма 2.1

ПРИМЕТНИК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якія семантычныя, марфалагічныя і сінтаксічныя прыметы вызначальныя для прыметніка як часціны мовы?
2. Якія часціны мовы могуць набываць граматычныя значэнні і ўласцівасці прыметнікаў?
3. На якія лексіка-граматычныя разрады падзяляюцца прыметнікі ў залежнасці ад іх значэння і марфалагічных асаблівасцяў?
4. Па якіх марфалагічных прыметах адрозніваюць якасныя прыметнікі ад адносных?
5. Чаму адносныя і прыналежныя прыметнікі ў адрозненні ад якасных заўсёды маюць вытворную аснову?
6. Ці можа аднясенне прыметнікаў да таго ці іншага лексіка-граматычнага разраду вызначацца кантэкстам?
7. Для якіх лексіка-граматычных разрадаў прыметнікаў уласцівы кароткія формы?
8. У чым сутнасць адрознення семантычнага, марфалагічнага і сінтаксічнага характару поўных і кароткіх формаў прыметнікаў?
9. Што разумеецца пад сцягнутымі формамі прыметнікаў?
10. Што разумеецца пад ступенямі параўнання прыметнікаў?
11. Назавіце сродкі, пры дапамозе якіх утвараюцца вышэйшая і найвышэйшая ступені параўнання прыметніка.
12. Якія прыметнікі ўтвараюць простую форму вышэйшай ступені параўнання шляхам суплетывізму асноў?
13. Ці ўсе якасныя прыметнікі могуць утвараць ступені параўнання?
14. Якія існуюць спосабы выражэння значэння высокай меры і ступені якасці?

Тэма 2.2

СКЛАНЕННЕ І ЎТВАРЭННЕ ПРЫМЕТНІКАЎ

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якія тыпы скланення прыметнікаў вылучаюцца ў беларускай мове?
2. Ад чаго залежаць канчаткі прыметнікаў ад'ектыўнага скланення?
3. Як скланяюцца ўласнапрыналежныя прыметнікі?
4. Якое скланенне называецца нулявым? Чаму?
5. Назавіце прадуктыўныя спосабы ўтварэння прыметнікаў.

РАЗДЕЛ 3

ЛІЧЭБНІК

Тэма 3.1

ЛІЧЭБНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Пытання для самападрыхтоўкі

1. Ці ўсе словы са значэннем колькасці з'яўляюцца лічэбнікамі?
2. Якая граматычная катэгорыя больш паслядоўна выяўляецца ў лічэбніках — катэгорыя роду ці катэгорыя склону?
3. Якія разрады лічэбнікаў вылучаюцца паводле значэння?
4. На якія групы падзяляюцца лічэбнікі паводле іх структурнага складу?
5. Якія лічэбнікі звязваюцца са словамі ў словазлучэнні сувяззю кіравання? сувяззю дапасавання?
6. Якую склонавую форму набываюць назоўнікі ў складзе колькасна-іменных спалучэнняў з лічэбнікамі *два (дзе), тры, чатыры*?
7. У якой склонавай форме дапасуюцца азначэнні да колькасна-іменных спалучэнняў з лічэбнікамі *два (дзе), тры, чатыры*?
8. Акрэсліце семантычныя групы назоўнікаў, з якімі ўступаюць у сувязь зборныя лічэбнікі.
9. У ролі якіх членаў сказа могуць выступаць лічэбнікі?

Тэма 3.2

СКЛАНЕННЕ ЛІЧЭБНІКАЎ

Пытання для самападрыхтоўкі

1. Ахарактарызуйце асаблівасці скланення лічэбнікаў. Ці ўтвараюць лічэбнікі адзіны ўніфікаваны тып формазмянення?
2. Чым вызначаецца скланенне парадкавых лічэбнікаў: простых, складаных, састаўных?
3. Прыкладзіце прыклады, звязаныя з пэўнымі асаблівасцямі ў вымаўленні і акцэнтацыі лічэбнікаў.
4. Якія словы называюцца няпэўна-колькаснымі? Чым яны характарызуюцца?

РАЗДЕЛ 4

ЗАЙМЕННИК

Тэма 4.1

ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Якая часціна мовы называецца займеннікам?
2. Укажыце на характэрныя марфалагічныя і сінтаксічныя ўласцівасці займеннікаў.
3. Назавіце часціны мовы, якія ў адпаведным кантэксце набываюць функцыянальнае значэнне займеннікаў?
4. У якія часціны мовы могуць пераходзіць займеннікі?
5. На якія групы падзяляюцца займеннікі па іх суадносінах з іншымі часцінамі мовы?
6. Назавіце разрады займеннікаў паводле значэння. Прыведзіце прыклады.
7. У чым адметнасць асабовых займеннікаў і зваротнага займенніка *сябе*?
8. Ахарактарызуйце прыналежаўныя і ўказальныя займеннікі.
9. Ахарактарызуйце азначальныя займеннікі.
10. Што маюць агульнае і чым адрозніваюцца пыталныя і адносныя займеннікі?
11. З дапамогай якіх прыставак і постфіксаў утвараюцца няпэўныя і адмоўныя займеннікі? Якое значэнне маюць гэтыя займеннікі?

Тэма 4.2

СКЛАНЕННЕ І ПРАВАПІС ЗАЙМЕННІКАЎ

Пытанні для самападрыхтоўкі

1. Назавіце асаблівасці скланення асабовых займеннікаў?
2. Назавіце асаблівасці скланення прыналежаўных і ўказальных займеннікаў?
3. Якія відазмяненні ў характары асноў могуць адбывацца пры скланенні займеннікаў?
4. Для якіх займеннікаў уласцівы варыянтныя канчаткі пры скланенні?
5. Ахарактарызуйце асаблівасці правапісу займеннікаў.

ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ ПА ДЫСЦЫПЛІНЕ «СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ МОВА», «БЕЛАРУСКАЯ МОВА»

1. Назоўнік як часціна мовы. Катэгарыяльнае (абагульненае) значэнне, марфалагічныя прыметы і сінтаксічная роля. Лексіка-семантычныя групы назоўнікаў.
2. Лексіка-граматычныя групы назоўнікаў: канкрэтныя і абстрактныя, уласныя і агульныя.
3. Лексіка-граматычныя групы назоўнікаў: адушаўленыя і неадушаўленыя, асабовыя і неасабовыя, зборныя, рэчыўныя.
4. Катэгорыя роду назоўніка. Вызначэнне роду паводле семантычных і граматычных (марфалагічных, сінтаксічных) прымет. Назоўнікі, якія адной граматычнай формай абазначаюць асоб мужчынскага і жаночага полу. Назоўнікі агульнага роду.
5. Несупадзенне роду некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах. Вызначэнне роду запазычаных нескланяльных назоўнікаў і абрэвіятур.
6. Катэгорыя ліку назоўніка, яе граматычнае выражэнне. Адзіночналікавыя і множналікавыя назоўнікі. Рэшткі парнага ліку ў беларускай мове.
7. Катэгорыя склону назоўніка. Асноўныя значэнні склонаў. Форма клічнага склону ў беларускай мове.
8. Скланенне назоўнікаў. Сістэма скланення назоўнікаў у сучаснай беларускай мове. Тыпы скланення. Першае скланенне назоўнікаў. Трэцяе скланенне назоўнікаў.
9. Скланенне назоўнікаў. Другое скланенне. Скланенне назоўнікаў у множным ліку. Канчаткі назоўнікаў мужчынскага роду адзіночнага ліку ў родным і месным склонах.
10. Рознаскланяльныя назоўнікі. Нескланяльныя назоўнікі. Формы назоўнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі.
11. Скланенне асабовых імёнаў, прозвішчаў і геаграфічных назваў.
12. Утварэнне назоўнікаў. Спосабы ўтварэння назоўнікаў
13. Прыметнік як часціна мовы. Катэгарыяльнае (абагульненае) значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Лексіка-семантычныя групы прыметнікаў.
14. Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў, іх значэнне і граматычныя асаблівасці.
15. Ступені параўнання якасных прыметнікаў. Простыя (сінтэтычныя) і складаныя (аналітычныя) формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання. Суплетывныя формы.
16. Скланенне прыметнікаў. Канчаткі прыметнікаў адзіночнага ліку. Канчаткі прыметнікаў множнага ліку. Асаблівасці скланення прыналежных прыметнікаў.
17. Формы прыметнікаў са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці. Памяншальна-ласкавыя і павелі-чальна-ўзмацняльныя суфіксы, суфіксы са значэннем непаўнаты і высокай меры якасці. Поўныя, кароткія і сцягнутыя (усечаныя) формы якасных прыметнікаў.
18. Спосабы і сродкі ўтварэння якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі (ад'ектывацыя).
19. Лічэбнік як часціна мовы. Катэгарыяльнае (абагульненае) значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Разрады лічэбнікаў паводле значэння і граматычных уласцівасцей.

20. Колькасныя лічэбнікі іх асаблівасці. Разрады лічэбнікаў паводле структуры. Асаблівасці сінтаксічнай сувязі лічэбнікаў з назоўнікамі.
21. Скланенне ўласнаколькасных, зборных і дробавых лічэбнікаў.
22. Парадкавыя лічэбнікі, іх утварэнне і скланенне. Няпэўна-колькасныя словы.
23. Займеннік як самастойная часціна мовы. Групы займеннікаў паводле суадноснасці з іншымі часцінамі мовы. Разрады займеннікаў паводле значэння.
24. Лексіка-граматычная характарыстыка і скланенне асабовых займеннікаў. Лексіка-граматычная характа-рыстыка і скланенне зваротнага займенніка.
25. Лексіка-граматычная характарыстыка і скланенне прыналежаных, указальных, азначальных, адносных і пытальных займеннікаў.
26. Лексіка-граматычная характарыстыка і скланенне адмоўных і няпэўных займеннікаў. Пераход слоў іншых часцін мовы ў займеннікі. Ужыванне займеннікаў у ролі іншых часцін мовы.

РАЗДЕЛ 1

НАЗОЎНІК

Тэма 1.1

НАЗОЎНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Слоўнік тэрмінаў і азначэнняў

Абстрактныя назоўнікі абазначаюць розныя пачуцці, псіхічныя працэсы, дзеянні, стан, уласцівасці, якасці.

Агульныя назоўнікі абазначаюць абагульненыя назвы аднародных прадметаў і з’яў.

Адзінкавыя назоўнікі — гэта назоўнікі, што абазначаюць асобныя прадметы, выдзеленыя з аднароднага рэчыва або з сукупнасці аднародных прадметаў.

Адушаўлёныя назоўнікі абазначаюць людзей і жывых істот.

Зборныя назоўнікі абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў як адно цэлае, якое не паддаецца пералічэнню.

Канкрэтныя назоўнікі называюць прадметы і з’явы навакольнай рэчаіснасці, якія існуюць паасобна, паддаюцца пералічэнню і здольны спалучацца з колькаснымі лічэбнікамі.

Назоўнік — самастойная часціна мовы, якая аб’ядноўвае словы са значэннем прадметнасці і мае самастойныя граматычныя катэгорыі роду, ліку, склону.

Неадушаўлёныя назоўнікі абазначаюць назвы прадметаў, паняццяў і з’яў.

Рэчывыя назоўнікі абазначаюць аднародную паводле саставу масу, рэчывы.

Уласныя назоўнікі — індывідуальныя назвы адзінкавых прадметаў, з’яў, асоб, істот.

Тэма 2.1

КАТЭГОРЫІ РОДУ І ЛІКУ НАЗОЎНІКАЎ

Слоўнік тэрмінаў і азначэнняў

Адзіночкавыя назоўнікі — гэта тыя, якія не маюць формы множнага ліку.

Лік — самастойная, сінтаксічна незалежная граматычная катэгорыя, якая ўказвае на адзінкаваць ці множнаць прадметаў і знаходзіць сваё выражэнне ў адпаведных граматычных формах.

Множначкавыя назоўнікі — гэта тыя назоўнікі, якія не маюць формы адзіночнага ліку.

Род — гэта лексіка-граматычная, сінтаксічна незалежная катэгорыя назоўнікаў, якая праяўляецца ў канкрэтных значэннях мужчынскага, жаночага і ніякага роду, адна з галоўных адзнак прадметнасці.

Тэма 1.3

КАТЭГОРЫЯ СКЛОНУ НАЗОЎНІКАЎ

Слоўнік тэрмінаў і азначэнняў

Скланенне — гэта змяненне назоўнікаў па склонах.

Склон — гэта граматычная катэгорыя, якая выражае розныя адносіны назоўніка да іншых слоў у словазлучэннях і сказах.

Субстантывацыя — пераход у разрад назоўнікаў слоў іншых часцін мовы.

Тыпы скланення — разнавіднасці скланення, якія адрозніваюцца паміж сабой склонавымі канчаткамі (парадыгмамі).

РАЗДЕЛ 2

ПРИМЕТНИК

Тэма 2.1

ПРИМЕТНИК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Слоўнік тэрмінаў і значэнняў

Адносныя прыметнікі — абазначаюць прымету прадмета не непасрэдна, а праз адносіны да іншых прадметаў, да дзеяння ці акалічнасці.

Прыметнік — самастойная часціна мовы, якая абазначае прымету прадмета, дапасуецца да назоўніка ў родзе, ліку і склоне і ў сказе выконвае функцыю значэння або выказніка.

Прыналежныя прыметнікі — абазначаюць прымету прадмета паводле прыналежнасці прадмета пэўнай асобе ці жывой істоце.

Ступені параўнання — граматычная катэгорыя якасных прыметнікаў, якая выражае колькасную характарыстыку якасці прадмета, паказвае на адрозненне ў ступені праяўлення якасці.

Сцягнутая форма прыметніка — скарачаная форма прыметніка жаночага і ніякага роду адзіночнага ліку ці прыметніка множнага ліку ў функцыі значэння, якая ўтворана ад поўнай формы шляхам частковага скарачэння канчатка.

Формы суб'ектыўнай ацэнкі — утварэнні, якія выражаюць суб'ектыўную ацэнку гаворачай асобай таго ці іншага прадмета або прыметы; яны ўносяць у асноўнае значэнне слова дадатковыя эмацыянальна-экспрэсіўныя значэнні.

Элятыў — форма прыметнікаў, якая выражае гранічна высокую або гранічна нізкую ступень якасці без параўнання з якасцю іншых прадметаў.

Якасныя прыметнікі — абазначаюць якасці і ўласцівасці прадметаў непасрэдна праз лексічнае значэнне.

Тэма 2.2

СКЛАНЕННЕ І ЎТВАРЭННЕ ПРЫМЕТНІКАЎ

Слоўнік тэрмінаў і значэнняў

Ад'ектывацыя — папаўненне класа прыметнікаў за кошт пераходу ў яго іншых часцін мовы.

Лексіка-сінтаксічнае ўтварэнне прыметнікаў — такое ўтварэнне прыметнікаў, пры якім у адно слова зліваюцца кампаненты словазлучэння (прыслоўе + прыметнік ці прыслоўе + дзеепрыметнік) з захаваннем парадку слоў.

Скланенне прыметнікаў — змяненне прыметнікаў па склонах і ліках, а ў адзіночным ліку — яшчэ і па родах.

РАЗДЕЛ 3

ЛІЧЭБНІК

Тэма 3.1

ЛІЧЭБНІК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Слоўнік тэрмінаў і азначэнняў

Дробавыя лічэбнікі абазначаюць дробавыя лікі (частку цэлага або цэлы лік і яго частку).

Зборныя лічэбнікі абазначаюць колькасць прадметаў як адно цэлае, пэўную сукупнасць.

Колькасныя лічэбнікі абазначаюць абстрактны лік ці (у спалучэнні з назоўнікамі) пэўную колькасць прадметаў.

Лічэбнік — самастойная часціна мовы, якая абазначае абстрактныя лікі, колькасць аднародных прадметаў ці іх парадак пры лічэнні.

Парадкавыя лічэбнікі абазначаюць парадак прадметаў пры іх лічэнні.

Простыя лічэбнікі маюць толькі адзін карань.

Састаўныя лічэбнікі складаюцца з некалькіх асобных слоў-лікаў.

Складаныя лічэбнікі — гэта вытворныя словы, якія маюць у сваім складзе некалькі каранёў.

Тэма 3.2

СКЛАНЕННЕ ЛІЧЭБНІКАЎ

Слоўнік тэрмінаў і азначэнняў

Скланенне лічэбнікаў — гэта змяненне іх па склонах, а для парадкавых лічэбнікаў — змяненне па склонах, родах, ліках.

Катэгорыя склону ў лічэбнікаў — гэта словазмяняльная граматычная катэгорыя, якая прадстаўлена шасцю родамі скланавых формаў, якія па канчатках супадаюць са скланавымі формамі назоўнікаў ці прыметнікаў.

Няпэўна-колькасныя словы — гэта словы, якія выражаюць недыферэнцаванае значэнне ліку, а агульнае паняцце колькасці.

РАЗДЕЛ 4

ЗАЙМЕННИК

Тэма 4.1

ЗАЙМЕННИК ЯК ЧАСЦІНА МОВЫ

Слоўнік тэрмінаў і азначэнняў

Адмоўныя займеннікі ўказваюць на адсутнасць асоб, прадметаў, прымет ці колькасці.

Адносныя займеннікі служаць для выражэння сэнсавых і граматычных адносін паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа.

Азначальныя займеннікі выражаюць абагульненую якасць або маюць выдзяляльны сэнс.

Асабовыя займеннікі выражаюць адносіны асобы да таго, хто гаворыць.

Займеннік — часціна мовы, якая ўказвае на прадметы, прыметы ці колькасць, не называючы іх.

Займеннікі-лічэбнікі — гэта такія займеннікі, для якіх характэрна абагульнена-колькаснае значэнне.

Займеннікі-назоўнікі — гэта такія займеннікі, для якіх характэрна абагульнена-прадметнае значэнне.

Займеннікі-прыметнікі — гэта такія займеннікі, для якіх уласціва абагульнена-якаснае значэнне.

Зваротны займеннік ўказвае на адносіны ўтваральніка дзеяння да самога сябе.

Няпэўныя займеннікі ўказваюць на невядомыя, няпэўныя прадметы, прыметы, якасці, колькасць.

Прыналежныя займеннікі ўказваюць на прыналежнасць прадмета адной з трох асоб.

Пытальныя займеннікі служаць для выражэння пытання пра асобы, істоты, прадметы, іх якасці ці прыналежнасць.

Указальныя займеннікі ўказваюць на пэўныя прадметы, іх якасці і колькасць.

Тэма 4.2

СКЛАНЕННЕ І ПРАВАПІС ЗАЙМЕННІКАЎ

Слоўнік тэрмінаў і азначэнняў

Скланенне займеннікаў — гэта змяненне займеннікаў па склонах.

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Вучэбна-метадычнае аб'яднанне па педагогічнай адукацыі

ЗАПЯРДЖАЮ

Першы намеснік Міністра адукацыі
Рэспублікі Беларусь

А.І. Жук

10.01.2013

Рэгістрацыйны № ТД- 11.409/1 тал.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

Тыповая вучэбная праграма
для устаноў вышэйшай адукацыі па спецыяльнасцях:

1-01 02 01 Пачатковая адукацыя;

1-01 02 02 Пачатковая адукацыя. Дадатковая спецыяльнасць

УЗГОДНЕНА

Дарэчы, вучэбна-метадычнага
выдання па педагогічнай
адукацыі

І.Д. Кухарчык

УЗГОДНЕНА

Начальнік Упраўлення вышэйшай і
сярэдняй спецыяльнай адукацыі
Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь

С.І. Рамаюк

10.01.2013

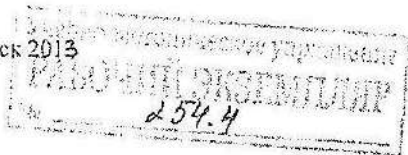
Прарэктар па вучэбна-метадычнай
работе Дзяржаўнай установы адукацыі
"Рэспубліканскі інстытут вышэйшай
школы"

І.У. Цітовіч

Эксперт-дзірмікантралёр

10.01.2013

Мінск 2013

Прарэктар па вучэбна-метадычнай
рабоце Дзяржаўнай установы адукацыі
“Рэспубліканскі інстытут вышэйшай
школы”

_____ І.У.Цітовіч

_____

Эксперт-нормакантралёр

_____

_____

Мінск 2012

Репозиторий БарГУ

СКЛАДАЛЬНІКІ:

Г.Ф.Андарала, дацэнт кафедры беларускага і рускага мовазнаўства факультэта пачатковай адукацыі ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

М.Ф.Гуліцкі, дацэнт кафедры беларускага і рускага мовазнаўства факультэта пачатковай адукацыі ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

Кафедра беларускай і рускай моў установы адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А.Куляшова”;

М.Г.Яленскі, намеснік дырэктара па навукова-метадычнай рабоце навукова-метадычнай установы “Нацыянальны інстытут адукацыі” Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь, доктар педагагічных навук, прафесар

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ Ё ЯКАСЦІ ТЫПАВОЙ:

Кафедрай беларускага і рускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

(пратакол № 9 ад 21.04.2012);

Навукова-метадычным саветам установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

(пратакол № 4 ад 19.06.2012);

Навукова-метадычным саветам па педагогіцы дзяцінства вучэбна-метадычнага аб’яднання вышэйшых навучальных устаноў па педагагічнай адукацыі

(пратакол № 2 ад 21.06.2012)

Адказы за рэдакцыю: *Г.Ф.Андарала*

Адказы за выпуск: *Г.Ф.Андарала*

Репозиторый Баргу

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Тыпавая вучэбная праграма па дысцыпліне “Беларуская мова” складзена ў адпаведнасці з Дзяржаўнымі адукацыйнымі стандартамі ОСРБ 1-01 02 01-2008, ОСРБ 1-01 02 02-2008 па спецыяльнасцях 1-01 02 01 “Пачатковая адукацыя”; 1-01 02 02 “Пачатковая адукацыя. Дадатковая спецыяльнасць”. У падрыхтоўцы настаўнікаў пачатковых класаў дысцыпліна “Беларуская мова” займае асобае месца сярод асноўных вучэбных дысцыплін, аб’яднаных агульнымі прафесійнымі задачамі. Вывучэнне раздзелаў гэтай дысцыпліны (фанетыка, арфаэпія, графіка, арфаграфія, лексікалогія, фразеалогія, лексікаграфія, марфеміка, словаўтварэнне, марфалогія, сінтаксіс, пунктуацыя) дапаможа студэнтам у засваенні тэарэтычных звестак, у замацаванні практычных навыкаў, што раскрываюць нарматыўна-апісальную сістэму сучаснай беларускай мовы на ўсіх яе ўзроўнях, а таксама будучь садзейнічаць фарміраванню лінгвістычнай кампетэнцыі будучых настаўнікаў.

Адбор і размеркаванне тэарэтычнага матэрыялу ў праграме дысцыпліны “Беларуская мова” абумоўлены ў першую чаргу прафесійнай падрыхтоўкай будучых спецыялістаў. Напрыклад, вывучэнне фанетычнай сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы неабходна студэнтам для таго, каб навучыць вучняў успрымаць гукі і іх спалучэнні, адрозніваць галосныя гукі ад зычных і г.д. Трывалыя веды па фанетыцы ў спалучэнні з ведамі па арфаэпіі, графіцы і арфаграфіі дапамогуць настаўніку пачатковых класаў выпрацаваць у школьнікаў навыкі чытання і пісьма – асноўныя навыкі ў пачатковым навучанні. Неабходна таксама ўлічваць спецыфіку функцыянавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму і інтэрферэнцыю, якая з’яўляецца адной з прычын адхіленняў ад нормаў беларускай літаратурнай мовы.

Пры вывучэнні дысцыпліны прадугледжваецца пераемнасць і сувязь яе з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі (методыкай выкладання беларускай мовы, беларускай дыялекталогіяй, уводзінамі ў мовазнаўства, стараславянскай мовай, гістарычнай граматыкай), а таксама са школьным курсам беларускай мовы.

Асноўныя мэты выкладання дысцыпліны: развіць і ўдасканаліць філалагічнае мысленне будучых настаўнікаў; садзейнічаць набыццю

студэнтамі трывалых і свядомых ведаў па сучаснай беларускай літаратурнай мове; выпрацаваць уменні эфектыўна карыстацца беларускай мовай ва ўсіх сферах прафесійнай дзейнасці; сфарміраваць у студэнтаў навуковы погляд на беларускую мову як сацыяльную з’яву, як форму выражэння нацыянальнай культуры і сродак выражэння нацыянальнай самасвядомасці.

Задачы вывучэння дысцыпліны: даць навуковыя веды пра законы і з’явы фанетычнай, лексічнай і граматычнай сістэм сучаснай беларускай літаратурнай мовы; спрыяць практычнаму авалоданню нормамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы; выпрацаваць навыкі самастойнага аналізу разнастайных моўных фактаў; актыўна ўдасканальваць маўленчую практыку студэнтаў, садзейнічаць узбагачэнню іх прафесійнага тэзаўруса; выхоўваць любоў да мастацкага слова, да духоўнай спадчыны беларускага народа; развіваць сродкамі мовы інтэлектуальную, эстэтычную, маральную сферы асобы студэнта.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен **ведаць:**

- аб ролі беларускай мовы ў працэсе станаўлення і развіцця народнасці, нацыі;
- аб сістэмнай арганізацыі беларускай мовы, яе ўзроўнях (фанетычным, лексічным, граматычным) і іх узаемасувязі;
- змест усіх раздзелаў навукі пра сучасную беларускую мову;
- нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы;
- асноўныя тэарэтычныя працы па раздзелах дысцыпліны і лексікаграфічныя даведнікі;

умець:

- выкарыстоўваць тэарэтычныя веды і рэсурсы беларускай мовы з улікам іх стылістычнай дыферэнцыяцыі ў прафесійнай дзейнасці;
- рэалізоўваць нарматыўную базу беларускай мовы ў маўленчай дзейнасці.

Структура зместу вучэбнай дысцыпліны

У аснову структуравання зместу дысцыпліны пакладзены прынцып модульнага падыходу, які прадугледжвае падзел вучэбнага матэрыялу на асобныя модулі (тэмы). У рамках кожнага модуля (тэмы) у адпаведнасці з яго мэтамі і задачамі па фарміраванні і развіцці ў студэнтаў канкрэтных кампетэнцый выкладчык (кафедра) распрацоўвае канкрэтныя педагагічныя тэхналогіі.

Праграма дысцыпліны “Беларуская мова” складаецца з дзвюх частак – тэарэтычнай і практычнай. Практычная частка ўключае заданні, практыкаванні па кожным з раздзелаў. Практычныя заданні (практыкаванні) адыгрываюць вялікую ролю ў авалоданні дысцыплінай, яны павінны не толькі паглыбіць і замацаваць тэарэтычныя веды студэнтаў, але і развіваць у іх здольнасць да самастойнага аналізу моўных з’яў, што садзейнічае фарміраванню лінгвістычнага мыслення. На практычных занятках па ўсіх раздзелах дысцыпліны неабходна адводзіць значнае месца засваенню студэнтамі арфаграфічных і арфаэпічных нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Практычнае валоданне вуснай і пісьмовай формамі літаратурнай мовы – абавязковае патрабаванне, якое ставіцца да будучых настаўнікаў.

Метады навучання

Для найбольш эфектыўнага вывучэння дысцыпліны “Беларуская мова” рэкамендуецца выкарыстоўваць тэхналогіі праблемна-модульнага навучання; тэхналогіі вучэбна-даследчай дзейнасці; праектныя тэхналогіі;

камунікатыўныя тэхналогіі, заснаваныя на актыўных формах і метадах навучання (дыскусія, навучальныя дэбаты, сумеснае абмеркаванне асобных пытанняў, тэставыя заданні).

Для кіравання вучэбным працэсам і арганізацыі кантрольна-ацэначнай дзейнасці педагогам рэкамендуецца выкарыстоўваць рэйтынгавыя, крэдытна-модульныя сістэмы ацэнкі вучэбнай і даследчай дзейнасці студэнтаў, вучэбна-метадычныя комплексы.

Арганізацыя самастойнай работы студэнтаў

Кіруемая самастойная работа студэнтаў плануецца ў межах вучэбных гадзін, адведзеных на аўдыторныя заняткі па дысцыпліне. Кіруемая самастойная праца прадугледжвае выкананне кантрольных прац, тэстаў, тэставых заданняў, камп'ютарных тэстаў, знаёмства з навуковай, навукова-папулярнай літаратурай, падрыхтоўку вусных паведамленняў, рэфератаў, напісанне курсавых прац.

Дыягностыка кампетэнцый студэнта

Для дыягностыкі кампетэнцый, выяўлення вучэбных дасягненняў студэнтаў на прамежкавым і выніковым этапах (залік, экзамен) рэкамендуецца выкарыстоўваць тэсты і тэставыя заданні, рознаўзроўневыя кантрольныя заданні, залік, экзамен.

На вывучэнне дысцыпліны “Беларуская мова” па спецыяльнасцях 1-01 02 01 “Пачатковая адукацыя”; 1-01 02 02 “Пачатковая адукацыя. Дадатковая спецыяльнасць” тыповым вучэбным планам максімальна адведзена 670 гадзін, з якіх 300 аўдыторных гадзін, у тым ліку 110 лекцыйных і 190 практычных.

ПРЫКЛАДНЫ ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН ДЫСЦЫПЛІНЫ

№ п/п	Назвы раздзелаў і тэм	Усяго аўдыторных гадзін	Колькасць аўдыторных гадзін	
			лекцый	практычных
1	Уводзіны	10	6	4
2	Фанетыка	16	8	8
3	Арфаэпія	8	2	6
4	Графіка	6	2	4
5	Арфаграфія	10	4	6
6	Лексікалогія	14	6	8
7	Фразеалогія	6	2	4
8	Лексікаграфія	6	2	4
9	Марфеміка	7	3	4
10	Словаўтварэнне	7	3	4
11	Марфалогія	110	38	72
11.1	Назоўнік	20	8	12
11.2	Прыметнік	10	4	6
11.3	Лічэбнік	15	5	10
11.4	Займеннік	9	3	6
11.5	Дзеяслоў	20	6	14
	Дзеепрыметнік	5	1	4

11.6				
11.7	Дзеепрыслоўе	5	1	4
11.8	Прыслоўе	8	4	4
11.9	Безасабова- прэдыкатыўныя словы	3	1	2
11.10	Мадальныя словы	3	1	2
11.11	Службовыя часціны мовы (Прыназоўнік. Злучнік. Часціца)	10	4	6
11.12	Выклічнік. Гукапераймальныя словы	2	–	2
12	Сінтаксіс	97	33	60
12.1	Словазлучэнне	2	–	2
12.2	Сказ. Тыпы сказаў	3	1	2
12.3	Просты сказ	39	13	26
12.4	Ускладнены сказ	26	8	18
12.5	Складаны сказ	2	2	–
12.6	Складаназлучаны сказ	5	1	4
12.7	Складаназалежны сказ	10	4	6
	Бяззлучнікавы складаны	3	1	2

12.8	каз			
12.9	Складаныя казы з рознымі відамі сувязі	4		4
12.10	1 Чужая мова	3	1	2
13.	Пунктуацыя	3	1	2
	Усяго:	300	110	190

Репозиторий БарГУ

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Уводзіны. Змест і задачы дысцыпліны "Беларуская мова". Сучасная беларуская літаратурная мова як прадмет вывучэння. Крыніцы вывучэння сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Беларуская нацыянальная мова. Літаратурная мова – адна з формаў нацыянальнай мовы, яе прыметы і асаблівасці. Нормы беларускай літаратурнай мовы. Норма і варыянтнасць. Мова і маўленне. Беларуская літаратурная мова і дыялекты беларускай мовы, іх узаемадзеянне.

Беларуская мова сярод іншых славянскіх моў. Гістарычныя ўмовы і асноўныя этапы развіцця беларускай мовы. Старажытная беларуская мова ў Вялікім Княстве Літоўскім. Жанравая разнастайнасць твораў на старажытнай беларускай мове. Ф.Скарына – беларускі першадрукар і асветнік. С.Будны і В.Цяпінскі – паслядоўнікі Ф.Скарыны.

Беларусь у складзе Рэчы Паспалітай. Абмежаванне сфер выкарыстання мовы ў гэты перыяд.

Беларусь у складзе Расійскай імперыі. Роля беларускіх пісьменнікаў у развіцці беларускай мовы (В.Дунін-Марцінкевіч, Ф.Багушэвіч, Я.Лучына і іншыя).

Сацыяльна-палітычныя ўмовы развіцця і функцыянавання беларускай літаратурнай мовы ў XX стагоддзі. Роля беларускіх пісьменнікаў у далейшым удасканаленні і развіцці беларускай літаратурнай мовы (М.Багдановіч, Цётка, Янка Купала, Якуб Колас, М.Гарэцкі і іншыя). Закон "Аб мовах у Беларускай ССР".

Навуковая спадчына Я.Карскага, І.Насовіча, Б.Тарашкевіча.

2. Фанетыка. Фанетыка як раздзел мовазнаўства. Прадмет і задачы фанетыкі. Сувязь фанетыкі з іншымі раздзеламі мовазнаўства: арфаэпіяй, арфаграфіяй, лексікалогіяй, марфалогіяй.

Паняцце пра фанетычнае члянне маўленчай плыні. Фанетычныя адзінкі вуснага маўлення (гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт, фраза, тэкст).

Класіфікацыя гукаў маўлення. Акустычныя, артыкуляцыйныя і функцыянальныя адрозненні паміж галоснымі і зычнымі гукамі.

Галосныя гукі і іх класіфікацыя (паводле удзелу губ, ступені і месца пад'ёму языка). Моцная і слабая пазіцыі галосных гукаў. Пазіцыйныя змены галосных гукаў. Аканне і яканне ў беларускай мове. Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні галосных гукаў.

Зычныя гукі і іх класіфікацыя (паводле ўдзелу голасу і шуму, цвёрдасці і мяккасці, спосабу ўтварэння, месца ўтварэння). Няпарныя зычныя паводле глухасці і звонкасці, цвёрдасці і мяккасці.

Пазіцыйныя і камбінаторныя змены зычных гукаў. Асіміляцыя і дысіміляцыя. Фанетычнае падаўжэнне зычных. Адрозненне падаўжэння ад марфалагічнага падваення. Пераход [в], [л] у [ў]. Дзеканне і цеканне. Іншыя змены зычных гукаў (дыярэза, эпентэза, метатэза, сцяжэнне). Фанетычныя і гістарычныя чаргаванні зычных гукаў.

Прыстаўныя галосныя і зычныя гукі.

Фанетычныя асаблівасці беларускай мовы ў сістэме галосных і зычных гукаў (у параўнанні з рускай мовай).

Склад. Тыпы складоў (адкрытыя і закрытыя, прыкрытыя і непрыкрытыя, націскныя і ненаціскныя). Прынцыпы складападзелу ў беларускай мове.

Націск. Тыпы слоўнага націску (дынамічны (сілавы), музычны (танічны). Свабодны (разнамесны) і несвабодны (фіксаваны) націск. Рухомы і нерухомы націск. Асноўны і пабочны націск. Націск як сродак размежавання слоў і формаў слоў. Пазаслоўныя тыпы націску (тактавы, фразавы, лагічны).

Інтанацыя. Састаўныя элементы інтанацыі: мелодыка, рытм, тэмп, інтэнсіўнасць, паўза, тэмбр, націск. Функцыі інтанацыі.

Фанетычны разбор.

Фанетычная транскрыпцыя.

3. Арфаэпія. Арфаэпія і яе задачы. Арфаэпічная норма і культура маўлення. Прычыны адхіленняў ад нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення.

Вымаўленне націскных і ненаціскных галосных. Вымаўленне зычных і спалучэнняў зычных. Вымаўленне некаторых граматычных формаў.

З гісторыі фарміравання арфаэпічных нормаў беларускай мовы.

4. Графіка. Графіка, яе змест і задачы. Пісьмо, віды пісьма. Графіка, алфавіт і арфаграфія як асноўныя часткі фанаграфічнага пісьма. Беларускі алфавіт. Суадносіны літар і гукаў. Функцыі літар е, ё, ю, я, і. Абзначэнне мяккасці зычных на пісьме. Гукавы і складовы прынцыпы беларускай графікі.

Нялітарныя графічныя сродкі: апостраф, злучок, пунктуацыйныя знакі, знак націску, знак параграфа.

З гісторыі беларускай графікі. Кірыліца – аснова графікі ўсходнеславянскіх моў. Фарміраванне графічнай сістэмы беларускай мовы. Змены ў графіцы на Беларусі ў XV – XVI стст. Друкаваны шрыфт беларускага першадрукара Ф.Скарыны. Увядзенне грамадзянскага шрыфту (1708 г.), яго роля ў стварэнні беларускага алфавіта. Паралельнае выкарыстанне ў кнігадрукаванні XIX – пачатку XX стст. кірыліцы і лацінкі. Арабскае пісьмо. Змены ў беларускай графіцы ў 20 – 70 гадах XX ст.

5. Арфаграфія. Арфаграфія, яе прадмет і задачы. Апорнае напісанне і арфаграма. Раздзелы арфаграфіі: 1) перадача на пісьме гукавога складу слова ці марфем (кораня, прыстаўкі, суфікса, канчатка); 2) напісанне слоў разам, праз злучок і асобна; 3) ужыванне вялікай літары; 4) перанос слоў; 5) правілы графічнага скарачэння слоў.

Прынцыпы беларускай арфаграфіі. Правілы, заснаваныя на фанетычным прынцыпе правапісу. Правілы, заснаваныя на марфалагічным прынцыпе правапісу. Абмежаванасць дыферэнцыйных і традыцыйных напісанняў у сучаснай беларускай мове.

Правапіс галосных о, а, э; е, ё, я; злучэнняў галосных іё (ыё), ія (ыя), іе, эо, эа ў іншамоўных словах. Правапіс спалучэнняў ро, ло, ле і ры, лы, лі. Правапіс галосных у складаных словах. Правапіс зычных: звонкіх і глухіх, свісцячых і шыпячых, д - дз, т - ц; падвойных зычных. Правапіс зычных на канцы прыставак. Злучэнні зн, сн, сл, рц, рн, нц у беларускай мове ў параўнанні са злучэннямі здн, стн, стл, рдц, рдн, лнц у рускай мове. Правапіс

літары ў (у нескладовае). Правапіс мяккага знака. Правапіс раздзяляльнага мяккага знака і апострафа. Правапіс прыстаўных галосных і зычных. Напісанні слоў разам, праз злучок і асобна. Правапіс вялікай літары.

Арфаграфічны разбор.

З гісторыі беларускай арфаграфіі. "Беларуская граматыка для школ" Б.Тарашкевіча, яе роля ў замацаванні і ўсталяванні адзіных арфаграфічных і граматычных нормаў беларускай літаратурнай мовы. Акадэмічная канферэнцыя па рэформе беларускай графікі і арфаграфіі (1926 г.). Пастанова аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу (1933 г.) .Удакладненні і частковыя змены беларускага правапісу ў 1957 г. "Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі" (1959 г.), іх значэнне ў нармалізацыі беларускай літаратурнай мовы. "Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі" (2008 г.).

6. Лексікалогія. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Лексічны склад мовы. Адлюстраванне ў лексіцы нацыянальнай культуры і гісторыі. Нацыянальная адметнасць беларускай лексікі.

Слова як асноўная цэласная адзінка мовы. Абагульняльны характар слова. Слова і паняцце. Функцыі слова. Лексічнае і граматычнае значэнні слова, іх узаемаабумоўленасць. Слова і словаформа. Паняцце пра варыянты слова.

Лексічнае значэнне слова. Паўназначныя і непаўназначныя словы. Тыпы лексічных значэнняў слова: прамыя і пераносныя, матываваныя і нематываваныя, свабодныя і звязаныя (фразеалагічна звязаныя і сінтаксічна абумоўленыя). Мнагазначнасць слова. Прамое (асноўнае) і пераноснае (вытворнае) значэнні слова. Асноўныя тыпы пераносных значэнняў: метафара, метанімія, сінекдаха.

Амонімы, іх тыпы. Адрозненне аманіміі ад мнагазначнасці. Лексічныя амонімы (поўныя і няпоўныя). Шляхі ўзнікнення лексічных амонімаў. Марфалагічныя амонімы (амаформы). Фанетычныя амонімы (амафоны). Графічныя амонімы (амографы). Міжмоўныя амонімы. Паронімы.

Сінонімы, іх тыпы (семантычныя (ідэаграфічныя), стылістычныя, семантыка-стылістычныя). Абсалютныя сінонімы (лексічныя дублеты). Кантэкстуальныя сінонімы. Сінанімічны рад, дамінанта. Шляхі ўзнікнення сінонімаў. Семантычныя і стылістычныя функцыі сінонімаў (удакладненне, ацэнка, стылявая арганізацыя тэксту і інш).

Антонімы, іх разнавіднасці. Стылістычнае выкарыстанне антонімаў (антытэза, аксюмаран).

Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання. Спрадвечна беларуская лексіка, яе гістарычныя пласты: індаеўрапейскія, агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўласнабеларускія словы.

Запазычаныя словы ў беларускай мове. Прычыны і шляхі пранікнення запазычаных слоў з адной мовы ў другую. Прыметы запазычаных слоў. Запазычанні са славянскіх (польскай, рускай, украінскай і інш.) і неславянскіх моў (лацінскай, грэчаскай, нямецкай, французскай і інш.). Фанетычнае і марфалагічнае асваенне запазычаных слоў. Экзатызмы і варварызмы. Інтэрнацыяналізмы. Калькі (поўныя і няпоўныя, словаўтваральныя і семантычныя).

Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле сферы яе ўжывання. Агульнаўжывальная (нейтральная) лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Дыялектная лексіка. Дыялектызмы, іх тыпы (лексічныя, семантычныя, фанетычныя, граматычныя, словаўтваральныя). Спецыяльная (прафесійная і тэрміналагічная) лексіка. Жаргонная лексіка і аргатызмы.

Стылістычныя разрады лексікі. Нейтральная (міжстылявая) лексіка. Стылістычна афарбаваная лексіка: кніжная (навуковая, афіцыйна-справавая, публіцыстычная, мастацка-паэтычная), гутарковая (размоўная) лексіка.

Актыўная і пасіўная лексіка. Устарэлыя словы (гістарызмы і архаізмы), іх стылістычнае выкарыстанне. Неалагізмы, умовы іх узнікнення. Сфера ўжывання неалагізмаў. Наватворы (аказіяналізмы).

Лексічны разбор слова.

7. Фразеалогія. Фразеалогія як раздзел мовазнаўства. Разуменне фразеалогіі ў вузкім і шырокім сэнсе. Суадноснасць фразеалагізма з іншымі адзінкамі мовы (словам, свабодным словазлучэннем, сказам). Асноўныя асаблівасці фразеалагічных адзінак: узнаўляльнасць, адзінае цэласнае значэнне, устойліваць, сінтаксічная непадзельнасць, экспрэсіўна-эмацыянальная вобразнасць. Класіфікацыя фразеалагізмаў. Многазначнасць, сінанімічнасць, аманімічнасць, антанімічнасць і варыянтнасць фразеалагізмаў. Крыніцы ўзнікнення беларускай фразеалогіі. Асаблівасці перакладу фразеалагізмаў з адной мовы на другую.

Прыказкі, устойлівыя параўнанні. Крылатыя словы, афарызмы. Стылістычнае выкарыстанне фразеалагізмаў, прыказак, крылатых слоў. Перыфразы.

8. Лексікаграфія. Лексікаграфія, яе прадмет і задачы. Асноўныя паняцці лексікаграфіі. Практычнае значэнне слоўнікаў (фіксацыя і апісанне лексікі, замацаванне літаратурных нормаў, павышэнне культуры маўлення).

Энцыклапедычныя і лінгвістычныя слоўнікі. Тыпы лінгвістычных слоўнікаў: аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя; тлумачальныя, дыялектныя, гістарычныя, этымалагічныя, арфаграфічныя, арфаэпічныя, фразеалагічныя, тэрміналагічныя, перакладныя, слоўнікі сінонімаў, амонімаў, паронімаў, іншамоўных слоў, марфемныя і інш. Беларускія энцыклапедычныя выданні (універсальныя, галіновыя, персанальныя). Будова слоўнікавага артыкула ў энцыклапедычных і лінгвістычных слоўніках. Сістэма граматычных і стылістычных памет у тлумачальных слоўніках.

З гісторыі беларускай лексікаграфіі. Глосы ў выданнях Ф.Скарыны. Лексікаграфічная праца Л.Зізання, П.Бярынды і інш. "Словарь белорусского наречия" І. Насовіча (1870 г.). Лексікаграфічныя працы XX – пач. XXI стст.

9. Марфеміка. Марфеміка як вучэнне аб марфемах. Паняцце марфемы. Адметныя адзнакі марфемы (паўтаральнасць, непадзельнасць, значымасць). Слова і марфема. Тыпы марфем (каранёвыя і службовыя, рэляцыйныя і дэрывацыйныя, прадуктыўныя і непрадуктыўныя). Варыянтнасць марфем. Сінанімія, мнагазначнасць, аманімія марфем.

Аснова слова і яе тыпы (вытворная і невытворная, перарывістая і непарарывістая, суплетыўная асновы). Канчатак, яго роля ў слове. Нулявы канчатак.

Корань слова. Варыянты кораня. Свабодныя і звязаныя карані.

Афіксы (прыстаўка (прэфікс), суфікс, постфікс, інтэрфікс). Варыянты прыставак і суфіксаў. Словаўтваральныя і формаўтваральныя прыстаўкі і суфіксы. Постфікс. Словаўтваральныя і формаўтваральныя постфіксы.

Змены ў марфемнай будове слова ў выніку гістарычнага развіцця мовы: апрошчанне, перараскладанне. Прычыны змен у марфемнай будове слова. Марфемны разбор слова.

10. Словаўтварэнне. Словаўтварэнне, яго прадмет і задачы. Словаўтваральная матывацыя, вытворнае (матываванае) і зыходнае (матывавальнае) словы. Утваральная аснова і словаўтваральны фармант. Словаўтваральны ланцужок, словаўтваральнае гняздо.

Асноўныя спосабы ўтварэння слоў у беларускай мове. Словаўтваральны тып і словаўтваральны спосаб. Марфемнае словаўтварэнне (афіксацыя, бязафікснае ўтварэнне). Разнавіднасці афіксацыі: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны, постфіксальны спосабы. Складанне і яго разнавіднасці: асноваскладанне, словаскладанне, складана-суфіксальны, складана-бязафіксны спосабы, абрэвіяцыя і яе разнавіднасці. Лексіка-семантычны і марфалага-сінтаксічны спосабы.

Словаўтваральны разбор.

11. Марфалогія. Марфалогія як раздзел граматыкі, яе прадмет і задачы. Сувязь марфалогіі з іншымі раздзеламі мовазнаўства. Асноўныя паняцці марфалогіі (граматычнае значэнне, граматычная форма і граматычная катэгорыя).

Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў. Прынцыпы выдзялення і аб'яднання слоў у часціны мовы. Сістэма часцін мовы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Самастойныя (паўназначныя) і несамастойныя (непаўназначныя) часціны мовы. Службовыя часціны мовы і выклічнік. Пераходныя з'явы ў сістэме часцін мовы.

11.1. Назоўнік. Назоўнік як часціна мовы. Лексіка-семантычныя групы назоўнікаў. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў: агульныя і ўласныя, адушаўлёныя і неадушаўлёныя, асабовыя, канкрэтныя і абстрактныя, зборныя, адзінкавыя, рэчыўныя.

Граматычныя катэгорыі назоўніка: род, лік, склон.

Катэгорыя роду назоўніка. Вызначэнне граматычнага роду назоўнікаў паводле марфалагічных, сінтаксічных, семантычных прымет. Назоўнікі мужчынскага, жаночага, ніякага роду. Назоўнікі агульнага роду. Вызначэнне роду нескланяльных назоўнікаў і абрэвіятур. Несупадзенне роду некаторых аднакарэнных назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Катэгорыя ліку назоўнікаў, формы яе выражэння. Рэшткі парнага ліку ў беларускай мове. Назоўнікі з суадноснымі і несуадноснымі формамі ліку. Несупадзенне ліку некаторых аднакарэнных назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Катэгорыя склону назоўнікаў. Сістэма склонаў у сучаснай беларускай мове. Клічная форма склону назоўнікаў у беларускай мове. Асноўныя значэнні склонаў. Роля прыназоўнікаў пры выражэнні склонавых значэнняў.

Скланенне назоўнікаў у сучаснай беларускай мове. Тыпы скланення назоўнікаў. Парадыгма скланення назоўнікаў.

Асновы назоўнікаў. Залежнасць канчаткаў назоўнікаў ад тыпу скланення, асновы слова, націску, лексічнага значэння. Назоўнікі першага, другога і трэцяга скланенняў, іх склонавыя канчаткі. Скланенне назоўнікаў у множным ліку. Варыянты склонавых канчаткаў назоўнікаў у множным ліку. Рознаскланяльныя назоўнікі. Нескланяльныя назоўнікі. Назоўнікі ад'ектыўнага і змешанага тыпу скланення.

Скланенне асабовых імёнаў, прозвішчаў і географічных назваў.

Словаўтварэнне назоўнікаў. Афіксацыя: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны спосабы. Бязафікснае ўтварэнне назоўнікаў. Складанне. Абрэвіяцыя. Субстантывацыя. Правапіс суфіксаў назоўнікаў. Правапіс складаных назоўнікаў.

Марфалагічны разбор назоўнікаў.

11.2. Прыметнік. Прыметнік як часціна мовы. Катэгорыі роду, ліку, склону прыметніка – словазменныя катэгорыі, залежнасць іх ад адпаведных катэгорый назоўніка. Лексіка-семантычныя групы прыметнікаў.

Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў. Якасныя прыметнікі, іх значэнне і граматычныя асаблівасці. Адносныя прыметнікі, іх значэнне і граматычныя асаблівасці. Прыналежныя прыметнікі, іх значэнне і граматычныя асаблівасці. Пераход прыметнікаў з аднаго разраду ў другі.

Поўныя і кароткія формы прыметнікаў. Ужыванне кароткай формы якасных прыметнікаў у беларускай мове.

Ступені параўнання якасных прыметнікаў, іх значэнне і ўтварэнне. Суплетыўныя формы. Асаблівасці ўтварэння формаў ступеняў параўнання ў беларускай і рускай мовах. Спецыфіка элятыва ў беларускай мове. Формы суб'ектыўнай ацэнкі якасных прыметнікаў.

Скланенне якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў. Варыянты склонавых канчаткаў прыметнікаў жаночага роду ў родным і творным склонах адзіночнага ліку. Асаблівасці скланення прыналежных прыметнікаў.

Словаўтварэнне прыметнікаў. Афiксацыя: суфiксальны, прыставачны і прыставачна-суфiксальны спосабы. Утварэнне складаных прыметнікаў, iх правапіс. Ад'ектывацыя.

Марфалагiчны разбор прыметнікаў.

11.3. Лiчэбнiк. Лiчэбнiк як часцiна мовы. Разрады лiчэбнiкаў паводле значэння: колькасныя (уласнаколькасныя, зборныя, дробавыя) і парадкавыя лiчэбнiкi. Разрады лiчэбнiкаў паводле структуры: простыя, складаныя і састаўныя лiчэбнiкi. Скланенне лiчэбнiкаў розных разрадаў. Сiнтаксiчная сувязь лiчэбнiкаў з назоўнікамі. Асаблiвасцi ўжывання лiчэбнiкаў з назоўнікамі ў беларускай мове ў параўнаннi з рускай мовай.

Словы з няпэўна-колькасным значэннем.

Марфалагiчны разбор лiчэбнiкаў.

11.4. Займеннiк. Займеннiк як часцiна мовы. Групы займеннiкаў па суадноснасцi з iншымi часцiнамі мовы: займеннiкi-назоўнiкi, займеннiкi-прыметнiкi, займеннiкi-лiчэбнiкi. Разрады займеннiкаў паводле iх значэння: асабовыя, зваротны, прыналежныя, указальныя, азначальныя, пыталныя, адносныя, адмоўныя, няпэўныя. Лексiка-граматычная характарыстыка займеннiкаў розных разрадаў. Скланенне займеннiкаў, iх правапіс. Ужыванне займеннiкаў у мове.

Марфалагiчны разбор займеннiкаў.

11.5. Дзеяслоў. Дзеяслоў як часцiна мовы. Сiстэма дзеяслоўных формаў. Спрагальныя і неспрагальныя, зменныя і нязменныя дзеяслоўныя формы.

Незначальная форма дзеяслова (iнфiнiтыў), яе граматычныя катэгорыi і сiнтаксiчныя функцыi. Суфiксы незначальнай формы дзеяслова.

Дзве асновы дзеяслова: аснова iнфiнiтыва і аснова цяперашняга (будучага простага) часу. Аснова прошлага часу. Утварэнне дзеяслоўных формаў ад асновы iнфiнiтыва і асновы цяперашняга (будучага простага) часу.

Пераходныя і непераходныя дзеясловы. Зваротныя дзеясловы, iх значэннi.

Катэгорыя стану дзеяслова. Стан і пераходнасць. Стан і зваротнасць. Актыўныя і пасiўныя канструкцыi ў беларускай мове, iх ужыванне.

Дзеясловы незалежнага стану. Дзеясловы залежнага стану. Погляды на катэгорыю стану дзеяслова ў лінгвістычнай літаратуры.

Катэгорыя трывання дзеяслова. Дзеясловы закончанага і незакончанага трывання. Суадносныя пары трыванняў і спосабы іх утварэння. Няпарныя (аднатрывальныя) дзеясловы. Дзеясловы са значэннем закончанага і незакончанага трыванняў (двухтывальныя).

Катэгорыя ладу. Сувязь паміж катэгорыямі ладу і часу. Абвесны лад. Загадны лад. Утварэнне формаў загаднага ладу. Умоўны лад. Утварэнне і значэнне ўмоўнага ладу. Ужыванне формаў аднаго ладу ў значэнні другога.

Катэгорыя часу. Сувязь паміж катэгорыямі трывання і часу. Формы цяперашняга, прошлага і будучага часу, іх утварэнне і значэнне. Ужыванне формаў аднаго часу ў значэнні другога.

Катэгорыя асобы. Формы асобы, іх значэнне і ўжыванне. Сувязь катэгорыі асобы з катэгорыямі ладу і часу. Ужыванне адных формаў асобы ў значэнні другіх. Безасабовыя дзеясловы, іх семантычныя і граматычныя асаблівасці. Асабовыя дзеясловы ў значэнні безасабовых.

Спражэнне дзеясловаў. Першае і другое спражэнні. Рознаспрагальныя і нетэматычныя дзеясловы. Вызначэнне спражэння па інфінітыве.

Словаўтварэнне дзеясловаў. Афіксацыя: прыставачны, суфіксальны, прыставачна-суфіксальны спосабы. Правапіс суфіксаў дзеясловаў.

Марфалагічны разбор інфінітыва і асабовых формаў дзеяслова.

11.6. Дзеепрыметнік. Дзеепрыметнік як асобая форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыметніка (стан, трыванне, час; дзеяслоўнае кіраванне назоўнікамі; агульнасць асноў). Рысы прыметніка ў дзеепрыметніках (катэгорыя роду, ліку, склону). Поўная і кароткая формы дзеепрыметніка. Сінтаксічная роля дзеепрыметніка.

Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану, іх утварэнне. Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у сучаснай беларускай мове (у параўнанні з рускай).

Марфалагічны разбор дзеепрыметнікаў.

11.7. Дзеепрыслоўе. Дзеепрыслоўе як асобая форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыслоўя (трыванне, стан; дзеяслоўнае кіраванне назоўнікамі; агульнасць асновы; зваротнасць і незваротнасць). Прыметы

прыслоўя ў дзеепрыслоўях. Сінтаксічная роля дзеепрыслоўя. Дзеепрыслоўі закончанага і незакончанага трывання, іх утварэнне. Правілы ўжывання дзеепрыслоўяў у сказе.

Марфалагічны разбор дзеепрыслоўяў.

11.8. Прыслоўе. Прыслоўе як часціна мовы. Разрады прыслоўяў паводле значэння: азначальныя (якасныя, колькасныя, спосабу дзеяння, параўнання, сумеснасці) і акалічнасныя (месца, часу, прычыны, мэты). Знамянальныя і займеннікавыя прыслоўі. Ступені параўнання, формы суб'ектыўнай ацэнкі якасных прыслоўяў. Утварэнне прыслоўяў ад розных часцін мовы. Правапіс прыслоўяў.

Марфалагічны разбор прыслоўяў.

11.9. Безасабова-прэдыкатыўныя словы. Безасабова-прэдыкатыўныя словы (словы катэгорыі стану). Лексічнае значэнне, граматычныя катэгорыі і сінтаксічная функцыя безасабова-прэдыкатыўных слоў. Суадноснасць безасабова-прэдыкатыўных слоў з рознымі часцінамі мовы. Погляды на безасабова-прэдыкатыўныя словы ў лінгвістычнай літаратуры.

Марфалагічны разбор безасабова-прэдыкатыўных слоў.

11.10. Мадальныя словы. Месца мадальных слоў у сістэме часцін мовы. Разрады мадальных слоў паводле значэння і суадноснасці з іншымі часцінамі мовы, іх роля ў сказе.

Марфалагічны разбор мадальных слоў.

11.11. Службовыя часціны мовы (Прыназоўнік. Злучнік. Часціца).

Прыназоўнік як службовая часціна мовы. Значэнне і граматычныя функцыі прыназоўнікаў. Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання: невытворныя, вытворныя (адпрыслоўныя, адыменныя, аддзеяслоўныя). Разрады прыназоўнікаў паводле структуры: простыя, складаныя і састаўныя. Ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонамі. Сінаніміка прыназоўнікавых канструкцый. Правапіс прыназоўнікаў.

Марфалагічны разбор прыназоўнікаў.

Злучнік як службовая часціна мовы. Разрады злучнікаў паводле паходжання і ўтварэння (невытворныя, вытворныя), паводле ўжывання (адзіночныя, паўторныя, парныя), паводле структуры (простыя і састаўныя), паводле функцыянальнага прызначэння (злучальныя, падпарадкавальныя).

Разрады злучальных і падпарадкавальных злучнікаў. Злучнікі і злучальныя словы.

Марфалагічны разбор злучнікаў.

Часціца як службовая часціна мовы. Разрады часціц паводле паходжання і саставу. Разрады часціц паводле функцыянальнага значэння (сэнсавыя, мадальныя, эмацыянальныя, формаўтваральныя). Правапіс часціц. Ужыванне часціц *не* і *ні* з рознымі часціцамі мовы.

Марфалагічны разбор часціц.

11.12. Выклічнік. Гукапераймальныя словы. Выклічнік як часціна мовы. Месца выклічнікаў сярод іншых часцін мовы. Разрады выклічнікаў паводле значэння (эмацыянальныя, волевыяўленчыя, моўнага этыкету) і паходжання (вытворныя і невытворныя). Функцыі выклічнікаў у мове.

Гукапераймальныя словы.

Марфалагічны разбор выклічнікаў.

12. Сінтаксіс. Сінтаксіс, яго змест і задачы. Сувязь сінтаксісу з іншымі раздзеламі мовазнаўства. Асноўныя сінтаксічныя адзінкі. Віды сінтаксічнай сувязі (злучэнне і падпарадкаванне).

12.1 Словазлучэнне. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка. Непрэдыкатыўнасць, намінатыўнасць, неаднакампанентнасць, расчлянёнасць, сэнсавая цэласнасць як асноўныя прыметы словазлучэння. Слова, словазлучэнне і сказ.

Класіфікацыя словазлучэнняў паводле ступені спаянасці кампанентаў (свабодныя і сінтаксічна непадзельныя); паводле структуры (простыя і складаныя); паводле марфалагічнага выражэння галоўнага кампанента (іменныя, дзеяслоўныя, прыслоўныя); паводле сэнсавых адносін паміж кампанентамі (аб'ектныя, азначальныя, акалічнасныя). Віды падпарадкавальнай сінтаксічнай сувязі слоў у словазлучэнні: дапасаванне (поўнае і няпоўнае), кіраванне (беспрыназоўнікавае і прыназоўнікавае, моцнае і слабае), прымыканне. Асаблівасці беларускага кіравання.

Сінтаксічны разбор словазлучэнняў.

2. Сказ. Тыпы сказаў. Сказ як сінтаксічная адзінка. Камунікатыўнасць, прэдыкатыўнасць, мадальнасць, сэнсавая завершанасць і інтанацыйная аформленасць як асноўныя прыметы сказа. Тыпы сказаў паводле мэты

выказвання (апавядальныя, пыталныя, пабуджальныя); паводле эмацыянальнай афарбоўкі (клічныя, няклічныя); паводле адносін выказвання да рэчаіснасці (сцвярджальныя, адмоўныя); паводле граматычнай структуры (простыя і складаныя; сінтаксічна падзельныя і сінтаксічна непадзельныя; двухсастаўныя і аднасастаўныя; неразвітыя і развітыя; няўскладненыя і ўскладненыя; поўныя і няпоўныя).

12.3. *Просты сказ.* Двухсастаўныя сказы. Аснова простага двухсастаўнага сказа. Галоўныя і даданыя члены сказа. Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя члены сказа.

Дзейнік двухсастаўнага сказа, яго тыпы (просты, складаны, састаўны). Спосабы выражэння дзейніка.

Выказнік двухсастаўнага сказа, яго тыпы (просты, складаны, састаўны). Спосабы выражэння выказніка. Звязкі, іх тыпы. Каардынацыя выказніка з дзейнікам. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам.

Дапаўненне. Прамыя і ўскосныя дапаўненні, спосабы іх выражэння. Прыдзеяслоўныя, прыйменныя і прыадвербіяльныя дапаўненні.

Азначэнне. Дапасаваныя і недапасаваныя азначэнні, спосабы іх выражэння. Прыдатак як разнавіднасць дапасаванага азначэння. Адзіночныя і развітыя прыдаткі, спосабы іх выражэння. Размежаванне прыдатка і паяснёнага назоўніка.

Акалічнасць. Віды акалічнасцей, спосабы іх выражэння. Размежаванне немарфалагізаваных членаў сказа.

Аднасастаўныя сказы. Структурна-семантычная спецыфіка аднасастаўных сказаў. Галоўны член аднасастаўнага сказа. Тыпы аднасастаўных сказаў паводле характару выражэння галоўнага члена: дзеяслоўныя і іменныя. Аднасастаўныя сказы дзеяслоўнага тыпу: пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя, абагульнена-асабовыя. Безасабовыя сказы. Спосабы выражэння галоўнага члена безасабовых сказаў. Інфінітыўныя сказы, іх семантыка-сінтаксічная характарыстыка.

Аднасастаўныя сказы іменнага тыпу. Намінатыўныя сказы, іх семантыка-сінтаксічная характарыстыка. Вакатыўныя, генітыўныя сказы. Назоўны ўяўленя.

Сінанімія аднасастаўных і двухсастаўных сказаў. Функцыя аднасастаўных сказаў у мове.

Сінтаксічна непадзельныя сказы, іх разнавіднасці (сцвярдзальныя і адмоўныя; апавядальныя, пыталыныя, пабудзальныя). Адрозненне сінтаксічна непадзельных сказаў ад аднаслоўных членных сказаў. Функцыя і сфера ўжывання сінтаксічна непадзельных сказаў.

Няпоўныя сказы. Разнавіднасці няпоўных сказаў (сітуацыйныя, кантэкстуальныя і эліптычныя). Адрозненне няпоўных сказаў ад аднастаўных. Выкарыстанне няпоўных сказаў у мове.

Парадак слоў у простым сказе. Прамы і адваротны парадак слоў. Інверсія і яе роля. Асаблівасці парадку слоў у паэтычнай мове.

12.4. Ускладнены сказ. Агульная характарыстыка ўскладненага сказа. Сказы з аднароднымі членамі. Характэрныя прыметы аднародных членаў сказа. Спосабы выражэння аднароднасці. Адкрытыя і закрытыя рады аднародных членаў. Тыпы семантычных адносін паміж членамі аднароднага рада. Абагульняльныя словы пры аднародных членах сказа. Сінтаксічная роля абагульняльных слоў у сказе. Аднародныя і неаднародныя азначэнні. Сказы з аднароднымі дзейнікамі. Формы выказніка ў сказах з аднароднымі дзейнікамі. Выкарыстанне сказаў з аднароднымі членамі ў мове. Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа.

Сказы з адасобленымі членамі. Паняцце пра адасабленне. Умовы адасаблення даданых членаў сказа. Адасабленне дапасаваных і недапасаваных азначэнняў, прыдаткаў, акалічнасцей, дапаўненняў і ўдакладняльных членаў сказа. Знакі прыпынку пры адасобленых членах сказа.

Сказы з параўнальнымі зваротамі. Паняцце параўнальнага звароту. Структура і функцыя параўнальных зваротаў. Адасабленне параўнальных зваротаў.

Сказы з пабочнымі і ўстаўнымі канструкцыямі. Значэнне і функцыя пабочных слоў, словазлучэнняў і сказаў, іх выражэнне. Устаўныя словы, словазлучэнні і сказы. Адрозненне пабочных і ўстаўных канструкцый. Знакі прыпынку пры пабочных і ўстаўных словах, словазлучэннях і сказах.

Сказы са звароткам. Значэнне, спосабы выражэння і ўжыванне зваротка. Знакі прыпынку пры зваротку.

Сінтаксічны разбор простага сказа.

12.5. Складаны сказ. Складаны сказ як сінтаксічная адзінка. Адрозненне складанага сказа ад простага. Сэнсавы і інтанацыйны адзінства частак складанага сказа. Тыпы адносін паміж часткамі складаных сказаў, сродкі іх выражэння. Злучэнне і падпарадкаванне ў складаным сказе. Пераходныя выпадкі паміж злучэннем і падпарадкаваннем у складаным сказе. Прынцыпы класіфікацыі складаных сказаў. Тыпы складаных сказаў: злучнікавыя (складаназлучаныя і складаназалежныя) і бяззлучнікавыя; складаныя сказы з рознымі відамі сувязі.

12.6. Складаназлучаны сказ. Будова складаназлучаных сказаў. Складаназлучаныя сказы адкрытай і закрытай структуры. Класіфікацыя складаназлучаных сказаў: складаназлучаныя сказы са спалучальнымі, супастаўляльнымі, пералічальна-размеркавальнымі, далучальнымі часткамі. Сродкі сувязі частак у складаназлучаным сказе. Складаназлучаныя сказы з рознымі часткамі. Знакі прыпынку ў складаназлучаным сказе.

12.7. Складаназалежны сказ. Будова складаназалежных сказаў. Галоўная і даданая часткі. Сродкі сувязі даданай часткі з галоўнай (падпарадкавальныя злучнікі, злучальныя словы, інтанацыя і інш.). Размежаванне злучнікаў і злучальных слоў (адносных займеннікаў і займеннікавых прыслоўяў). Тыпы даданых частак складаназалежнага сказа: дзейнікавыя, выказнікавыя, азначальныя, дапаўняльныя, акалічнасныя (месца, часу, умовы, прычыны, мэты, уступкі, выніку, спосабу дзеяння, меры і ступені), параўнальныя, далучальныя. Нерасчлянёныя і расчлянёныя складаназалежныя сказы.

Складаназалежныя сказы з некалькімі часткамі. Сузалежнае (паралельнае), паслядоўнае і змешанае падпарадкаванне даданых частак. Знакі прыпынку ў складаназалежным сказе.

12.8. Бяззлучнікавы складаны сказ. Будова бяззлучнікавых складаных сказаў. Бяззлучнікавыя сказы з аднатыпнымі і разнатыпнымі часткамі. Сэнсавыя адносіны паміж часткамі бяззлучнікавых складаных сказаў і спосабы іх выражэння. Сінанімія злучнікавых і бяззлучнікавых складаных сказаў. Знакі прыпынку ў бяззлучнікавых складаных сказах.

12.9. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі. Разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі. Знакі прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі.

Сінтаксічны разбор складаных сказаў.

12.10. *Чужая мова.* Чужая мова і спосабы яе перадачы: простая, ускосная і няўласна-простая мова. Будова сказаў з простаай мовай. Правілы замены простаай мовы ўскоснай. Ужыванне і стылістычныя функцыі няўласна-простаай мовы. Знакі прыпынку пры простаай мове. Цытаты, іх афармленне на пісьме.

13. Пунктуацыя. Паняцце пунктуацыі. 3 гісторыі ўзнікнення і развіцця пунктуацыі. Класіфікацыя знакаў прыпынку (раздзяляльныя, выдзяляльныя). Спалучэнне знакаў прыпынку, паглыннанне знакаў прыпынку. Асноўныя правілы пастаноўкі знакаў прыпынку.

Репозиторий БарГУ

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

ЛІТАРАТУРА

Асноўная

1. Беларуская граматыка: У 2-х ч. / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я. Коласа. – Мінск, 1985 – 1986.
2. Беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія / Пад рэд. Я.М.Адамовіча. – Мінск, 1987. – 429 с.
3. Беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя. / Пад рэд. Я.М.Адамовіча. – Мінск, 1989. – 356 с.
4. Беларуская мова. Фанетыка. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Лексікаграфія. Фразеалогія. Марфемная будова слова. Словаўтварэнне. Марфалогія. Сінтаксіс. Пунктуацыя / Пад рэд. Л.М.Грыгор'евай. – Мінск: Вышэйшая школа, 1994. – 367 с.
5. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л.І.Бурак. – Мінск: Універсітэцкае, 1987. – 319 с.
6. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова / Л.І.Бурак. – 2-е выд. – Мінск: Вышэйшая школа, 1985. – 318 с.
7. Зборнік практыкаванняў па беларускай мове: дапаможнік. У 3-х ч. Ч.1. Фанетыка, арфаэпія, графіка, арфаграфія, фразеалогія / Г.Ф.Андарала [і інш]; пад агул. рэд. С.К. Бердніка. – Мінск: БДПУ, 2007. – 75 с.
8. Зборнік практыкаванняў па беларускай мове: дапаможнік. У 3-х ч. Ч.2. Марфеміка. Словаўтварэнне. Марфалогія / Г.Ф. Андарала [і інш]; пад агул. рэд. С.К.Бердніка. – Мінск: БДПУ, 2008. – 130 с.
9. Зборнік практыкаванняў па беларускай мове: дапаможнік. У 3-х ч. Ч.3. Сінтаксіс / Г.Ф.Андарала, С.К.Берднік, Ф.С.Шумчык і інш; пад агул. рэд. С.К.Бердніка. – Мінск, 2009. – 22 с.
10. Камароўскі, Я.М. Сучасная беларуская мова. Уводзіны. Фанетыка. Фаналогія. Арфаэпія. Графіка. Арфаграфія. Лексікалогія. Фразеалогія. Фразеаграфія / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі, Л.І.Сямашка, І.М.Шчарбакова. – Мінск: БДПУ, 1995. – 122 с.
11. Кароткая граматыка беларускай мовы: У 2-х ч. / Пад рэд. А.А.Лукашанца. – Мінск, 2007.
12. Клюсаў, Г.Н. Сучасная беларуская пунктуацыя / Г.Н.Клюсаў, А.Л.Юрэвіч. – 2-е выд.– Мінск: Вышэйшая школа, 1972. – 278 с.
13. Крывіцкі, А.А. Фанетыка беларускай мовы / А.А.Крывіцкі,

А.І.Падлужны. – Мінск: Вышэйшая школа, 1984. – 269 с.

14. Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / Пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мінск, 1992.

15. Практыкум па арфаграфіі і пунктуацыі беларускай мовы: дапаможнік / В.У.Азарка [і інш]. – Мінск: БДПУ, 2010. – 128 с.

16. Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні / В.І.Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэцкае, 2001. – 198 с.

17. Рамза, Т.Р. Сінтаксіс: Тэарэтычны курс / Т.Р.Рамза. – Мінск: БДУ, 2006. – 201 с.

18. Рамза, Т.Р. Сінтаксіс: практычны курс: вучэбна-метадычны комплекс / Т.Р.Рамза. – Мінск: БДУ, 2008. – 156 с.

19. Русак, В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы / В.П.Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – 315 с.

20. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія / Пад рэд. М.С.Яўневіча. – Мінск, 1997. – 288 с.

21. Сучасная беларуская мова: вучэб.дапам. /Л.М. Грыгор'ева [і інш].; пад агул. рэд. Л.М.Грыгор'евай. – 3-е выд., выпр. – Мінск: Вышэйшая школа, 2010. – 621 с.

22. Сучасная беларуская мова. Зборнік практыкаванняў: вучэб. дапаможнік / Л.М.Грыгор'ева, Г.Ф.Андарала. – Мінск: Вышэйшая школа, 2010. – 368 с.

23. Сямешка, Л.І. Курс беларускай мовы / Л.І.Сямешка, І.Р.Шкраба, З.І.Бадзевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

24. Шуба, П.П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія / П.П.Шуба. – Мінск, 1997. – 334 с.

25. Янкоўскі, Ф.М. Сучасная беларуская мова / Ф.М.Янкоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1984. – 334 с.

26. Яўневіч, М.С. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С.Яўневіч, П.У.Сцяцко. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 284 с.

Дадатковая

1. Анічэнка, У.В. Мовы ўсходніх славян: Вучэб. дапаможнік для філал. фак. ВНУ / У.В.Анічэнка. – Мінск: Універсітэцкае, 1989. – 318с.

2. Булахаў, М.Г. Прыметнік у беларускай мове / М.Г.Булахаў. – Мінск: Навука і тэхніка, 1964. – 199 с.

3. Выгонная, Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л.Ц.Выгонная. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 215 с.

4. Гуліцкі, М.Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX - пачатак XX стст.) / М.Ф.Гуліцкі. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – 119 с.

5. Лукашанец, А.А. Словаўтварэнне і граматыка / А.А.Лукашанец. – Мінск: Права і эканоміка, 2001. – 249 с.

6. Наркевіч А.І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы / А.І.Наркевіч. – Мінск: Выд-ва БДУ ім.У.І.Леніна, 1976. – 248 с.

7. Наркевіч А.І. Практычны курс сучаснай беларускай мовы / А.І.Наркевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1992. – 320 с.
8. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. – Мінск, 1959; 2008.
9. Сучасная беларуская мова: сінтаксіс: вучэбна-метадычны дапаможнік / Г.Ф.Андарала – Мінск: БДПУ, 2004. – 75 с.
10. Сучасная беларуская мова: тэставыя заданні: дапаможнік / склад. Г.Ф.Андарала, А.Г.Міхалевіч, Н.Р.Мордас. – Мінск: БДПУ, 2006. – 42 с.
11. Сцяцко, П.У. Мовазнаўчы досвед (Выбраныя творы) / П.У.Сцяцко: У 2-х ч. – Гродна: ГрДУ, 2005.
12. Шуба, П.П. Дзеяслоў у беларускай мове / П.П.Шуба. – Мінск: БДУ, 1968. – 80 с.
13. Шуба, П.П. Прыназоўнік у беларускай мове / П.П.Шуба. – Мінск: БДУ, 1971. – 222 с.
14. Шуба, П.П. Прыслоўе ў беларускай мове: Марфалагічны нарыс / П.П.Шуба. – Мінск: Выд-ва АН БССР, 1962. – 195 с.
15. Янкоўскі, Ф.М. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Ф.М.Янкоўскі. – Мінск: Народная асвета, 1976. – 90 с.
16. Яўневіч, М.С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / М.С.Яўневіч. – Мінск: БДУ, 1977. – 278 с.

Слоўнікі

1. Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 638 с.
2. Арашонкава, Г.У. Кароткі слоўнік беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне / Г.У.Арашонкава, В.П.Лемцюгова. – Мінск: Мастацкая літаратура, 1994. – 367 с.
3. Арашонкава, Г.У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: Слоўнік-даведнік / Г.У.Арашонкава, В.П.Лемцюгова. – Мінск: Вышэйшая школа, 1991. – 303 с.
4. Арашонкава, Г.У. Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы / Г.У.Арашонкава, В.П.Лемцюгова. – Мінск: Вышэйшая школа, 1987. – 210 с.
5. Бардовіч, А.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А.М.Бардовіч, Л.М.Шакун. 2-е выд. – Мінск: Вышэйшая школа, 1989. – 718 с.
6. Бардовіч, А.М. Школьны марфемны слоўнік / А.М.Бардовіч, Л.С.Мормыш, Л.М.Шакун. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 493 с.
7. Бардовіч А.М. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М.Бардовіч, М.М.Круталевіч, А.А.Лукашанец. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 418 с.
8. Бардовіч, А.М. Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М.Бардовіч, М.М.Круталевіч, А.А.Лукашанец. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 511 с.
9. Беларуска-рускі слоўнік: У 3-х т. – Мінск, 2003.

10. Беларуская мова: Энцыклапедыя / пад рэд. А.Я.Міхневіча. – Мінск: БелЭС, 1994. – 665 с.
11. Беларускі арфаграфічны слоўнік. слоўнік / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы; уклад.Л.П.Кунцэвіч, І.У.Кандраценя; пад рэд. А.А.Лукашанца. – Мінск: Беларуская навука, 2009. – 695 с.
12. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2-х т. / А.М.Булыка. – Мінск, 1999.
13. Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў. Актуальная лексіка / А.М.Булыка. – Мінск: ТАА “Харвест”, 2005. – 336 с.
14. Гістарычны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1982-2008. Вып. 1-28.
15. Грабчыкаў С.М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С.М.Грубчыкаў. – Мінск: Народная асвета, 1994. – 478 с.
16. Граматычны слоўнік дзеяслова. – Мінск: Беларуская навука, 2007.
17. Завальнюк, У.М. Слоўнік сучаснай беларускай мовы / У.М.Завальнюк, М.Р.Прыгодзіч, В.К.Раманцэвіч. – Мінск: Народная асвета, 2009. – 399с.
18. Клышка, М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М.К.Клышка. – Мінск: ПУП “Радыеёла-плюс”, 2005. – 672 с.
19. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы / І.Я.Лепешаў: У 2-х т. – Мінск: БелЭН, 2008. – 672 с.
20. Насовіч, І.І. Слоўнік беларускай мовы / І.І.Насовіч. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 756 с.
21. Пазнякоў, М.П. Слоўнік эпітэтаў беларускай літаратурнай мовы у 2 т. / М.П.Пазнякоў. – Мінск: Літаратура і Мастацтва, 2012.
22. Руска-беларускі слоўнік: У 3-х т. – Мінск, 2005.
23. Санько, З. Малы беларуска-рускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З.Санько. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 216 с.
24. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтуацыя. Словазмяненне. / Пад рэд. М.В.Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 902 с.
25. Слоўнік мовы Янкі Купалы: У 8-мі т.– Мінск, 1997-2003. Т. 1-6.
26. Слоўнік мовы Ф.Скарыны: У 3-х т.– Мінск, 1977-1994.
27. Старычонак, В.Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В.Д.Старычонак. – Мінск, 1991.
28. Сцяцко, П.У. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У.Сцяцко, М.Ф.Гуліцкі, Л.А.Антанюк. – Мінск: Вышэйшая школа, 1990. – 220 с.
29. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. – Мінск: БелСЭ, 1977-1984.
30. Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Якуба Коласа. – Мінск, 1993.
31. Францыск Скарына і яго час: Энцыклапедычны даведнік. – Мінск: Бел СЭ, 1988. – 608 с.
32. Шведаў, С.М. Слоўнік сінонімаў беларускай мовы / С.М.Шведаў. – Мінск, 2004.

33. Шкраба, І.Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі / І.Р.Шкраба. – Мінск, 2008.
34. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. – Мінск, 1978-2008. Т. 1-12.
35. Янка Купала. Энцыклапедычны даведнік. – Мінск, 1986.

Репозиторий БарГУ

КРЫТЭРЫІ АЦЭНАК ВЫНІКАЎ ВУЧЭБНАЙ ДЗЕЙНАСЦІ

Балы	Крытэрыі ацэнкі
1, не залічана (адзін)	Адсутнасць ведаў і кампетэнцый у рамках адукацыйнага стандарту ці адмова ад адказу
2, не залічана (два)	Фрагментарныя веды ў рамках адукацыйнага стандарту; веданне асобных фактаў з літаратурных крыніц, якія рэкамендаваны праграмай дысцыпліны; нездольнасць выкарыстоўваць навуковую тэрміналогію; пасіўнасць на лабараторных і семінарскіх занятках
3, не залічана (тры)	Недастаткова поўны аб'ём ведаў у рамках адукацыйнага стандарту; веданне часткі асноўнай літаратуры, якая рэкамендавана вучэбнай праграмай; выкарыстанне навуковай тэрміналогіі з памылкамі; няздольнасць арыентавацца ў асноўных тэорыях і канцэпцыях дысцыпліны; пасіўнасць на лабараторных і семінарскіх занятках
4, залічана (чатыры)	Дастатковы аб'ём ведаў у рамках адукацыйнага стандарту; засваенне асноўнай літаратуры, якая рэкамендавана вучэбнай праграмай; выкарыстанне навуковай тэрміналогіі; уменне рабіць вывады без істотных памылак; уменне арыентавацца ў асноўных тэорыях і канцэпцыях прадмета і даваць ім ацэнку; работа на лабараторных і семінарскіх занятках пад кіраўніцтвам выкладчыка
5, залічана (пяць)	Дастатковы ўзровень ведаў у рамках вучэбнай праграмы; выкарыстанне навуковай тэрміналогіі, здольнасць рабіць вывады; валоданне асноўнымі тэорыямі дысцыпліны; засваенне асноўнай літаратуры, якая рэкамендавана вучэбнай праграмай
6, залічана (шэсць)	Дастаткова поўныя і сістэматызаваныя веды ў аб'ёме вучэбнай праграмы; выкарыстанне неабходнай навуковай тэрміналогіі, лагічна вытрыманыя адказы; уменне арыентавацца ў базавых тэрмінах і канцэпцыях дысцыпліны, даваць іх параўнальную ацэнку; самастойная работа на

	семінарскіх і лабараторных занятках, удзел у групавых абмеркаваннях, высокі ўзровень культуры выканання заданняў
7, залічана (сем)	Сістэматызаваныя, глыбокія і поўныя веды па ўсіх раздзелах вучэбнай праграмы; выкарыстанне навуковай тэрміналогіі, лагічна вытрыманя адказы, здольнасць рабіць абгрунтаваныя вывады; засваенне асноўнай і дадатковай літаратуры праграмы дысцыпліны; здольнасць арыентавацца ў асноўных тэорыях і даваць іх крытычную ацэнку; самастойная і актыўная работа на лабараторных і семінарскіх занятках
8, залічана (восем)	Сістэматызаваныя, глыбокія і поўныя веды па ўсіх зададзеных пытаннях у аб'ёме вучэбнай праграмы; выкарыстанне навуковай тэрміналогіі, здольнасць рабіць абгрунтаваныя вывады; валоданне метадамі комплекснага аналізу і здольнасць самастойна рашаць складаныя праблемы ў рамках вучэбнай праграмы; засваенне асноўнай і дадатковай літаратуры, якая рэкамендавана праграмай; здольнасць арыентавацца ў асноўных тэорыях і канцэпцыях і даваць іх крытычную ацэнку; актыўная самастойная работа на занятках, удзел у групавых абмеркаваннях
9, залічана (дзесяць)	Сістэматызаваныя, глыбокія і поўныя веды па ўсіх раздзелах вучэбнай праграмы; дакладнае выкарыстанне навуковай тэрміналогіі, у т.л. і на замежнай мове; валоданне інструментарыем вучэбнай дысцыпліны; здольнасць самастойна і творча рашаць складаныя праблемы ў рамках вучэбнай праграмы; поўнае засваенне асноўнай і дадатковай літаратуры, якая рэкамендавана праграмай дысцыпліны; здольнасць арыентавацца ў асноўных тэорыях дысцыпліны і даваць іх крытычную ацэнку; самастойная і актыўная работа на ўсіх формах заняткаў, творчы ўдзел у групавых абмеркаваннях; высокі ўзровень культуры іх выканання
10, залічана (дзесяць)	Сістэматызаваныя, глыбокія і поўныя веды па ўсіх раздзелах праграмы, а таксама па асноўных пытаннях па-за яе межамі; дакладнае выкарыстанне навуковай тэрміналогіі, у т.л. на замежнай мове; бездакорнае валоданне інструментарыем вучэбнай дысцыпліны, уменне эфектыўна яго

	<p>выкарыстоўваць; яскрава выражаная здольнасць самастойна і творча рашаць складаныя праблемы; поўнае і глыбокае засваенне літаратуры, якая рэкамендавана праграмай дысцыпліны; здольнасць арыентавацца ў тэорыях вывучаемага курса і даваць іх крытычную ацэнку; самастойная і творчая работа на занятках, высокі ўзровень выканання заданняў.</p>
--	---

Репозиторий БарГУ

Дыягностыка кампетэнцый студэнта

Адукацыйным стандартам вышэйшай адукацыі першай ступені сацыяльна-гуманітарных дысцыплін вызначаецца наступная працэдура дыягностыкі сацыяльна-асобасных кампетэнцый студэнтаў.

Патрабаванні да ажыццяўлення дыягностыкі: вызначэнне аб'екта дыягностыкі; выяўленне ўзроўню вучэбных дасягненняў студэнта пры дапамозе крытэрыяльна-арыентаваных тэстаў і іншых сродкаў дыягностыкі; карэкціраванне ўзроўню вучэбных дасягненняў студэнта ў адпаведнасці з патрабаваннямі стандарту (па шкале адзнак).

Шкала адзнак: ацэнка вучэбных дасягненняў студэнта на экзаменах па дысцыплінах сацыяльна-гуманітарнага цыкла праводзіцца па дзесяцібальнай шкале (1, 2, ..., 9, 10); ацэнка вучэбных дасягненняў студэнта, якая вызначаецца паэтапна па канкрэтных тэмах вучэбнай дысцыпліны і ажыццяўляецца кафедрай у адпаведнасці з выбранай ВНУ шкалой адзнак.

Крытэрыі адзнак

Для ацэнкі вучэбных дасягненняў студэнтаў прымяняюцца крытэрыі, зацверджаныя Міністэрствам адукацыі Рэспублікі Беларусь.

МІНІСТЭРСТВА АДУКАЦЫІ РЭСПУБЛІКІ БЕЛАРУСЬ
Вучэбна-метадычнае аб'яднанне па педагагічнай адукацыі

ЗАЦВЯРДЖАЮ
Першы намеснік Міністра адукацыі
Рэспублікі Беларусь
В.А. Богун
16.09.2014
Рэгістрацыйны № 111-А/513/тып.

СУЧАСНАЯ БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРНАЯ МОВА

Тылавая вучэбная праграма па вучэбнай дысцыпліне
для спецыяльнасцей:

- I – 02 03 01 Беларуская мова і літаратура;
I – 02 03 03 Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (з указаннем мовы)

УЗГОДНЕНА

Старшыня вучэбна-метадычнага
аб'яднання па педагагічнай
адукацыі

А.А. Цітовіч А.А. Цітовіч

УЗГОДНЕНА

Начальнік Упраўлення вышэйшай
адукацыі Міністэрства адукацыі
Рэспублікі Беларусь

С.І. Раманок С.І. Раманок

УЗГОДНЕНА

Прарэктар па навукова-метадычнай
рабоне Дзяржаўнай установы
адукацыі "Рэспубліканскі
інстытут вышэйшай школы"
А.А. Цітовіч А.А. Цітовіч

Эксперт-нормакантралёр
А.А. Іванісавіч А.А. Іванісавіч
17.09.2014

Мінск 2014

309.3

СКЛАДАЛЬНІКІ:

Н.П. Лобань, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

С.С. Мароз, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

Н.М. Нямковіч, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

Н.А. Радзіваноўская, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

М.С. Ржавуцкая, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

Т.Я. Старасценка, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

В.В. Урбан, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт;

М.В. Шабовіч, дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”, кандыдат філалагічных навук, дацэнт

РЭЦЭНЗЕНТЫ:

Кафедра сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта;

В.І. Рагаўцоў, прафесар кафедры беларускай мовы ўстановы адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А.А.Куляшова”, доктар філалагічных навук, прафесар

РЭКАМЕНДАВАНА ДА ЗАЦВЯРДЖЭННЯ Ў ЯКАСЦІ ТЫПАВОЙ:

Кафедрай беларускага мовазнаўства ўстановы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

(пратакол № 8 ад 15 мая 2013 г.);

Навукова-метадычным саветам установы адукацыі “Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

(пратакол № 4 ад 24 мая 2013 г.);

Навукова-метадычным саветам па гуманітарнай адукацыі вучэбна-метадычнага аб’яднання па педагагічнай адукацыі

(пратакол № 3 ад 30 мая 2013 г.)

Адказы за рэдакцыю: Д.В. Дзятко

Адказы за выпуск: Д.В. Дзятко

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Тыпавая вучэбная праграма новага пакалення па дысцыпліне “Сучасная беларуская літаратурная мова” прызначана для рэалізацыі на першай ступені вышэйшай адукацыі ў межах цыкла агульнапрафесійных і спецыяльных дысцыплін.

Праграма “Сучасная беларуская літаратурная мова” распрацавана ў адпаведнасці са стандартамі па спецыяльнасцях:

1 – 02 03 01 “Беларуская мова і літаратура”;

1 – 02 03 03 “Беларуская мова і літаратура. Замежная мова (з указаннем мовы)”.

Мэты і задачы дысцыпліны

“Сучасная беларуская літаратурная мова” – дысцыпліна, што дае ўяўленне аб мове як іерархічна арганізаванай сістэме, разглядае розныя яе ўзроўні: лексіка-фразеалагічны, фанетычны, марфалагічны, сінтаксічны; тлумачыць з’явы беларускай мовы ў іх структурна-семантычным і функцыянальна-камунікацыйным аспектах.

Дысцыпліна “Сучасная беларуская літаратурная мова” прызначана дапамагчы студэнтам атрымаць грунтоўныя веды аб розных моўных з’явах і авалодаць літаратурнымі нормаўмі – арфаэпічнымі, арфаграфічнымі, лексіка-граматычнымі і пунктуацыйнымі; даць пэўнае ўяўленне аб унутраных законах развіцця мовы, узаемасувязях у галіне лексікі і граматыкі, аб спосабах словаўтварэння.

Пры вывучэнні дысцыпліны прадугледжваецца пераемнасць і сувязь яго з іншымі лінгвістычнымі прадметамі (гістарычнай граматыкай, дыялекталогіяй, стылістыкай, уводзінамі ў мовазнаўства, агульным мовазнаўствам і інш.), а таксама са школьным курсам беларускай мовы.

Асноўныя мэты выкладання дысцыпліны:

- развіць і ўдасканаліць філалагічнае мысленне студэнта, павысіць яго лінгвістычную кампетэнцыю;
- выпрацаваць уменні і навыкі практычнай рэалізацыі атрыманых ведаў у будучай прафесійнай дзейнасці;
- садзейнічаць падрыхтоўцы высокаадукаваных спецыялістаў, здольных паспяхова вырашаць праблемы функцыянавання беларускай мовы ва ўмовах дзяржаўнага білінгвізму;
- выхаваць любоў і павагу да мастацкага слова, духоўнай і інтэлектуальнай спадчыны беларускага народа.

Задачи вывучэння дысцыпліны:

- даць навукова абгрунтаваныя тэарэтычныя веды па дысцыпліне;

- азнаёміць студэнтаў з рознымі напрамкамі і канцэпцыямі ў беларускай лінгвістыцы, паказаць дыскусійнасць асобных меркаванняў і падыходаў у дачыненні да класіфікацыі моўных адзінак;

- абапіраючыся на навуковыя і вучэбныя выданні, паказаць станаўленне і развіццё беларускай філалагічнай навукі, пазнаёміць студэнтаў са спецыяльнай літаратурай;

- раскрыць заканамернасці функцыянавання беларускай літаратурнай мовы як складанай шматузроўневай сістэмы;

- сфарміраваць устойлівыя навыкі аналізу моўных фактаў;

- спрыяць авалоданню літаратурнымі нормаў сучаснай беларускай мовы;

- развіць і ўмацаваць навыкі практычнага карыстання мовай;

- прывіць навыкі самастойнай работы.

У выніку вывучэння дысцыпліны студэнт павінен

ведаць:

- асноўную лінгвістычную тэрміналогію;

- агульнапрынятыя навуковыя погляды на фанетычную, граматычную і лексічную сістэмы сучаснай беларускай літаратурнай мовы;

- разнастайныя навуковыя тэорыі і гіпотэзы па асноўных тэарэтычных праблемах беларусістыкі;

- адметныя асаблівасці фанетычнай сістэмы і граматычнага ладу беларускай мовы ў параўнанні з рускай мовай;

- нормы беларускай літаратурнай мовы;

- ролю асветнікаў, грамадскіх дзеячаў і лінгвістаў, якія ўнеслі значны ўклад у распрацоўку тэорыі і практыкі сучаснай беларускай мовы;

умець:

- прымяняць на практыцы атрыманыя тэарэтычныя веды;

- граматычна карыстацца беларускай літаратурнай мовай;

- праводзіць самастойныя лінгвістычныя назіранні, абагульняць сабраныя факты і з’явы, рабіць навукова абгрунтаваныя вывады і заключэнні;

- рэдагаваць тэксты розных стыляў;

- працаваць з навуковай, метадычнай і даведачнай літаратурай;

валодаць:

- сістэмай нормаў сучаснай беларускай літаратурнай мовы;

- асновамі культуры беларускага маўлення, якое ажыццяўляецца ў вуснай і пісьмовай формах;

- навыкамі лінгвістычнага разбору моўных адзінак на ўсіх узроўнях моўнай сістэмы;

- навыкамі маўленча-камунікатыўнай дзейнасці.

Структура зместу вучэбнай дысцыпліны

У аснову структуравання зместу вучэбнага матэрыялу пакладзены прынцып тэматычнага падыходу, які прадугледжвае падзел матэрыялу на адносна самастойныя раздзелы (тэмы).

Па кожнай вучэбнай тэме ў адпаведнасці з яе мэтамі і задачамі па фарміраванні і развіцці ў студэнтаў канкрэтных кампетэнцый выкладчык (кафедра) праектуе і рэалізуе канкрэтныя педагагічныя тэхналогіі.

Структура зместу вучэбнай дысцыпліны ўключае ўводзіны і вучэбныя раздзелы (тэмы).

Вывучэнне дысцыпліны “Сучасная беларуская літаратурная мова” разлічана на 886 вучэбныя гадзіны, з якіх 386 аўдыторных, у тым ліку 188 лекцыйных і 198 практычных гадзін.

Репозиторий БарГУ

ПРЫКЛАДНЫ ТЭМАТЫЧНЫ ПЛАН

№	Назва тэмы	Усяго аўдыторных гадзін	Колькасць аўдыторных гадзін	
			лекцыі	практычныя
1.	Уводзіны	4	2	2
2.	Лексікалогія	44	22	22
2.1.	<i>Слова як адзінка лексічнай сістэмы</i>	24	12	12
2.1.1.	Лексічнае і граматычнае значэнне слова	4	2	2
2.1.2.	Мнагазначнасць слова	4	2	2
2.1.3.	Аманімія. Амонімы, іх тыпы	4	2	2
2.1.4.	Паранімія. Паранімы, крытэрыі іх вызначэння	4	2	2
2.1.5.	Сінанімія. Сінонімы, іх тыпы	4	2	2
2.1.6.	Антанімія. Антонімы, іх разнавіднасці	4	2	2
2.2.	<i>Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання</i>	7	3	4
2.3.	<i>Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання</i>	5	3	2
2.4.	<i>Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі беларускай літаратурнай мовы</i>	4	2	2
2.5.	<i>Актыўная і пасіўная лексіка</i>	4	2	2
3.	Фразеалогія	14	8	6
4.	Лексікаграфія	10	4	6
5.	Фанетыка. Фаналогія	28	16	12
5.1.	<i>Прадмет і задачы фанетыкі</i>	2	2	
5.2.	<i>Артыкуляцыйная характарыстыка гукаў</i>	4	2	2
5.3.	<i>Змены гукаў у моўнай плыні</i>	4	2	2
5.4.	<i>Чаргаванні гукаў</i>	4	2	2
5.5.	<i>Склад як фанетычная адзінка</i>	4	2	2
5.6.	<i>Націск</i>	1	1	
5.7.	<i>Інтанацыя</i>	1	1	
5.8.	<i>Фаналогія</i>	8	4	4
6.	Арфаэпія	4	2	2
7.	Графіка	6	4	2
8.	Арфаграфія	12	6	6
9.	Марфеміка	12	6	6
10.	Словаўтварэнне	14	8	6
11.	Марфалогія	112	53	59
11.1.	<i>Марфалогія як граматычнае вучэнне аб слове. Часціны мовы</i>	4	2	2
11.2.	<i>Назоўнік</i>	14	6	8
11.3.	<i>Прыметнік</i>	10	4	6
11.4.	<i>Лічэбнік</i>	10	4	6

11.5.	<i>Займеннік</i>	10	4	6
11.6.	<i>Дзеяслоў</i>	27	14	13
11.6.1.	<i>Дзеяслоў як часціна мовы. Інфінітыў як пачатковая форма дзеяслова. Асновы дзеяслова</i>	4	2	2
11.6.2.	<i>Класы дзеясловаў</i>	2	2	
11.6.3.	<i>Пераходныя і непераходныя дзеясловы. Зваротныя дзеясловы</i>	4	2	2
11.6.4.	<i>Катэгорыя стану дзеяслова. Катэгорыя трывання дзеяслова</i>	8	4	4
11.6.5.	<i>Прэдыкатыўныя катэгорыі дзеяслова (ладу, часу, асобы)</i>	5	2	3
11.6.6.	<i>Спражэнне дзеясловаў</i>	2		2
11.6.7.	<i>Словаўтварэнне дзеясловаў</i>	2	2	
11.7.	<i>Дзеепрыметнік</i>	6	4	2
11.8.	<i>Дзеепрыслоўе</i>	6	3	3
11.9.	<i>Прыслоўе</i>	7	4	3
11.10.	<i>Безасабова-прэдыкатыўныя словы (словы катэгорыі стану)</i>	4	2	2
11.11.	<i>Службовыя часціны мовы (Прыназоўнік. Злучнік. Часціца)</i>	8	4	4
11.12.	<i>Мадальныя словы</i>	3	1	2
11.13.	<i>Выклічнік. Гукапераймальныя словы</i>	3	1	2
12.	Сінтаксіс	116	53	63
12.1.	<i>Словазлучэнне</i>	8	4	4
12.2.	<i>Просты сказ</i>	33	19	14
12.2.1.	<i>Сказ як сінтаксічная адзінка. Класіфікацыя простага сказа</i>	6	4	2
12.2.2.	<i>Структура двухсастаўнага сказа</i>	2	1	1
12.2.3.	<i>Галоўныя члены сказа</i>	6	4	2
12.2.4.	<i>Даданыя члены сказа</i>	6	4	2
12.2.5.	<i>Аднасастаўныя сказы</i>	8	4	4
12.2.6.	<i>Няпоўныя сказы</i>	4	1	3
12.2.7.	<i>Камунікатыўная арганізацыя сказа</i>	1	1	
12.3.	<i>Ускладнены просты сказ</i>	26	12	14
12.3.1.	<i>Сказы з параўнальнымі канструкцыямі</i>	4	2	2
12.3.2.	<i>Сказы з аднароднымі членамі</i>	7	3	4
12.3.3.	<i>Сказы з адасобленымі членамі</i>	7	3	4
12.3.4.	<i>Пабочныя канструкцыі. Устаўныя канструкцыі</i>	4	2	2
12.3.5.	<i>Зваротак</i>	4	2	2
12.4.	<i>Складаны сказ</i>	35	12	23
12.4.1.	<i>Паняцце складанага сказа</i>	4	2	2
12.4.2.	<i>Складаназлучаны сказ</i>	6	2	4
12.4.3.	<i>Складаназалежны сказ</i>	8	4	4
12.4.4.	<i>Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі</i>	5	1	4
12.4.5.	<i>Бяззлучнікавы складаны сказ</i>	6	2	4
12.4.6.	<i>Складаны сказ з рознымі відамі сувязі</i>	6	1	5
12.5.	<i>Асноўныя адзінкі і формы арганізацыі звязнай мовы</i>	8	4	4
12.6.	<i>Чужая мова. Цытаты</i>	6	2	4
13.	Пунктуацыя	10	4	6
Усяго:		386	188	198

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

1. Уводзіны. Сучасная беларуская літаратурная мова як аб’ект вывучэння. Мэты і задачы курса “Сучасная беларуская літаратурная мова”, яго сувязь з іншымі лінгвістычнымі дысцыплінамі. Раздзелы курса “Сучасная беларуская літаратурная мова”.

Беларуская мова – нацыянальная мова беларускага народа. Роля беларускай мовы ў развіцці нацыянальнай культуры. Беларуская мова сярод славянскіх моў, яе адметнасць.

Беларуская нацыянальная мова. Літаратурная мова як форма нацыянальнай мовы, яе прыметы і асаблівасці. Нормы беларускай літаратурнай мовы (арфаэпічныя, арфаграфічныя, лексічныя, граматычныя, пунктуацыйныя, стылістычныя). Беларуская літаратурная мова і дыялекты беларускай мовы, іх узаемадзеянне.

Вядомыя беларускія мовазнаўцы, іх навуковая спадчына (І.І. Насовіч, Я.Ф. Карскі, Б.А. Тарашкевіч, М.В. Бірыла, Ф.М. Янкоўскі і інш.).

Беларуская літаратурная мова на сучасным этапе. Закон аб мовах у Рэспубліцы Беларусь.

2. Лексікалогія. Паняцце аб лексіцы і лексікалогіі. Лексікалогія як раздзел мовазнаўства. Сувязь лексікалогіі з іншымі раздзеламі мовазнаўства.

2.1. Слова як адзінка лексічнай сістэмы. Асноўныя прыметы слова.

2.1.1. Лексічнае і граматычнае значэнне слова. Тыпы лексічных значэнняў слова: паводле сувязі з рэчаіснасцю: прамое і пераноснае; паводле ступені матываванасці: невытворнае (нематываванае, першаснае) і вытворнае (матываванае першым, зыходным значэннем), паводле функцыі: намінацыйнае, эмацыянальна-ацэначнае, паводле лексічнай спалучальнасці: свабоднае і несвабоднае (фразеалагічна звязанае, сінтаксічна абумоўленае, канструктыўна абмежаванае). Лексіка-семантычныя і прадметна-тэматычныя групы слоў.

2.1.2. Многазначнасць слова. Асноўныя тыпы пераносных значэнняў: метафара, метанімія, сінекдаха. Метафары прывычныя (акамянелыя, сцёртыя), агульнамоўныя (узуальныя), індывідуальна-аўтарскія (аказіянальныя).

2.1.3. Аманімія. Амонімы, іх тыпы. Адрозненне аманіміі ад многазначнасці. Лексічныя амонімы, іх тыпы (поўныя і няпоўныя). Шляхі ўзнікнення лексічных амонімаў. Марфалагічныя, фанетычныя, графічныя амонімы (амаформы, амафоны, амографы). Міжмоўныя амонімы.

2.1.4. Паранімія. Паранімы, крытэрыі іх вызначэння. Адрозненне паранімаў ад амонімаў і сінонімаў.

Стылістычнае выкарыстанне амонімаў і паранімаў. Слоўнікі амонімаў і паранімаў.

2.1.5. Сінанімія. Сінонімы, іх тыпы (семантычныя, стылістычныя і семантыка-стылістычныя). Абсалютныя сінонімы (лексічныя дублеты). Кантэкстуальныя сінонімы. Сінанімічны рад. Сувязь сінаніміі з многазначнасцю. Шляхі ўзнікнення лексічных сінонімаў.

Стылістычная роля сінонімаў. Слоўнікі сінонімаў.

2.1.6. Антанімія. Антонімы, іх разнавіднасці. Антанімія і мнагазначнасць. Рознакаранёвыя і аднакаранёвыя антонімы. Кантэкстуальныя антонімы. Стылістычнае выкарыстанне антонімаў (антытэза і аксюмаран). Слоўнікі антонімаў.

2.2. *Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле паходжання.* Спрадвечна беларуская лексіка. Гістарычныя пласты спрадвечна беларускай лексікі: індаеўрапейскія, агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўласнабеларускія словы. Запазычаныя словы ў беларускай мове. Запазычанні са славянскіх (рускай, украінскай, польскай і інш.) і неславянскіх моў (грэчаскай, лацінскай, французскай, нямецкай, англійскай, італьянскай і інш.), іх прыметы. Фанетычнае, марфалагічнае, семантычнае асваенне запазычаных слоў. Калькі і паўкалькі. Інтэрнацыянальная лексіка. Экзатызмы. Варварызмы.

Этымалагічныя слоўнікі. Слоўнікі запазычаных слоў.

2.3. *Лексіка беларускай мовы паводле сферы ўжывання.* Агульнаўжывальная лексіка і лексіка абмежаванага выкарыстання. Дыялектная лексіка. Дыялектызмы, іх тыпы (лексічныя, семантычныя, фанетычныя, граматычныя, словаўтваральныя). Спецыяльная лексіка (тэрміналагічная і прафесійная). Узаемасувязь агульнаўжывальнай і тэрміналагічнай лексікі (тэрміналагізацыя і дэтэрміналагізацыя). Жаргонная лексіка і аргатызмы. Стылістычнае выкарыстанне лексікі абмежаванага ўжывання.

2.4. *Стылістычная дыферэнцыяцыя лексікі беларускай літаратурнай мовы.* Лексіка стылістычна нейтральная (міжстылёвая). Стылістычна афарбаваная лексіка: кніжная (навуковая, афіцыйна-дзелавая, публіцыстычная, паэтычная лексіка) і гутарковая (размоўная).

2.5. *Актыўная і пасіўная лексіка.* Устарэлыя словы (гістарызмы і архаізмы). Гістарызмы часу і стылістычнага выкарыстання. Тыпы архаізмаў (уласналексічныя, лексіка-словаўтваральныя, лексіка-фанетычныя, лексіка-семантычныя). Стылістычнае выкарыстанне ўстарэлых слоў. Гістарычныя слоўнікі.

Неалагізмы, шляхі іх узнікнення. Разнавіднасці неалагізмаў (лексічныя і семантычныя). Індывідуальна-аўтарскія неалагізмы (аказіяналізмы).

Развіццё лексікі беларускай мовы. Крыніцы і шляхі ўзбагачэння літаратурнай лексікі.

Лексічны аналіз.

3. Фразеалогія. Фразеалогія як раздзел мовазнаўства. Фразеалагізм як адзінка мовы, яго асноўныя асаблівасці (семантычная цэласнасць, устойлівасць, узнаўляльнасць, кампанентны склад, сінтаксічная непадзельнасць, эмацыянальна-экспрэсіўная афарбоўка і інш.). Фразеалагізм і слова. Фразеалагізм і словазлучэнне. Варыянтнасць фразеалагічных адзінак. Мнагазначнасць, аманімічнасць, сінанімічнасць і антанімічнасць фразеалагізмаў.

Тыпы фразеалагізмаў паводле семантычнай злітнасці кампанентаў (зрашчэнні, адзінствы, спалучэнні); паводле суадноснасці з часцінамі мовы (назоўнікавыя, прыметнікавыя, дзеяслоўныя, прыслоўныя і інш.); паводле адпаведнасці сінтаксічным адзінкам (адпаведныя словазлучэнню, сказу, спалучэнню). Спалучальнасць фразеалагізмаў. Сінтаксічная функцыя фразеалагізмаў.

Функцыянальна-стылявыя разрады фразеалагізмаў (міжстылёвыя, кніжныя, гутарковыя).

Фразеалогія беларускай мовы паводле паходжання. Спрадвечна беларускія і запазычаныя фразеалагізмы. Гістарычныя пласты спрадвечна беларускай фразеалогіі: агульнаславянскія, усходнеславянскія і ўласнабеларускія фразеалагізмы. Фразеалагічныя калькі. Крыніцы беларускай фразеалогіі.

Індывідуальна-аўтарскае ўжыванне фразеалагізмаў у мове мастацкіх твораў (прыёмы аўтарскага абнаўлення фразеалагізмаў). Фразеалагізмы і іх пераклад.

Парэміялогія. Прыказкі і прымаўкі. Устойлівыя параўнанні. Крылатыя словы, выслоўі і афарызмы. Перыфраза. Перыфразы традыцыйныя і індывідуальна-аўтарскія.

Фразеалагічныя слоўнікі. Парэміяграфічныя зборнікі (прыказак і прымавак). Зборнікі ўстойлівых параўнанняў, крылатых слоў і афарызмаў, перыфраз.

Фразеалагічны аналіз.

4. Лексікаграфія. Лексікаграфія як раздзел мовазнаўства. Энцыклапедычныя і лінгвістычныя слоўнікі (даведнікі). Тыпы лінгвістычных слоўнікаў: аднамоўныя, двухмоўныя і шматмоўныя; тлумачальныя, перакладныя, гістарычныя, этымалагічныя, дыялектныя, фразеалагічныя, тэрміналагічныя, арфаэпічныя, арфаграфічныя, марфемныя, словаўтваральныя, граматычныя, іншамоўных слоў, слоўнікі сінонімаў, амонімаў, антонімаў, паронімаў, слоўнікі эпітэтаў; частотныя, адваротныя, асацыятыўныя, слоўнікі мовы пісьменнікаў; анамастычныя слоўнікі і інш.

Будова слоўнікавага артыкула ў энцыклапедычных і лінгвістычных слоўніках. Сістэма граматычных і стылістычных памет, тыпы дэфініцый у тлумачальных слоўніках.

Беларускія энцыклапедычныя выданні (універсальныя, галіновыя і персанальныя).

Беларускія слоўнікі для школ (тлумачальныя, перакладныя, арфаграфічныя, марфемныя, словаўтваральныя, фразеалагічныя і інш.).

З гісторыі беларускай лексікаграфіі. Лексікаграфічная праца Ф.Скарыны, Л.Зізанія, П.Бярынды, І.Насовіча, Я.Ціхінскага і інш. “Словарь белорусского наречия” І.Насовіча (1870). Лексікаграфічная праца ў 20 – 30-я гады ХХ ст. (тэрміналагічныя, перакладныя, дыялектныя слоўнікі).

5. Фанетыка. Фаналогія.

5.1. *Прадмет і задачы фанетыкі.* Асноўныя фанетычныя адзінкі (гук, склад, фанетычнае слова, маўленчы такт (сінтагма), фраза). Паняцце гука, аспекты яго характарыстыкі (акустычны (фізічны), артыкуляцыйны, функцыянальны).

5.2. *Артыкуляцыйная характарыстыка гукаў.* Галосныя і зычныя гукі. Галосныя гукі і іх класіфікацыя (паводле ўдзелу губ, паводле ступені і месца пад'ёму языка). Зычныя гукі і іх класіфікацыя (паводле ўдзелу голасу і шуму, спосабу ўтварэння, месца ўтварэння, цвёрдасці і мяккасці).

Няпарныя зычныя (паводле глухасці – звонкасці, цвёрдасці – мяккасці). Гукі [в], [ў] і іх месца ў сістэме зычных.

5.3. *Змены гукаў у моўнай плыні.* Пазіцыйныя змены зычных (асіміляцыя, дысіміляцыя, сцяжэнне гукаў, дзеканне і цеканне [д] – [дз'], [т] – [ц'], аглушэнне зычных у канцы слова, узнікненне прыстаўных гукаў і інш.). Пазіцыйныя змены галосных. Аканне (пасля цвёрдых і мяккіх фанем) у беларускай мове.

5.4. *Чаргаванні гукаў.* Пазіцыйныя і гістарычныя чаргаванні галосных.

Пазіцыйныя чаргаванні зычных (чаргаванні звонкіх і глухіх, цвёрдых і мяккіх, свісцячых і шпячых). Гістарычныя чаргаванні зычных, іх тлумачэнне.

5.5. *Склад як фанетычная адзінка.* Артыкуляцыйная (экспіраторная) і акустычная (санорная) тэорыі склада. Тыпы складоў у беларускай мове. Складападзел.

5.6. *Націск.* Тыпы слоўнага націску: дынамічны (сілавы), колькасны (квантатыўны), музычны (танічны), змешаны. Месца націску ў слове (фіксаваны і свабодны, рухомы і нерухомы, асноўны і пабочны). Націск як сродак размежавання слоў і формаў слоў.

Пазаслоўныя тыпы націску: тактавы, фразавы, лагічны націск.

5.7. *Інтанацыя.* Асаблівасці інтанацыі (мелодыка, інтэнсіўнасць, тэмбр, тэмп маўлення, паўзы). Функцыі інтанацыі (камунікацыйная, вылучальная, арганізуючая, эмацыянальная).

Фанетычная транскрыпцыя.

Фанетычны аналіз.

5.8. *Фаналогія.* Паняцце фанемы. Асноўныя функцыі фанем у мове: перцэптыўная і сігніфікатыўная. Дыферэнцыйныя (фаналагічна істотныя, сэнсаадрознівальныя) і інтэгральныя (тоесныя, агульныя) прыметы фанем. Моцная (незалежная) і слабая (залежная) пазіцыя фанемы. Вырыянт і варыяцыя фанемы. Фанемны рад. Паняцце гіперфанемы і нейтралізацыі фанемы.

Сістэма зычных фанем у беларускай мове.

Сістэма галосных фанем у беларускай мове.

Фанематычная транскрыпцыя.

6. Арфаэпія. Арфаэпія як раздзел мовазнаўства. Сувязь арфаэпіі з фанетыкай. Арфаэпічныя нормы сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Вымаўленне націскных і ненаціскных галосных. Вымаўленне зычных і спалучэнняў зычных. Вымаўленне некаторых граматычных формаў.

Прычыны адхіленняў ад нормаў беларускага літаратурнага вымаўлення.

Даведнікі па беларускай арфаэпіі.

7. Графіка. Графіка як раздзел мовазнаўства. Сувязь графікі з фанетыкай і арфаграфіяй. Літарныя і нялітарныя (націск, апостраф, злучок, пунктуацыйныя знакі і інш.) графічныя сродкі.

Беларускі алфавіт. Суадносіны літар і гукаў. Абазначэнне мяккасці зычных. Перадача на пісьме гука [j].

Гукавы і складовы прынцыпы беларускай графікі. Адназначныя і двухзначныя літары. Ёставыя літары.

З гісторыі беларускай графікі. Тры графічныя сістэмы ў гісторыі беларускага пісьменства (кірылаўская, лацінская, арабская). Кірыліца – аснова беларускай графікі. Увядзенне грамадзянскага алфавіта (1708). Прыстасаванне кірыліцы для перадачы фанетычных рыс беларускай мовы (літары **ў, і, ц**, размежаванне літар **е, ё**, дыграфы **дж, дз**, апостраф і інш.). Выкарыстанне ў беларускім пісьменстве з канца XVII ст. лацінскай графічнай сістэмы (лацінкі). Паралельнае выкарыстанне ў кнігадрукаванні XIX – пачатку XX ст. кірыліцы і лацінкі. Тэксты, напісаныя арабскім пісьмом. Кітабы.

8. Арфаграфія. Арфаграфія як раздзел мовазнаўства. Сувязь арфаграфіі з фанетыкай і графікай. Асноўныя прынцыпы беларускай арфаграфіі. Арфаграма і апорнае напісанне.

Напісанні, заснаваныя на фанетычным прынцыпе правапісу.

Напісанні, заснаваныя на марфалагічным прынцыпе правапісу.

Традыцыйныя і дыферэнцыйныя напісанні ў беларускай мове.

Напісанні слоў разам, праз злучок і асобна. Правілы ўжывання вялікай літары. Напісанне абрэвіятур. Правілы скарачэння слоў.

З гісторыі беларускай арфаграфіі. Станаўленне сучаснай беларускай арфаграфічнай сістэмы. “Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча (1918), яе роля ў замацаванні і ўсталяванні адзіных арфаграфічных і граматычных нормаў беларускай літаратурнай мовы. Змены і спрашчэнні беларускага правапісу ў 1933 г. Удакладненні і частковыя змены беларускага правапісу ў 1957 г. “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (1959), іх значэнне ў далейшай нармалізацыі беларускага правапісу і пунктуацыі. “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” (2008).

Арфаграфічныя слоўнікі і даведнікі.

Графіка-арфаграфічны аналіз.

9. Марфеміка. Марфеміка як вучэнне аб мінімальным значымых частках слова – марфемах. Паняцце марфемы, морфа, аламорфа. Марфемная структура слова. Класіфікацыя марфем. Каранёвыя і афіксальныя (службовыя) марфемы. Афіксальныя марфемы, іх тыпы (словаўтваральныя і формаўтваральныя, рэгулярныя і нерэгулярныя, прадуктыўныя і непрадуктыўныя).

Варыянтнасць, сінанімія, полісемія, аманімія, антанімія марфем.

Аснова слова і яе тыпы (невыворная і вытворная; аснова словазмянення, формаўтварэння і словаўтварэння; перарывістая і непарывістая аснова; суплетыўныя асновы). Канчатак (флексія), яго роля ў слове. Нулявы канчатак.

Корань слова. Варыянты (мадыфікацыі, або фанетычныя разнавіднасці) кораня. Свабодныя і звязаныя карані.

Афіксы (прэфікс, суфікс, постфікс, інтэрфікс, конфікс). Прыстаўка (прэфікс) і суфікс. Нулявы суфікс. Варыянты прыставак і суфіксаў. Словаўтваральныя і формаўтваральныя прыстаўкі і суфіксы. Сінкрэтычныя марфемы. Афіксоіды (прэфіксоіды, суфіксоіды) як марфемы пераходнага тыпу. Постфікс. Словаўтваральныя і формаўтваральныя постфіксы. Конфікс. Пытанне аб інтэрфіксах, постфіксах, конфіксах у лінгвістычнай літаратуры.

Змены ў марфемнай структуры слова: апрошчанне, перараскладанне, ускладненне, дэкарэляцыя. Прычыны змен у марфемнай будове слова. Дээтымалагізацыя.

10. Словаўтварэнне. Роля словаўтварэння ва ўзбагачэнні лексікі беларускай мовы. Утваральная аснова (база) і словаўтваральныя сродкі (фарманты). Класіфікацыйныя адзінкі словаўтварэння: словаўтваральная пара, словаўтваральны ланцужок, словаўтваральная парадыгма, словаўтваральны рад, словаўтваральнае гняздо. Паняцце словаўтваральнага тыпу, словаўтваральнай мадэлі.

Спосабы словаўтварэння. Марфалагічнае (марфемнае) словаўтварэнне (афіксацыя). Разнавіднасці марфалагічнага словаўтварэння: суфіксальны, прыставачны (прэфіксальны), прыставачна-суфіксальны, постфіксальны, прыставачна-постфіксальны, прыставачна-суфіксальна-постфіксальны, бязафіксны (нульсуфіксальны) спосабы. Прадуктыўныя, малапрадуктыўныя і непрадуктыўныя прыстаўкі і суфіксы.

Складанне і яго разнавіднасці: асноваскладанне, словаскладанне, складана-суфіксальны спосаб, абрэвіяцыя і яе разнавіднасці.

Марфалагічна-сінтаксічнае словаўтварэнне (субстантывацыя, ад'ектывацыя, пранаміналізацыя, адвербіялізацыя). Лексіка-семантычнае словаўтварэнне. Словаўтваральнае калькаванне як адзін са спосабаў лексічнай дэрывацыі. Прадуктыўныя і непрадуктыўныя спосабы словаўтварэння.

Марфемныя і словаўтваральныя слоўнікі.

Марфемны, словаўтваральны і этымалагічны аналізы слова.

11. Марфалогія.

11.1. Марфалогія як граматычнае вучэнне аб слове. Часціны мовы. Сувязь марфалогіі з іншымі раздзеламі мовазнаўства. Асноўныя граматычныя паняцці і адзінкі (граматычная катэгорыя, граматычнае значэнне, граматычная форма, словаформа). Паняцце парадыгмы (сукупнасці граматычных формаў слова). Спосабы і сродкі выражэння граматычных значэнняў.

Часціны мовы. Часціны мовы як лексіка-граматычныя класы слоў. Крытэрыі выдзялення і аб'яднання слоў у часціны мовы. Сістэма часцін мовы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. Самастойныя і службовыя часціны мовы. Дыскусійныя пытанні класіфікацыі часцін мовы ў навуковай літаратуры. Пераходныя з'явы ў сістэме часцін мовы.

11.2. Назоўнік. Назоўнік як часціна мовы. Катэгарыяльнае (абагульненае) значэнне, марфалагічныя прыметы і сінтаксічная роля. Лексіка-семантычныя групы назоўнікаў. Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў: агульныя і ўласныя, канкрэтныя і абстрактныя, адушаўленыя і неадушаўленыя, асабовыя, зборныя, рэчыўныя, адзінкавыя (сінгулятывы).

Граматычныя катэгорыі назоўніка: род, лік, склон.

Катэгорыя роду назоўніка. Вызначэнне роду паводле семантычных і граматычных (марфалагічных, сінтаксічных) прымет. Назоўнікі, якія адной граматычнай формай абазначаюць асоб мужчынскага і жаночага полу. Назоўнікі агульнага роду. Несупадзенне роду некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах. Вызначэнне роду нескланяльных назоўнікаў і абрэвіятур.

Катэгорыя ліку назоўніка, яе граматычнае выражэнне. Адзіночналікавыя (*singularia tantum*) і множналікавыя (*pluralia tantum*) назоўнікі. Рэшткі парнага ліку ў беларускай мове. Несупадзенне ліку некаторых назоўнікаў у беларускай і рускай мовах.

Катэгорыя склону назоўніка. Асноўныя значэнні склонаў. Форма клічнага склону ў беларускай мове.

Скланенне назоўнікаў. Сістэма скланення назоўнікаў у сучаснай беларускай мове. Тыпы скланення. Парадыгма скланення назоўнікаў. Першае скланенне назоўнікаў. Другое скланенне назоўнікаў. Трэцяе скланенне назоўнікаў. Рознаскланяльныя назоўнікі. Нескланяльныя назоўнікі. Скланенне назоўнікаў у множным ліку. Варыянтныя канчаткі назоўнікаў у множным ліку. Назоўнікі ад'ектыўнага і змешанага тыпу скланення.

Скланенне асабовых імёнаў, прозвішчаў і геаграфічных назваў.

Формы назоўнікаў з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі.

Словаўтварэнне назоўнікаў. Прыставачны (прэфіксальны), суфіксальны, прыставачна-суфіксальны, бязафіксны (нульсуфіксальны) спосабы. Прадуктыўныя і непрадуктыўныя афіксы назоўнікаў. Утварэнне складаных і складанаскарочаных назоўнікаў (абрэвіятур). Лексіка-семантычны спосаб утварэння назоўнікаў. Марфалагічна-сінтаксічны спосаб утварэння назоўнікаў (субстантывацыя). Поўная, частковая і эліптычная субстантывацыя.

Марфалагічны аналіз назоўніка.

11.3. Прыметнік. Прыметнік як часціна мовы. Катэгарыяльнае (абагульненае) значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Граматычныя катэгорыі прыметніка (род, лік, склон), іх залежнасць ад адпаведных катэгорый назоўніка. Лексіка-семантычныя групы прыметнікаў.

Лексіка-граматычныя разрады прыметнікаў. Якасныя прыметнікі, іх значэнне і граматычныя асаблівасці. Адносныя прыметнікі, іх значэнне і граматычныя асаблівасці. Прыналежныя (уласнапрыналежныя і агульнапрыналежныя) прыметнікі, іх значэнне і граматычныя асаблівасці. Адрозненне якасных прыметнікаў ад адносных і прыналежных. Пераход прыметнікаў з аднаго разраду ў другі.

Поўныя (членныя), кароткія (нячленныя) і сцягнутыя (усечаныя) формы якасных прыметнікаў, іх выкарыстанне ў сучаснай беларускай мове.

Ступені параўнання якасных прыметнікаў. Простыя (сінтэтычныя) і складаныя (аналітычныя) формы вышэйшай і найвышэйшай ступеняў параўнання. Суплетыўныя формы. Спецыфіка элятыва ў беларускай мове.

Скланенне прыметнікаў. Канчаткі прыметнікаў адзіночнага ліку. Варыянтныя канчаткі прыметнікаў жаночага роду ў родным і творным склонах адзіночнага ліку. Канчаткі прыметнікаў множнага ліку. Асаблівасці скланення прыналежных прыметнікаў.

Формы прыметнікаў са значэннем суб'ектыўнай ацэнкі і меры якасці. Памяншальна-ласкальныя і павелічальна-ўзмацняльныя суфіксы, суфіксы са значэннем непаўнаты і высокай меры якасці.

Словаўтварэнне прыметнікаў. Прыставачны (прэфіксальны), суфіксальны, прыставачна-суфіксальны, бязафіксны (нульсуфіксальны) спосабы. Утварэнне складаных прыметнікаў. Лексіка-семантычны спосаб утварэння прыметнікаў. Спосабы і сродкі ўтварэння якасных, адносных і прыналежных прыметнікаў. Марфалагічна-сіntaxічны спосаб утварэння прыметнікаў (ад'ектывацыя).

Марфалагічны аналіз прыметніка.

11.4. Лічэбнік. Лічэбнік як часціна мовы. Катэгарыяльнае (абагульненае) значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Разрады лічэбнікаў паводле значэння: колькасныя (уласнаколькасныя, зборныя, дробавыя) і парадкавыя лічэбнікі. Разрады лічэбнікаў паводле структуры: простыя, складаныя і састаўныя лічэбнікі. Асаблівасці сінтаксічнай сувязі лічэбнікаў з назоўнікамі. Скланенне колькасных і парадкавых лічэбнікаў.

Няпэўна-колькасныя словы.

Марфалагічны аналіз лічэбніка.

11.5. Займеннік. Займеннік як часціна мовы. Катэгарыяльнае (абагульненае) значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Групы займеннікаў паводле суадноснасці з іншымі часцінамі мовы: абагульнена-прадметныя, абагульнена-якасныя, абагульнена-колькасныя. Разрады займеннікаў паводле значэння: асабовыя, зваротны, прыналежныя, указальныя, азначальныя, пыталныя, адносныя, адмоўныя і няпэўныя. Лексіка-граматычная характарыстыка займеннікаў розных разрадаў. Скланенне займеннікаў.

Словаўтварэнне займеннікаў. Прэфіксальны, суфіксальны, постфіксальны спосабы. Марфалагічна-сіntaxічны спосаб утварэння займеннікаў (пранаміналізацыя).

Марфалагічны аналіз займенніка.

11.6. Дзеяслоў.

11.6.1. Дзеяслоў як часціна мовы. Інфінітыў як пачатковая форма дзеяслова.
Асновы дзеяслова. Дзеяслоў як часціна мовы. Катэгарыяльнае (абагульненае) значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Граматычныя катэгорыі дзеяслова: трыванне, стан, лад, час, асоба; лік і род. Сістэма дзеяслоўных формаў. Спрагальныя і неспрагальныя, зменныя і нязменныя формы.

Інфінітыў як пачатковая форма дзеяслова. Паходжанне інфінітыва. Граматычныя катэгорыі інфінітыва. Суфіксы інфінітыва. Сінтаксічная роля інфінітыва.

Асновы дзеяслова: інфінітыва і цяперашняга (будучага простага) часу. Аснова прашлага часу. Утварэнне дзеяслоўных формаў ад гэтых асноў.

11.6.2. Класы дзеясловаў. Прадуктыўныя і непрадуктыўныя класы дзеясловаў.

11.6.3. Пераходныя і непераходныя дзеясловы. Зваротныя дзеясловы. Паходжанне постфікса *-ся* (*-цца, -ца*). Словаўтваральная і формаўтваральная функцыі постфікса *-ся* (*-цца, -ца*). Значэнні зваротных дзеясловаў. Зваротныя дзеясловы, утвораныя ад пераходных і непераходных дзеясловаў. Дзеясловы, якія ўжываюцца толькі як зваротныя (*reflexiva tantum*).

11.6.4. Катэгорыя стану дзеяслова. Катэгорыя трывання дзеяслова. Пытанне пра стан дзеяслова ў сучаснай лінгвістыцы. Залежны і незалежны стан дзеяслова. Сувязь катэгорыі стану з пераходнасцю/непераходнасцю, зваротнасцю/незваротнасцю. Актыўныя і пасіўныя канструкцыі і іх ужыванне ў мове. Дзеясловы незалежнага стану. Дзеясловы залежнага стану. Творны дзейнага прадмета (суб'екта) і творны сродку дзеяння пры дзеясловах залежнага стану.

Катэгорыя трывання дзеяслова. Сувязь катэгорыі трывання з катэгорыяй часу. Дзеясловы закончанага і незакончанага трывання. Няпарныя (аднатрывальныя) дзеясловы. Дзеясловы са значэннем абодвух трыванняў (двухтывальныя). Суадносныя пары трывання. Спосабы ўтварэння трыванняў. Ступеннае ўтварэнне трывання. Трыванне дзеясловаў руху. Спосабы дзеяслоўнага дзеяння.

11.6.5. Прэдыкатыўныя катэгорыі дзеяслова (ладу, часу, асобы).

Катэгорыя ладу дзеяслова. Сувязь катэгорыі ладу з катэгорыяй часу. Абвесны лад, яго значэнне. Загадны лад, яго значэнне. Утварэнне формаў загаднага ладу. Ужыванне формаў загаднага ладу са значэннем іншых ладоў. Ужыванне формаў іншых ладоў і інфінітыва з пабуджальным значэннем. Умоўны лад, яго значэнне і ўтварэнне. Паходжанне формы ўмоўнага ладу. Ужыванне формы ўмоўнага ладу.

Катэгорыя часу дзеяслова. Сувязь катэгорыі часу з катэгорыямі трывання і ладу. Абсалютны і адносны час. Формы часу, іх утварэнне. Цяперашні час, яго значэнне. Ужыванне формаў цяперашняга часу са значэннем іншых часоў.

Прошлы час, яго значэнне. Простая і складаная формы прошлага часу, іх паходжанне. Асаблівасці ўжывання складанай формы прошлага часу. Ужыванне формаў прошлага часу са значэннем іншых часоў. Будучы час, яго формы і значэнні. Ужыванне формаў будучага часу са значэннем іншых часоў.

Катэгорыя асобы дзеяслова. Сувязь катэгорыі асобы з катэгорыямі ладу і часу. Формы асобы, іх значэнне і ўжыванне. Ужыванне асабовых формаў з абагульнена-асабовым і няпэўна-асабовым значэннямі. Безасабовыя дзеясловы, іх семантычныя і граматычныя асаблівасці. Уласна безасабовыя дзеясловы і асабовыя дзеясловы са значэннем безасабовых. Зваротныя безасабовыя дзеясловы.

11.6.6. Спражэнне дзеясловаў. Дзеясловы першага і другога спражэння і іх асабовыя канчаткі. Рознаспрагальныя дзеясловы. Рэшткі нетэматычнага спражэння (дзеясловы *есці, даць*). Спосабы вызначэння спражэння дзеясловаў.

11.6.7. Словаўтварэнне дзеясловаў. Суфіксальны, прыставачны, постфіксальны, прыставачна-суфіксальны, суфіксальна-постфіксальны, прыставачна-постфіксальны, прыставачна-суфіксальна-постфіксальны спосабы. Утварэнне складаных дзеясловаў.

Марфалагічны аналіз інфінітыва і асабовых формаў дзеяслова.

11.7. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыметніка (катэгорыі стану, трывання, часу; дзеяслоўнае кіраванне назоўнікамі; утварэнне дзеепрыметнікаў ад дзеяслоўных асноў). Адзнакі прыметніка (катэгорыі роду, ліку, склону). Поўная і кароткая формы дзеепрыметніка. Сінтаксічная роля дзеепрыметніка.

Дзеепрыметнікі незалежнага і залежнага стану, іх утварэнне.

Асаблівасці ўжывання дзеепрыметнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове. Моўныя сродкі для замены неўласцівых беларускай мове дзеепрыметнікаў пры перакладзе. Пераход дзеепрыметнікаў у прыметнікі (ад'ектывацыя).

Марфалагічны аналіз дзеепрыметніка.

11.8. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова. Дзеяслоўныя прыметы дзеепрыслоўя (катэгорыі трывання, стану; зваротная і незваротная формы; дзеяслоўнае кіраванне назоўнікамі; утварэнне дзеепрыслоўяў ад дзеяслоўных асноў). Адзнакі прыслоўя (нязменнасць, прымыканне да дзеяслова). Сінтаксічная роля дзеепрыслоўя. Адноснае абазначэнне часу дзеепрыслоўямі.

Дзеепрыслоўі незакончанага і закончанага трывання, іх утварэнне. Асаблівасці ўжывання дзеепрыслоўяў. Выпадкі пераходу дзеепрыслоўяў у прыслоўі (адвербіялізацыя).

Марфалагічны аналіз дзеепрыслоўя.

11.9. Прыслоўе. Прыслоўе як часціна мовы. Катэгарыяльнае (абагульненае) значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Разрады прыслоўяў паводле значэння: азначальныя (якасныя, спосабу дзеяння, колькасныя (меры і ступені) і акалічнасныя (месца, часу, прычыны, мэты). Ступені параўнання

якасных прыслоўяў. Формы суб'ектыўнай ацэнкі якасных прыслоўяў. Утварэнне прыслоўяў ад розных часцін мовы (назоўнікаў, прыметнікаў, лічэбнікаў, займеннікаў, дзеясловаў). Спосабы словаўтварэння прыслоўяў: суфіксальны, прыставачны, прыставачна-суфіксальны, постфіксальны. Утварэнне складаных прыслоўяў. Пераход слоў іншых часцін мовы ў прыслоўі (адвербіялізацыя).

Марфалагічны аналіз прыслоўя.

11.10. *Безасабова-прэдыкатыўныя словы (словы катэгорыі стану)*. Пытанне аб безасабова-прэдыкатыўных словах у лінгвістычнай літаратуры. Катэгарыяльнае (абагульненае) значэнне, марфалагічныя прыметы, сінтаксічная роля. Лексіка-семантычныя групы безасабова-прэдыкатыўных слоў. Групы безасабова-прэдыкатыўных слоў па суадноснасці з іншымі часцінамі мовы. Уласна безасабова-прэдыкатыўныя словы. Ступені параўнання і формы ацэнкі безасабова-прэдыкатыўных слоў, суадносных з якаснымі прыслоўямі.

Марфалагічны аналіз безасабова-прэдыкатыўных слоў.

11.11. *Службовыя часціны мовы (Прыназоўнік. Злучнік. Часціца)*.

Прыназоўнік як службовая часціна мовы, яго функцыі. Разрады прыназоўнікаў паводле паходжання: невытворныя і вытворныя (адыменныя, адпрыслоўныя, аддзеяслоўныя), іх адрозненне ад іншых часцін мовы. Разрады прыназоўнікаў паводле структуры: простыя, складаныя і састаўныя. Ужыванне прыназоўнікаў з рознымі склонамі (з адным, двума, трыма). Значэнні прыназоўнікаў (прасторавае, часовае, прычыннае, аб'ектнае і інш.). Сінаніміка прыназоўнікавых канструкцый. Асаблівасці ўжывання прыназоўнікаў у беларускай мове.

Марфалагічны аналіз прыназоўнікаў.

Злучнік як службовая часціна мовы. Разрады злучнікаў паводле паходжання (невытворныя, вытворныя), паводле структуры (простыя, састаўныя), паводле спосабу ўжывання (адзіночныя, паўторныя, парныя) і функцыянальнага значэння (злучальныя, падпарадкавальныя). Злучальныя злучнікі і іх групы (спалучальныя, супастаўляльныя, размеркавальныя). Далучальныя злучнікі. Паясняльныя злучнікі. Падпарадкавальныя злучнікі і іх групы (часавыя, прычынныя, мэтавыя, умоўныя, параўнальныя, уступальныя, тлумачальныя, выніковыя). Адрозненне злучнікаў ад злучальных слоў – адносных займеннікаў і займеннікавых прыслоўяў.

Марфалагічны аналіз злучніка.

Часціца як службовая часціна мовы. Разрады часціц паводле паходжання, структуры і функцыі. Часціцы, якія выражаюць розныя сэнсавыя адценні (указальныя, азначальна-ўдакладняльныя, вылучальна-абмежавальныя), мадальныя часціцы (сцвярдзальныя, адмоўныя, пыталыя, параўнальныя), мадальна-валявыя часціцы, эмацыйна-экспрэсіўныя часціцы (клічныя, узмацняльныя). Формаўтваральныя і словаўтваральныя часціцы.

Марфалагічны аналіз часціц.

11.12. Мадальныя словы. Агульнае паняцце аб мадальнасці. Мадальныя словы як асобая часціна мовы. Пытанне аб мадальных словах у лінгвістычнай літаратуры. Семантыка, структура і сінтаксічныя асаблівасці мадальных слоў. Разрады мадальных слоў паводле значэння. Суадноснасць мадальных слоў са словамі іншых часцін мовы.

Марфалагічны аналіз мадальных слоў.

11.13. Выклічнік. Гукапераймальныя словы. Выклічнік як асобая часціна мовы. Разрады выклічнікаў паводле значэння (эмацыйныя, волевыяўленчыя, моўнага этыкету) і паводле паходжання (невыворныя, вытворныя).

Марфалагічны аналіз выклічніка.

Гукапераймальныя словы. Лексічная, марфалагічная і сінтаксічная характарыстыка гукаперайманняў. Адрозненне гукапераймальных слоў ад выклічнікаў.

12. Сінтаксіс. Сінтаксіс як раздзел граматыкі, яго змест і задачы. Сувязь сінтаксісу з іншымі раздзеламі мовазнаўства. Словазлучэнне і сказ – асноўныя аб'екты сінтаксісу. Сінтаксічныя адзінкі: сінтаксема, словазлучэнне, просты сказ, складаны сказ, складанае сінтаксічнае цэлае, тэкст. Паняцце сінтаксічнай сувязі, сінтаксічных адносін, сінтаксічнага значэння. Сродкі выражэння сінтаксічнай сувязі.

Асноўныя аспекты апісання сінтаксісу – структурны, камунікацыйны, функцыянальны, семантычны.

12.1. Словазлучэнне. Словазлучэнне як сінтаксічная адзінка. Адрозненне словазлучэння ад слова і сказа. Свабодныя і несвабодныя словазлучэнні. Разнавіднасці сінтаксічна непадзельных словазлучэнняў. Класіфікацыя словазлучэнняў паводле галоўнага слова (іменныя, дзеяслоўныя, прыслоўныя); паводле сэнсавых адносін кампанентаў (аб'ектныя, атрыбутыўныя (азначальныя), акалічнасныя; паводле структуры (простыя і складаныя). Структурная схема словазлучэння. Пытанне аб тыпах словазлучэнняў у лінгвістычнай літаратуры.

Віды падпарадкавальнай сувязі слоў: дапасаванне (поўнае і няпоўнае), кіраванне (прыдзеяслоўнае (слабае і моцнае), прыйменнае, прыадвербіяльнае; прыназоўнікавае і беспрыназоўнікавае), прымыканне (уласнае, іменнае). Сродкі выражэння сувязі. Асаблівасці беларускага кіравання.

Сінтаксічны аналіз словазлучэння.

12.2. Просты сказ.

12.2.1. Сказ як сінтаксічная адзінка. Класіфікацыя простага сказа. Асноўныя прыметы сказа: граматычная аформленасць, прэдыкатыўнасць, мадальнасць, сэнсавая завершанасць, інтанацыйная закончанасць. Адрозненне сказа ад словазлучэння і слова.

Віды сінтаксічнай сувязі кампанентаў сказа: прэдыкатыўная сувязь (каардынацыя, суразмяшчэнне, прыцягненне), паўпрэдыкатыўная сувязь,

далучальная сувязь, злучальная сувязь, падпарадкавальная сувязь. Структурная схема сказа.

Класіфікацыя простага сказа. Тыпы сказаў паводле адносін да рэчаіснасці (сцвярджальныя і адмоўныя). Тыпы сказаў паводле мэты выказвання: апавядальныя (уласна апавядальныя, апісальна-апавядальныя), пыталыныя (уласна пыталыныя, пыталына-рытарычныя, пыталына-пабуджальныя) і пабуджальныя (уласна пабуджальныя, пажадальныя), іх граматычнае афармленне, асаблівасці інтанацыі. Тыпы сказаў паводле эмацыйнай афарбоўкі (клічныя і няклічныя).

Тыпы сказаў паводле колькасці саставаў (двухсастаўныя і аднасастаўныя); паводле наяўнасці даданых членаў сказа (развітыя і неразвітыя); паводле наяўнасці/адсутнасці структурна неабходных членаў сказа (поўныя і няпоўныя); паводле наяўнасці/адсутнасці элементаў ускладнення (ускладненыя і няўскладненыя сказы); паводле структурнай арганізацыі (члянiмыя і нечлянiмыя).

12.2.2. Структура двухсастаўнага сказа. Граматычная аснова (прэдыкатыўнае ядро) простага сказа. Галоўныя і даданыя члены сказа. Марфалагізаваныя і немарфалагізаваныя члены сказа. Дэтэрмінанты.

12.2.3. Галоўныя члены сказа. Дзейнік, яго значэнні. Тыпы дзейніка (намінатыўны, інфінітыўны; просты, складаны, састаўны). Спосабы выражэння дзейніка. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў ролі дзейніка.

Выказнік, яго значэнні. Тыпы выказніка (просты, састаўны, складаны). Просты дзеяслоўны выказнік, яго выражэнне. Састаўныя іменны і дзеяслоўны выказнікі. Выражэнне выказальнага слова. Звязкі, іх тыпы ў іменным і дзеяслоўным выказніках. Складаны выказнік.

Размежаванне дзейніка і выказніка, выражаных назоўнікамі назоўнага склону, інфінітывам.

Каардынацыя дзейніка і выказніка ў простым сказе.

12.2.4. Даданыя члены сказа. Дапаўненне. Прыдзеяслоўнае (прамае і ўскоснае), прыіменнае, прыадвербіяльнае дапаўненні, іх выражэнне.

Азначэнне. Дапасаванае азначэнне, яго выражэнне. Недапасаванае азначэнне, яго выражэнне рознымі часцінамі мовы. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў ролі дапасаваных і недапасаваных азначэнняў.

Прыдатак як разнавіднасць дапасаванага азначэння. Значэнні прыдаткаў. Адзіночны і развіты (разгорнуты) прыдатак. Размежаванне прыдатка і адзіночнага паяснёнага назоўніка.

Акалічнасці. Віды акалічнасцей (месца, часу, прычыны і інш.), спосабы іх выражэння. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў ролі акалічнасцей.

Размежаванне даданых членаў сказа, выражаных назоўнікамі ўскосных склонаў і інфінітывам. Сінкрэтызм у сістэме даданых членаў сказа.

Дэтэрмінаваныя члены сказа (акалічнасці, дапаўненні).

Разбор па членах сказа.

Парадак слоў у сказе. Месца галоўных і даданых членаў у сказе. Інверсія і яе стылістычная роля.

12.2.5. Аднасастаўныя сказы. Структура аднасастаўных сказаў. Галоўны член у аднасастаўных сказах. Праблема класіфікацыі аднасастаўных сказаў. Аднасастаўныя сказы дзеяслоўнага тыпу (выказнікавыя): пэўна-асабовыя, няпэўна-асабовыя і абагульнена-асабовыя сказы; безасабовыя і інфінітыўныя сказы.

Аднасастаўныя сказы іменнага тыпу (дзеянікавыя). Намінатыўныя сказы. Лінгвістычны статус вакатыўных сказаў, назоўнага тэмы (назоўнага ўяўлення), генітыўных сказаў. Адрозненне гэтых канструкцый ад намінатыўных сказаў і зваротка.

12.2.6. Няпоўныя сказы. Тыпы няпоўных сказаў (кантэкстуальныя і сітуацыйныя сказы). Эліптычныя сказы. Адрозненне няпоўных сказаў ад намінатыўных і няпэўна-асабовых.

Словы-сказы (нячленныя, непадзельныя, нерасчлянёныя сказы), іх разнавіднасці паводле значэння і функцыі, марфалагічнага выражэння.

12.2.7. Камунікатыўная арганізацыя сказа. Сінтаксічнае і актуальнае члянэнне сказа. Тэма і рэма.

Парцэляцыя як сінтаксічная з'ява. Стылістычная роля парцэляцыі.

12.3 Ускладнены просты сказ. Агульная характарыстыка. Ускладненне простага сказа як спосаб пашырэння яго структуры.

12.3.1. Сказы з параўнальнымі канструкцыямі. Спосабы выражэння параўнання. Параўнальныя звароты, іх дзве сэнсавыя разнавіднасці: вобразныя параўнальныя звароты і параўнальна-раўналежныя звароты. Адрозненне параўнальных зваротаў ад даданых параўнальных частак складаназалежнага сказа. Сінтаксічная роля параўнальных зваротаў. Стылістычная роля параўнанняў.

12.3.2. Сказы з аднароднымі членамі. Паняцце аднароднасці і неаднароднасці членаў сказа. Сувязь аднародных членаў пры дапамозе злучнікаў (спалучальных, супраціўных, размеркавальных) і без злучнікаў. Аднародныя і неаднародныя азначэнні, іх адрозненне. Абагульняльныя словы пры аднародных членах сказа. Знакі прыпынку пры аднародных членах сказа.

12.3.3. Сказы з адасобленымі членамі. Паняцце адасоблення. Умовы адасоблення. Паўпрэдыкатыўныя і ўдакладняльна-паясняльныя адасобленыя члены сказа. Адабленыя азначэнні (дапасаваныя і недапасаваныя), прыдаткі, акалічнасці. Адабленыя ўдакладняльна-паясняльныя члены сказа (удакладняльныя, паясняльныя, абмежавальна-вылучальныя, далучальныя).

12.3.4. Пабочныя канструкцыі. Устаўныя канструкцыі. Пабочныя канструкцыі (словы, словазлучэнні, сказы). Значэнне і функцыя пабочных канструкцый.

Устаўныя канструкцыі, іх функцыі ў сказе. Тыпы ўстаўных канструкцый (адзінкі неканструкцыйнага і канструкцыйнага тыпу; устаўныя словы,

спалучэнні, сказы). Падабенства і адрозненне пабочных і ўстаўных канструкцый. Знакі прыпынку пры пабочных і ўстаўных канструкцыях.

12.3.5. Зваротак. Спосабы выражэння зваротка. Неразвітыя і развітыя звароткі; адзіночныя, паўторныя і групавыя звароткі. Функцыі звароткаў у мове. Адрозненне зваротка ад вакатыўнага сказа.

Сінтаксічны аналіз простага сказа.

12.4. Складаны сказ.

12.4.1. Паняцце складанага сказа. Структура складанага сказа, адрозненне яго ад простага сказа. Злучэнне і падпарадкаванне як асноўныя віды сінтаксічнай сувязі частак складанага сказа. Сродкі выражэння сувязі і адносін паміж часткамі ў складаным сказе. Тыпы складаных сказаў: злучнікавыя (складаназлучаныя і складаназалежныя) і бяззлучнікавыя; складаныя сказы з рознымі відамі сувязі. Пераходныя выпадкі паміж злучэннем і падпарадкаваннем у складаным сказе.

12.4.2. Складаназлучаны сказ. Агульная характарыстыка складаназлучанага сказа. Складаназлучаныя сказы адкрытай і закрытай структуры. Сувязь частак у складаназлучаным сказе. Складаназлучаныя сказы са спалучальнымі, супраціўнымі, размеркавальнымі злучнікамі. Выражэнне розных сэнсавых адносін паміж часткамі складаназлучанага сказа. Адно тыпныя і разна тыпныя часткі ў складаназлучаным сказе. Складаназлучаныя сказы з далучальнай сувяззю. Сродкі далучальнай сувязі.

12.4.3. Складаназалежны сказ. Агульная характарыстыка складаназалежнага сказа. Галоўная і даданая часткі. Сродкі сувязі даданай часткі з галоўнай (злучнікі, злучальныя словы, інтанацыя, трывальна-часавыя формы дзеясловаў-выказнікаў, парадак частак і інш.). Роля ўказальных слоў (займеннікаў і прыслоўяў) у галоўнай частцы. Размежаванне злучнікаў і злучальных слоў. Прынцыпы класіфікацыі складаназалежных сказаў у сінтаксічнай навуцы. Складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі, выказнікавымі, дапаўняльнымі, азначальнымі, акалічнаснымі (месца, часу, умовы, прычыны, мэты, уступкі (уступальнымі), спосабу дзеяння, меры і ступені, параўнальнымі), даданымі выніку, супастаўляльнымі, даданымі далучальнымі часткамі.

12.4.4. Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі. Сузалежнае і паслядоўнае падпарадкаванне даданых частак. Разнавіднасці сузалежнага падпарадкавання (аднароднае і неаднароднае падпарадкаванне частак). Змешанае падпарадкаванне. Сродкі сувязі частак і знакі прыпынку ў складаназалежных сказах з некалькімі даданымі часткамі.

12.4.5. Бяззлучнікавы складаны сказ. Агульная характарыстыка бяззлучнікавага складанага сказа. Сродкі сувязі частак бяззлучнікавых сказаў. Бяззлучнікавыя сказы з адна тыпнымі і разна тыпнымі часткамі, сэнсавыя

адносіны ў гэтых сказах. Знакі прыпынку паміж часткамі бяззлучнікавых сказаў.

12.4.6. Складаны сказ з рознымі відамі сувязі. Вылучэнне структурных частак паводле актуальнага члянэння сказа. Сродкі сувязі частак у сказах гэтага тыпу. Разнавіднасці складаных сказаў з рознымі відамі сувязі. Знакі прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі.

Сінтаксічны аналіз складанага сказа.

12.5. Асноўныя адзінкі і формы арганізацыі звязнай мовы. Тэкст і складаныя формы звязнай мовы. Перыяд, яго структура, сродкі сувязі частак. Знакі прыпынку ў перыядзе.

Складанае сінтаксічнае цэлае (звышфразовае адзінства) як адна з формаў звязнай мовы. Паслядоўная, паралельная і змешаная сувязь сказаў у складаным сінтаксічным цэлым. Сродкі сувязі (аб'яднання) сказаў у звышфразавых адзінствах.

Абзац як сродак структурнай і сэнсавай арганізацыі тэксту. Функцыі абзаца (сэнсавая, эмацыйная, кампазіцыйная, выдзяляльная). Складанае сінтаксічнае цэлае і абзац.

Стылістычная роля складаных формаў звязнай мовы (перыяда, складанага сінтаксічнага цэлага, абзаца).

Аналіз складаных формаў звязнай мовы.

12.6. Чужая мова. Цытаты. Паняцце чужой мовы. Асноўныя спосабы перадачы чужой мовы: простая (прамая), няўласна-простая і ўскосная мова. Сказ з простаю моваю як двухчленная канструкцыя. Структура аўтарскага сказа і чужой мовы, сродкі сувязі гэтых частак. Структурныя разнавіднасці простаю мовы: маналог, дыялог, палілог; уключаная простая мова і інш. Правілы замены простаю мовы ўскоснаю. Няўласна-простая мова як адначленная канструкцыя, яе сінтаксічная і стылістычная роля.

Цытаты.

Аналіз тэксту з чужой моваю.

13. Пунктуацыя. Пунктуацыя як сістэма знакаў прыпынку. Сувязь пунктуацыі з сінтаксісам. Роля пунктуацыі ў афармленні пісьмовай мовы. З гісторыі пунктуацыі. Асновы пунктуацыі (сэнсавая, граматычная, інтанацыйная). Віды знакаў прыпынку (раздзяляльныя, выдзяляльныя). Спалучэнне знакаў прыпынку (коска і працяжнік, дужкі і коска, пытальнік і клічнік і інш.). Нарматыўныя знакі прыпынку. Варыянтныя і факультатыўныя знакі прыпынку. Аўтарскія знакі прыпынку. Стылістычная роля знакаў прыпынку. Новыя сінтаксічныя з'явы і пунктуацыя.

Асноўныя правілы пастаноўкі знакаў прыпынку.

Пунктуацыйны аналіз.

ІНФАРМАЦЫЙНА-МЕТАДЫЧНАЯ ЧАСТКА

Літаратура

Асноўная

Антанюк, Л.А. Сінтаксіс беларускай мовы. Сказ. Функцыянальна-семантычны сінтаксіс: Вучэбны дапаможнік / Л.А.Антанюк. – Мінск: Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2004. – 110 с.

Антанюк, Л.А. Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне: Вучэбны дапаможнік / Л.А.Антанюк. – Мінск: Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2003. – 107 с.

Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.

Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч. 2. Сінтаксіс / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа. – Мінск: Навука і тэхніка, 1986. – 327 с.

Бурак, Л.І. Пунктуацыя беларускай мовы / Л.І.Бурак. – 3-е выд. дап. і перапр. – Мінск: Народная асвета, 1982. – 223 с.

Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова / Л.І.Бурак. – 2-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1985. – 319 с.

Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя / Л.І.Бурак. – Мінск: Універсітэцкае, 1987. – 320 с.

Выгонная, Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л.Ц.Выгонная. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 215 с.

Камароўскі, Я.М. Сучасная беларуская арфаграфія / Я.М.Камароўскі. – Мінск: Народная асвета, 1985. – 160 с.

Кароткая граматыка беларускай мовы: У 2-х ч. Ч. 1. Фаналогія, марфалогія, марфалогія / навук. рэд. А.А.Лукашанец. – Мінск: Беларус. навука, 2007. – 351 с.

Кароткая граматыка беларускай мовы: У 2-х ч. Ч. 2. Сінтаксіс / навук. рэд. А.А.Лукашанец. – Мінск: Беларус. навука, 2009. – 240 с.

Клюсаў, Г.Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі / Г.Н.Клюсаў. – Гродна: ГрДУ, 1993. – 268 с.

Клюсаў, Г.Н., Юрэвіч, А.Л. Сучасная беларуская пунктуацыя / Г.Н.Клюсаў, А.Л.Юрэвіч. – 2-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1972. – 279 с.

Крывіцкі, А.А., Падлужны, А.І. Практыкум па фанетыцы беларускай мовы / А.А.Крывіцкі, А.І.Падлужны. – Мінск: Выш. шк., 1989. – 221 с.

Крывіцкі, А.А., Падлужны, А.І. Фанетыка беларускай мовы / А.А.Крывіцкі, А.І.Падлужны. – Мінск: Выш. шк., 1984. – 334 с.

Лексікалогія сучаснай беларускай літаратурнай мовы / АН Беларусі, Інстытут мовазнаўства імя Я.Коласа; пад рэд. А.Я.Баханькова. – Мінск: Навука і тэхніка, 1994. – 463 с.

Лепешаў, І.Я. Фразеалогія сучаснай беларускай мовы / І.Я.Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 271 с.

Марашэўская, В.В. Сучасная беларуская мова. Сінтаксіс: дапам. / В.В.Марашэўская. – Гродна: ГрДУ, 2008. – 159 с.

Плотнікаў, Б.А., Антанюк, Л.А. Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум / Б.А.Плотнікаў, Л.А.Антанюк. – Мінск: Інтэрпрэссэрвіс, Кніжны Дом, 2003. – 672 с.

Рагаўцоў, В.І. Сінтаксіс беларускай і рускай моў: Дыскусійныя пытанні / В.І.Рагаўцоў. – Мінск: Універсітэцкае, 2001. – 199 с.

Рамза, Т.Р. Сінтаксіс. Просты сказ: курс лекцый / Т.Р.Рамза. – Мінск: БДУ, 2002. – 117 с.

Рамза, Т.Р. Сінтаксіс: Тэарэтычны курс: вучэб. дапаможнік / Т.Р.Рамза; пад агул. рэд. А.Я.Міхневіча. – 2-е выд., дапрац. і дапоўн. – Мінск: БДУ, 2006. – 214 с.

Сінтаксіс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: практыкум: вучэб. дапам. / І.Л.Бурак, С.С.Мароз, П.А.Міхайлаў, М.С.Ржавуцкая, Н.У.Чайка; навук. рэд. І.Л.Бурак. – Мінск: БДПУ, 2005. – 187 с.

Сучасная беларуская літаратурная мова: Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія: вучэб. дапам. / М.Ц.Кавалёва, А.К.Юрэвіч, Ф.М.Янкоўскі і інш. – 3-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1993. – 206 с.

Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія: вучэб. дапам. / Н.В.Гаўрош, М.Ц.Кавалёва, Н.М.Нямковіч і інш.; Пад агульн. рэд. праф. М.С.Яўневіча. – Мінск: Выд. Ул.М.Скакун, 1997. – 288 с.

Сучасная беларуская літаратурная мова: Практ. заняткі: Вучэб. дапам. / Н.В.Гаўрош, М.Ц.Кавалёва, Л.А.Кацапаў і інш. – 3-е выд., дапрац. і дап. – Мінск: Выш. шк., 1995. – 287 с.

Сучасная беларуская мова: Вучэб. дапам. / Я.М.Камароўскі, В.П.Красней, У.М.Лазоўскі і інш. – 2-е выд., дапрац. і дап. – Мінск: Выш. шк., 1995. – 334 с.

Сямешка, Л.І., Шкраба, І.Р., Бадзевіч, З.І. Курс беларускай мовы / Л.І.Сямешка, І.Р.Шкраба, З.І.Бадзевіч. – Мінск: Універсітэцкае, 1996. – 654 с.

Чалюк, Н.М. Сінтаксіс беларускай мовы. Словазлучэнне. Просты сказ: вучэб. дапам. / Н.М.Чалюк. – Мінск: ТетраСистемс, 2004. – 208 с.

Шуба, П.П. Сучасная беларуская мова: Марфаналогія. Марфалогія / П.П.Шуба. – Мінск: Універсітэцкае, 1987. – 334 с.

Янкоўскі, Ф.М. Беларуская фразеалогія / Ф.М.Янкоўскі. – Мінск: Нар. асвета, 1981. – 79 с.

Янкоўскі, Ф.М. Сучасная беларуская мова / Ф.М.Янкоўскі. – Мінск: Выш. шк., 1984. – 176 с.

Яўневіч, М.С., Сцяцко, П.У. Сінтаксіс сучаснай беларускай мовы / М.С.Яўневіч, П.У.Сцяцко. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 286 с.

Дадатковая

Абабурка, М.В. Стылістычна абмежаваныя словы ў мове беларускай мастацкай літаратуры / М.В.Абабурка. – Мінск: Выш. шк., 1981. – 160 с.

Бандарэнка, Т.П. Аднатыпныя словазлучэнні ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / Т.П.Бандарэнка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1981. – 132 с.

Булахав, М.Г. Восточнославянские языковеды: биобиблиогр. словарь: [в 3 т.] / М.Г.Булахав. – Минск: Изд-во БГУ им. В.И.Ленина, 1976 – 1978. Т. 1 – 3.

Выгонная, Л.Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л.Ц.Выгонная. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 215 с.

Гаўрош, Н.В. Намінатыўныя сказы ў сучаснай беларускай мове / Н.В.Гаўрош. – Мінск: Выш. шк., 1975. – 96 с.

Германовіч, І.К. Беларускія мовазнаўцы: у 2 т. / І.К.Германовіч; рэд. М.Р.Прыгодзіч, І.С.Роўда. – Мінск: БДУ, 2006.

Гуліцкі, М.Ф. Нарысы гісторыі беларускай лексікаграфіі (XIX – пачатак XX ст.) / М.Ф.Гуліцкі. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 120 с.

Карский, Е.Ф. Белорусы: В 3 т. / Е.Ф.Карский. – Минск: БелЭн, 2006 – 2007.

Куліковіч, У.І. Сучасная беларуская арфаграфія: правілы, трэніровачныя заданні, кантрольныя работы, заліковыя тэсты, даведкі: вучэб. дапам. / У.І.Куліковіч. – Мінск: Новое знанне, 2011. – 506 с.

Лукашанец, А.А. Праблемы сучаснага беларускага словаўтварэння / А.А.Лукашанец. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – 315 с.

Лукашанец, А.А. Словаўтварэнне і граматыка / А.А.Лукашанец. – Мінск: НАН Беларусі, 2001. – 251 с.

Малажай, Г.М. Сучасная беларуская мова: Слова. Перыфраза. Фразеалагізм / Г.М.Малажай. – Мінск: Выш. шк., 1992. – 238 с.

Наркевіч, А.І. Назоўнік: Граматычныя катэгорыі і формы / А.І.Наркевіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1976. – 248.

Наркевіч, А.І. Сістэма словазлучэнняў у сучаснай беларускай мове (структурна-семантычнае апісанне) / А.І.Наркевіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1972. – 336 с.

Падгайскі, Л.П. Словазлучэнне ў беларускай мове / Л.П.Падгайскі. – Мінск: Выш. шк., 1971. – 192 с.

Падлужны, А.І. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы / А.І.Падлужны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1969. – 144 с.

Падлужны, А.І., Чэкман, В.М. Гукі беларускай мовы / А.І.Падлужны, В.М.Чэкман. – Мінск: Выш. шк., 1973. – 264 с.

Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі – Мінск, 1959. – 160 с.

Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі – Мінск: Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. – 144 с.

Прыгодзіч, М.Р., Прыгодзіч, А.А. Беларуская мова ў працах замежных лінгвістаў / М.Р.Прыгодзіч, А.А.Прыгодзіч. – Мінск: БДУ, 2010. – 184 с.

Прыгодзіч, М.Р. Словакладанне ў беларускай мове / М.Р.Прыгодзіч. – Мінск: Беларус. дзярж. ун-т, 2000. – 225 с.

Русак, В.П. Марфаналогія словазмянення і словаўтварэння сучаснай беларускай мовы / В.П.Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – 429 с.

Русак, В.П. Марфаналогія сучаснай беларускай мовы / В.П.Русак. – Мінск: Бел. навука, 2003. – 316 с.

Сучасная беларуская літаратурная мова: тэсты для тэматычнага кантролю: вучэб. дапам. для студэнтаў філал. фак. устаноў, якія забяспечваюць атрыманне вышэйш. адукацыі / аўт.-склад. А.І.Калечыц [і інш.]; пад рэд. П.А.Міхайлава. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2006. – 280 с.

Сцяцко, П.У. Мовазнаўчы досвед (Выбраныя творы): У 2-х ч. / П.У.Сцяцко; Установа адукацыі “Гродзенскі дзярж. ун-т імя Я.Купалы”. – Гродна: ГрДУ, 2005.

Сцяцко, П.У. Праблемы лексічнага нармавання беларускай мовы / П.У.Сцяцко. – Гродна: ГрДУ, 1999. – 292 с.

Сцяцко, П.У. Праблемы нормы, культуры мовы / П.У.Сцяцко. – Гродна: Гродзенскі дзярж. універ. імя Я.Купалы, 1998. – 293 с.

Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / АН БССР, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; Рэд. А.І.Падлужны. – Мінск: Навука і тэхніка, 1989. – 335 с.

Чабярук, А.І. Лічэбнік у беларускіх гаворках / А.І.Чабярук. – Мінск: Навука і тэхніка, 1977. – 104 с.

Шакун, Л.М. Гісторыя беларускага мовазнаўства / Л.М.Шакун. – Мінск: Універсітэцкае, 1995. – 271 с.

Шакун, Л.М. Словаўтварэнне / Л.М.Шакун. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 128 с.

Шкраба, І. Лексікалогія: тэарэтычна-практычны курс / Ірына Шкраба. – Мінск: Тэхналогія, 2012. – 179 с.

Шкраба, І.Р. Варыянтнасць у сучаснай беларускай мове / І.Р.Шкраба. – Мінск: ТАА “Асар”, 2004. – 240 с.

Шуба, П.П. Дзеяслоў у беларускай мове / П.П.Шуба. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1968. – 82 с.

Шуба, П.П. Прыназоўнік у беларускай мове / П.П.Шуба. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1971. – 224 с.

Шуба, П.П. Прыслоўе ў беларускай мове: Марфалагічны нарыс / П.П.Шуба. – Мінск: Выд-ва Акадэміі навук БССР, 1962. – 194 с.

Янкоўскі, Ф.М. Беларускае літаратурнае вымаўленне / Ф.М.Янкоўскі. – 4-е выд. – Мінск: Народная асвета, 1976. – 91 с.

Яўневіч, М.С. Сінтаксічная сінаніміка ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / М.С.Яўневіч. – Мінск: Выд-ва БДУ, 1977. – 280 с.

Слоўнікі

Анамастычны слоўнік твораў Якуба Коласа / склад: Г.У.Арашонкава [і інш.]; пад рэд. М.В.Бірылы. – Мінск: Навука і тэхніка, 1990. – 638 с.

Арашонкава, Г.У. Тлумачальны слоўнік адметнай лексікі ў творах Якуба Коласа / Г.У.Арашонкава, Н.А.Чабатар. – Мінск: Беларуская навука, 2003. – 285 с.

Арашонкава, Г.У., Лемцюгова, В.П. Кароткі слоўнік беларускай мовы: Правапіс. Вымаўленне. Націск. Словазмяненне. Словаўжыванне / Г.У.Арашонкава, В.П.Лемцюгова. – Мінск: Выш. шк., 1994. – 210 с.

Арашонкава, Г.У. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах: слоўнік-даведнік / Г.У.Арашонкава, В.П.Лемцюгова; пад рэд. М.В.Бірылы, А.І.Падлужнага. – Мінск: Выш. шк., 1991. – 303 с.

Арашонкава, Г.У., Лемцюгова, В.П. Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы / Г.У.Арашонкава, В.П.Лемцюгова. – Мінск: ПУП “РАДЫЁЛА-плюс”, 2005. – 448 с.

Бардовіч, А.М., Шакун, Л.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы / А.М.Бардовіч, Л.М.Шакун. – 2-е выд. – Мінск: Выш. шк., 1989. – 718 с.

Бардовіч, А.М., Мормыш, Л.С., Шакун, Л.М. Школьны марфемны слоўнік беларускай мовы / А.М.Бардовіч, Л.С.Мормыш, Л.М.Шакун. – Мінск: Аверсэв, 2005. – 496 с.

Бардовіч, А.М., Круталевіч, М.М., Лукашанец, А.А. Словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М.Бардовіч, М.М.Круталевіч, А.А.Лукашанец. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 413 с.

Бардовіч, А.М., Круталевіч, М.М., Лукашанец, А.А. Школьны словаўтваральны слоўнік беларускай мовы / А.М.Бардовіч, М.М.Круталевіч, А.А.Лукашанец. – Мінск: Аверсэв, 2006. – 512 с.

Баршчэўская, А.Л., Баршчэўскі, Л.П. Арфаграфічны слоўнік беларускай мовы / А.Л.Баршчэўская, Л.П.Баршчэўскі. – 2-е выд. – Мінск: Радыёла-плюс, 2011. – 259 с.

Беларуска-рускі слоўнік: больш за 110 000 сл.: у 3 т. Т. 1 – 3 / пад рэд. А.А.Лукашанца; НАН Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Якуба Коласа і Янкі Купалы. – Выд. 4-е, перапрац. і дап. – Мінск: Беларус. Энцыкл. імя П.Броўкі, 2012.

Беларуская мова: Энцыклапедыя / Пад рэд. А.Я.Міхневіча; Рэдкал.: Б.І.Сачанка (гал. рэд.) і інш. – Мінск: БелЭн., 1994. – 655 с.

Беларуская энцыклапедыя: У 18 т. / Рэдкал.: Г.П.Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск: Беларуская Энцыклапедыя, 1996 – 2004.

Беларускі арфаграфічны слоўнік / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я.Коласа і Я.Купалы; уклад. Л.П.Кунцэвіч, І.У.Кандрацэня; пад рэд. А.А.Лукашанца. – 3-е выд., выпр. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – 695 с.

Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / Склад. Ф.М.Янкоўскі; Прадм. Д.Я.Бугаёва. – Мінск: Бел. навука, 2004. – 494 с.

Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2-х т. / А.М.Булыка. – Мінск: БелЭн, 1999.

Булыка, А.М. Слоўнік іншамоўных слоў. Актуальная лексіка / А.М.Булыка. – Мінск: Харвест, 2005. – 336 с.

Гамеза, Л.М. Комплексны лексічны слоўнік беларускай мовы (сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы) / Л.М.Гамеза. – Мінск: ТетраСистемс, 2008. – 304 с.

Гаўрош, Н.В., Няшковіч, Н.М. Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў / Н.В.Гаўрош, Н.М.Няшковіч. – Мінск: Выш. шк., 2012. – 638 с.

Гаўрош, Н.В. Слоўнік эпітэтаў беларускай мовы / Н.В.Гаўрош. – Мінск: Выш. шк., 1998. – 603 с.

Гістарычны слоўнік беларускай мовы / склад. А.М.Булыка [і інш.] – Мінск: Беларус. навука, 1982 – 2013. Вып. 1 – 33.

Грабчиков, С.М. Межъязыковые омонимы и паронимы. Опыт русско-белорусского словаря / С.М.Грабчиков. – Минск: Изд-во БГУ, 1980. – 216 с.

Грабчыкаў, С.М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С.М.Грабчыкаў. – Мінск: Нар. асвета, 1994. – 478 с.

Граматычны слоўнік дзеяслова / Нац. акадэмія навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я.Коласа і Я.Купалы; уклад. В.П.Русак [і інш.]; навук. рэд. В.П.Русак. – 2-е выд., дапрац. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – 1151 с.

Граматычны слоўнік назоўніка / Нац. акадэмія навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я.Коласа і Я.Купалы; Навук. рэд. А.Я.Міхневіч, В.П.Русак; Уклад.: Г.У.Арашонкава, Н.А.Чабатар, А.М.Астапчук, В.І.Уласевіч. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 1379 с.

Граматычны слоўнік прыметніка, займенніка, лічэбніка, прыслоўя / Нац. акадэмія навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я.Коласа і Я.Купалы; уклад. Н.П.Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. В.П.Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2009. – 1176 с.

Кандрацэня, І.У. Сучасная беларуская арфаграфія: акадэмічны даведнік / І.У.Кандрацэня, Л.П.Кунцэвіч, А.А.Лукашанец. – Мінск: Аверсэв, 2012. – 272 с.

Каўрус, А. Словаклад: слоўнік адметнай лексікі / А.Каўрус. – Мінск: Выдавецкі дом “Звязда”, 2013. – 328 с.

Клышка, М.К. Слоўнік сінонімаў і блізказначных слоў / М.К.Клышка. – Мінск: ПУП “Радыёла-плюс”, 2005. – 445 с.

Лазоўскі, У.М. Слоўнік антонімаў беларускай мовы: Канкрэтныя выпадкі ўжывання / У.М.Лазоўскі. – Мінск: Універсітэцкае, 1994. – 293 с.

Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: У 2-х т. / І.Я.Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2008.

Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я.Лепешаў. – Мінск: БелЭн, 2004. – 448 с.

Лепешаў, І.Я., Якалцэвіч, М.А. Слоўнік беларускіх прыказак / І.Я.Лепешаў, М.А.Якалцэвіч. – Мінск: Бел. навука, 2002. – 511 с.

Мажэйка, Н.С. Частотны слоўнік беларускай мовы / Н.С.Мажэйка. – Мінск: Зоркі гор, 2006. – 657 с.

Маракуліна, Т.М., Капылоў, І.Л. Слоўнік арфаграфічных новаўвядзенняў беларускай мовы: новыя правілы / Т.М.Маракуліна, І.Л.Капылоў. – Мінск: Современная школа, 2011. – 95 с.

Носович, И.И. Словарь белорусского наречия / И.И.Носович. – Мінск: БелСЭ, 1983. – 756 с. (Рэпрынтнае ўзнаўленне выдання 1870 г.).

Пазнякоў, М.П. Слоўнік эпітэтаў беларускай літаратурнай мовы: У 2 т. / М.П.Пазнякоў. – Мінск: Літаратура і Мастацтва, 2012.

Піскуноў, Ф.А. Вялікі слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія, акцэнтацыя, парадыгматыка: каля 223 тысяч слоў / Ф.А.Піскуноў. – Мінск: Зміцер Колас, 2012. – 1196 с.

Русско-белорусский словарь: в 3 т. Т. 1 – 3 / под ред. А.А.Лукашанца; НАН Беларуси, Ин-т языка и литературы им. Якуба Коласа и Янки Купалы. – Изд. 10-е, пераб. и доп. – Минск: Беларус. Энцыкл. імя П.Броўкі, 2012.

Санько, З. Малы беларуска-рускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З.Санько. – Мінск: Навука і тэхніка, 1991. – 224 с.

Сіўковіч, В.М. Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Націск. Словазмяненне. Стылістычныя паметы / В.М.Сіўковіч; пад рэд. В.П.Краснея. – Мінск: Аверсэв, 2012. – 640 с.

Слоўнік беларускай мовы / Нац. акадэмія навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я.Коласа і Я.Купалы; уклад. Н.П.Еўсіевіч [і інш.]; навук. рэд. А.А.Лукашанец, В.П.Русак. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – 916 с.

Слоўнік беларускай мовы: Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне / Пад рэд. М.В.Бірылы. – Мінск: БелСЭ, 1987. – 902 с.

Слоўнік беларускіх народных параўнанняў / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я.Коласа і Я.Купалы; уклад. Т.В.Валодзіна, П.М.Салавей; навук. рэд. В.М.Макіенка. – Мінск: Беларуская навука, 2011. – 482 с.

Слоўнік лексічных варыянтаў у мове твораў Якуба Коласа / Нац. акадэмія навук Беларусі, Ін-т мовы і літаратуры імя Я.Коласа і Я.Купалы; уклад. А.М.Астапчук [і інш.]; рэд. кал. В.П.Русак, Л.А.Ліхадзіеўская. – Мінск: Беларуская навука, 2012. – 653 с.

Слоўнік мовы Янкі Купалы: У 8-мі т. / склад.: У.В.Анічэнка [і інш.]; рэд. У.В.Анічэнка. – Мінск: Беларуская навука, 1997 – 2003.

Старычонок, В.Д. Слоўнік амонімаў беларускай мовы / В.Д.Старычонок. – Мінск: Выш. шк., 1991. – 255 с.

Струкава, С.М. Слоўнік архаізмаў і гістарызмаў (па творах беларускай мастацкай літаратуры і публіцыстыкі) / С.М.Струкава. – Мінск: Беларуская навука, 2007. – 655 с.

Сцяцко, П.У., Гуліцкі, М.Ф., Антанюк, Л.А. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў / П.У.Сцяцко, М.Ф.Гуліцкі, Л.А.Антанюк – Мінск: Выш. шк., 1990. – 222 с.

Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / пад рэд. М.Р.Судніка, М.Н.Крыўко; 3-е выд. – Мінск: БелЭн, 2002. – 784 с.

Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. – Мінск: БелЭн, 1977 – 1984.

Уласевіч, В.І. Беларуска-рускі тлумачальны слоўнік новых слоў і новых значэнняў слоў / В.І.Уласевіч, Н.М.Даўгулевіч. – Мінск: Аверэв, 2013. – 253 с.

Усціновіч, А.К. Слоўнік асабовых уласных імён / навук. рэд. А.А.Лукашанец. – Мінск: Літаратура і Мастацтва, 2011. – 240 с.

Фразеалагічны слоўнік мовы твораў Я.Коласа / уклад: А.С.Аксамітаў [і інш.]; пад рэд. А.С.Аксамітава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 655 с.

Францызск Скарына і яго час: энцыклапедычны даведнік / – Мінск: БелЭн, 1989. – 608 с.

Шкраба, І.Р. Слоўнік беларускай безэквівалентнай лексікі / І.Р.Шкраба. – Мінск: Беларус. Энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2008. – 320 с.

Шкраба І., Шкраба Р. Крынічнае слова: Беларускія прыказкі і прымаўкі / І.Шкраба, Р.Шкраба. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 149 с.

Шуба, П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў / П.П.Шуба. – Мінск: Народная асвета, 1993. – 167 с.

Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: Т. 1 – 12 / НАН Беларусі, Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; рэд. З.У.Мартынаў, Г.А.Цыхун. – Мінск: Навука і тэхніка, 1978 – 2008.

Янка Купала. Энцыклапедычны даведнік / рэд. кал.: І.П.Шамякін, Н.С.Гілевіч, М.М.Грынчык і інш. – Мінск: Беларуская савецкая энцыклапедыя імя П.Броўкі, 1986. – 727 с.

Янкоўскі, Ф.М. Беларускія народныя параўнанні / Ф.М.Янкоўскі. – Мінск: Выш. шк., 1973. – 239 с.

Янкоўскі, Ф.М. Беларуская фразеалогія. Фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне: слоўнік / Ф.М.Янкоўскі; пад рэд. М.Яўневіча, А.Баханькова. – Мінск: Выш. шк., 1968. – 449 с.

Янкоўскі, Ф.М. Крылатыя словы і афарызмы: 3 літаратурных крыніц / Ф.М.Янкоўскі. – Мінск: Выд-ва Акадэміі навук БССР, 1960. – 135 с.

Яшкін, І. Слоўнік беларускіх імёнаў / І.Яшкін. – Мінск: Адукацыя і выхаванне, 2009. – 136 с.

Метадычныя рэкамендацыі па арганізацыі і выкананні самастойнай работы студэнтаў

Для павышэння якасці прафесійнай падрыхтоўкі будучых настаўнікаў-філолагаў мэтазгодна на працягу ўсяго тэрміну навучання ў ВНУ прыцягваць кожнага студэнта да сістэматычнай самастойнай работы. Змест і формы самастойнай работы студэнтаў распрацоўваюцца супрацоўнікамі кафедры ў адпаведнасці з мэтамі і задачамі адукацыйнага стандарту.

Матэрыял, рэкамендаваны для самастойнага вывучэння, студэнты павінны атрымліваць ад выкладчыка з першых тыдняў семестра. Матэрыял для самастойнай працы, распрацаваны выкладчыкамі кафедры, можа ўключаць комплексы індывідуальных заданняў па пэўных тэмах, сістэму індывідуальных дамашніх кантрольных работ па тэмах і раздзелах дысцыпліны.

На самастойнае вывучэнне варта прапаноўваць асобныя тэмы лекцый або іх часткі па раней складзеным плане з указаннем асноўнай і дадатковай літаратуры па праблеме. Так, напрыклад, для студэнтаў першага курса рэкамендуецца выносіць на самастойнае вывучэнне тэмы і пытанні, асноўныя палажэнні якіх вядомыя са школьнага курса беларускай мовы. На наступных курсах матэрыял, прапанаваны для самастойнага вывучэння, павінен паступова ўскладняцца, але ўсё роўна змест такога матэрыялу павінен змяшчаць пытанні, якія не маюць вельмі складаных тэарэтычных выкладак.

Эфектыўнасць самастойнай працы студэнтаў залежыць ад многіх фактараў. Тут і аптымальны выбраная форма працы, і дакладныя, канкрэтныя ўказанні і рэкамендацыі выкладчыка з наступнай аб'ектыўнай ацэнкай яе вынікаў і, самае важнае, сістэматычнасць і паслядоўнасць у правядзенні такой працы.

Пералік рэкамендаваных сродкаў дыягностыкі

Для атрымання аб'ектыўнай інфармацыі аб ўзроўні паспяховасці студэнтаў мэтазгодна сістэматычна выкарыстоўваць розныя віды кантролю, сярод якіх: апераджальны, бягучы, тэматычны, прамежкавы і выніковы. Кожны з відаў кантролю ўжываецца на пэўным этапе навучання і выконвае ў педагагічным працэсе адну з функцый: стымулюючую, навучальную, дыягнастычную, выхаваўчую і інш.

Дыягностыка кампетэнцый па дысцыпліне можа мець розныя формы.

Вусны кантроль: фронтальнае, індывідуальнае, ушчыльненае (камбінаванае) апытванне на лекцыях і практычных занятках, калёквіумы, даклады на канферэнцыях, вусныя залікі і экзамены.

Пісьмовы кантроль: тэрміналагічныя дыктанты, дыктанты з дадатковымі заданнямі, кантрольныя апытанні, кантрольныя работы, пісьмовыя работы па аўдыторных (дамашніх) практыкаваннях, рэфераты, пісьмовыя залікі і экзамены.

Графічны кантроль: моўны разбор з дапамогай графічных сродкаў, графічны дыктант (запаўненне табліцы па пэўнай тэме).

Тэставы кантроль: падбор каротках адказаў у адпаведнасці з заданнямі

**Крытэрыі і паказчыкі ацэнкі вынікаў
вучэбнай дзейнасці студэнтаў на заліку**

Ацэнка	Крытэрыі
Залічана	Студэнт выкладае праграмны вучэбны матэрыял у належным аб'ёме, можа дапускаць асобныя памылкі ў азначэнні паняццяў і фармулёўцы правіл, не заўсёды правільна абгрунтоўвае свае разважанні, можа адчуваць цяжкасці пры падборы ілюстрацый, а таксама парушаць паслядоўнасць выкладу матэрыялу, дапускаць памылкі ў моўным афармленні адказу. Пры выкананні аналізу моўных фактаў можа дапускаць памылкі, якія выпраўляе самастойна ці з дапамогай выкладчыка. Маўленне недастаткова лагічнае і выразнае.
Незалічана	Студэнт не ўзнаўляе вучэбны матэрыял або ўзнаўляе яго нязначную частку, дапускае істотныя фактычныя памылкі, якія не выпраўляе. Аналіз моўных фактаў не выкананы або выкананы з грубымі памылкамі. Маўленне не адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.

**Крытэрыі і паказчыкі ацэнкі вынікаў
вучэбнай дзейнасці студэнтаў на экзамене**

Адзнака	Крытэрыі
10	Студэнт свабодна валодае вучэбным матэрыялам і паказвае яго поўнае разуменне; выяўляе самы высокі ўзровень усвядомленасці вывучанага, абгрунтавана выкладае свае думкі, выкарыстоўваючы звесткі з дадатковай літаратуры, робіць самастойныя вывады і заключэнні, падмацоўвае свой адказ уласнымі ілюстрацыямі-даказамі. Аналіз моўных фактаў выкананы без памылак, што сведчыць пра ўменне прымяняць тэарэтычныя веды для вырашэння практычных задач навучання. Перадае матэрыял паслядоўна, захоўваючы нормы літаратуранай мовы; праяўляе адказнасць, пазнавальную актыўнасць і крэатыўнасць. Маўленне адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.
9	Студэнт свабодна валодае вучэбным матэрыялам, дае поўнае азначэнне лінгвістычным паняццям, выяўляе высокі ўзровень усвядомленасці вывучанага і ўменне аргументавана выкладаць яго, падмацоўвае свой адказ яркімі ілюстрацыямі-даказамі (як з дапаможнікаў, так і самастойна падабранымі). Аналіз моўных фактаў выкананы без памылак, што сведчыць пра ўменне прымяняць тэарэтычныя веды для вырашэння практычных задач навучання. Маўленне адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.

8	Студэнт у дастаткова поўным аб'ёме валодае вучэбным матэрыялам, самастойна абгрунтоўвае свой адказ і прыводзіць ілюстрацыі- доказы, узятыя з дапаможнікаў ці лекцый. Пры выкананні аналізу моўных фактаў дапускае асобныя недакладнасці, якія сам жа выпраўляе. Матэрыял выкладае паслядоўна, з захаваннем літаратурных нормаў; не дапускае фактычных памылак. Маўленне адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.
7	Студэнт у дастаткова поўным аб'ёме перадае вучэбны матэрыял з асобнымі недакладнасцямі, якія выпраўляе пасля дадатковых пытанняў; можа абгрунтаваць свой адказ, прывесці ілюстрацыі- доказы; матэрыял выкладае паслядоўна з нязначнымі адхіленнямі ад літаратурнай нормы. Аналіз моўных фактаў выкананы з некаторымі памылкамі, якія выпраўляюцца самастойна. Маўленне ў асноўным адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.
6	Студэнт перадае вучэбны матэрыял з нязначнымі памылкамі, але выпраўляе іх з дапамогай выкладчыка; тэарэтычныя звесткі падмацоўвае ілюстрацыямі, але без дастаткова глыбокага і доказнага іх абгрунтавання; дапускае недакладнасці ў паслядоўнасці выкладу матэрыялу і яго моўным афармленні. Аналіз моўных фактаў выкананы з нязначнымі памылкамі, якія выпраўляюцца самастойна. Маўленне ў асноўным адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.
5	Студэнт ў асноўным ведае і разумее галоўныя палажэнні тэмы, але дапускае памылкі ў азначэнні паняццяў і фармулёўцы правіл, якія можа выправіць з дапамогай выкладчыка; выкладае матэрыял непаслядоўна; дапускае памылкі ў моўным афармленні. Аналіз моўных фактаў выкананы з памылкамі, якія выпраўляюцца з дапамогай выкладчыка. Маўленне недастаткова лагічнае і выразнае.
4	Студэнт няпоўна выкладае праграмны вучэбны матэрыял, дапускае асобныя памылкі ў азначэнні паняццяў і фармулёўцы правіл, не ўмее абгрунтаваць свае разважанні, адчувае цяжкасці пры падборы ілюстрацый; парушае паслядоўнасць выкладу матэрыялу, дапускае памылкі ў моўным афармленні адказу. Моўны аналіз выкананы з памылкамі, якія выпраўляюцца з дапамогай выкладчыка. Маўленне недастаткова лагічнае і выразнае.
3	Студэнт ўзнаўляе нязначную частку вучэбнага матэрыялу, дапускае істотныя памылкі, якія выпраўляе з дапамогай выкладчыка. Аналіз моўных фактаў не выкананы або выкананы з грубымі памылкамі. Маўленне не адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.

2	Студэнт называе асобныя моўныя факты з вучэбнага матэрыялу, дапускае істотныя памылкі, якія выпраўляе з дапамогай выкладчыка. Аналіз моўных фактаў не выкананы або выкананы са значнымі памылкамі. Маўленне не адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.
1	Студэнт не валодае нават асобнымі фактамі з вучэбнага матэрыялу, не ўсведамляючы іх месца ў агульнай моўнай сістэме. Аналіз моўных фактаў не выкананы або выкананы са значнымі памылкамі. Маўленне не адпавядае патрабаванням лагічнасці, дакладнасці, правільнасці, выразнасці.

Репозиторий БарГУ

СПІС РЕКАМЕНДАВАНЫХ КРЫНІЦ

1. Кароткая граматыка беларускай мовы : у 2 ч. / навук. рэд. А. А. Лукашанец. — Мінск : Беларус. навука, 2007. — Ч. 1. : Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія. — 351 с.
2. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. — Мінск : Нац. цэнтр прававой інфарм. Рэсп. Беларусь, 2008. — 144 с.
3. Сучасная беларуская літаратурная мова: Марфалогія / Н. В. Гаўрош [і інш.] ; пад агул. рэд. М. С. Яўневіча. — Мінск : Выд.-ва У. М. Скакун, 1997. — 288 с.
4. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапаможнік / Л. М. Грыгор’ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор’евай. — Мінск : Выш. шк., 2010. — 662 с.
5. *Сямешка, Л. І.* Курс беларускай мовы / Л. І. Сямешка, І. Р. Шкраба, З. І. Бадзевіч. — Мінск : Універсітэцкае. — 1996. — 654 с.
6. *Шкраба, І. Р.* Сучасная беларуская мова : Марфалогія / І. Р. Шкраба. — Мінск : Сэр-Віт, 2007. — 304 с.
7. *Шуба, П. П.* Сучасная беларуская мова : Марфаналогія. Марфалогія / П. П. Шуба. — Мінск : Універсітэцкае, 1987. — 334 с.